مهراڻ

٢ / ١٩٨٦ع

عالمي امن سال-١٩٨٦ع

سنڌي ادبي بورڊ
ڄامشورو / حيدرآباد سنڌ

بسم الله الرحمن الرحيم

قرآن ڪريم جون مقدس آيتون ۽ نبي ڪريم جون حديثون
توهان جي ديني معلومات ۾ اضافي ۽ تبليغ لاءِ شايع ڪيون وڃن
ٿيون. انهن جو احترام توهان جو فرض آهي. ان ڪري جن
صفحن تي اهي آيتون هجن، تن کي صحيح اسلامي طريقي
مطابق بيحرمتي کان محفوظ رکيو وڃي.

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ۳۵] [نمبر۲

اپريل، مئي ۽ جون

۱۹۸۶ع

نگران

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

ايڊيٽر

نفيس احمد شيخ

سنڌي ادبي بورڊ

جامشورو / حيدرآباد سنڌ

مـهـراڻ

سنڌي ادبــي بــورڊ
تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ

The "MEHRAN", Quarterly
Vol: 35, No: 2, 1986.
[Established in 1955]

- An age old leading journal of scholarship in Sindhi language, acknowledged in all literary circles of Pakistan.
- Published by SINDHI ADABI BOARD for the development and promotion of Sindhi language and literature.
- Contemporary Creative literature, History, Civilization, Lexicography, Education, Music, Folklore, Archaeology and General Culture of Sind are the main topics of material usually published in this periodical.
- Besides translations of world literature are also presented.
- All correspondence about publication be addressed to:
  Nafees Ahmad Shaikh
  Editor 'Mehran', Quarterly,
  Sindhi Adabi Board's Printing Press,
  Tilak Incline, Hyderabad, Sind, Pakistan.
  (Telephone No: 24264)
- Can be had from:
  (1) Manager Book stall
  Sindhi Adabi Board, Station Road, Jamshoro, Sind.
  (2) Incharge Book-Shop
  Sindhi Adabi Board BookStall, Tilak Incline, Hyderabad.

خريداريءَ لاءِ خط و ڪتابت

(١) مئنيجر بوڪ اسٽال
سنڌي ادبي بورڊ اسٽيشن روڊ، ڄامشورو
(٢) انچارج بوڪ شاپ
سنڌي ادبي بورڊ بوڪ اسٽال، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ.

ساليانو چلدو: ٧٥-٠٠ رپيا — في ڪاپي: ٢٠-٠٠ رپيا

Printed & Published by Mr. Ghulam Rabbani A. Agro
at the Sindhi Adabi Board's Printing Press, Tilak Incline, Hyderabad, Sind.

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

گذارش

سنڌ جي قديم علمي ذخيري جي حفاظت (ايڊيٽوريل)

سنڌ جي علمي عظمت ۽ ادبي فوقيت جي سلسلي ۾ اها ڳالهه بجا طور تي حقيقت تي مبني آهي، تہ سنڌ ۾ ماضيءَ ۾ علم ۽ فضل، تعليم ۽ تدريس جا مشغلا نهايت اوج ۽ عروج تي ٿي رهيا آهن. سنڌ جي لائق ۽ سڄاڻ عالمن، سنڌ جي علمي عظمت کي وڌائڻ لاءِ جيڪي نيڪ ڪوششون ورتيون آهن، تن سان تذڪرا ڀريا پيا آهن. علم جو واسطو آهي ئي ڪتاب سان. سنڌ ۾ مختلف علمن ۽ فنن تي مختلف دورن ۾ وڏي تعداد ۾ جيڪي ڪتاب لکيا ويا آهن، تنهن کان انڪار ڪري نٿو سگهجي. اڳاڻي زماني جي دستور موجب، اهي ڪتاب، گهڻو ڪري عالمن جي ذاتي ڪتابي ذخيري ۾ ئي محفوظ ڪيا ويندا هئا، يا مدرسن ۽ علمي درسگاهن ۾ رکيا ويندا هئا. سنڌ جي عالمن جي اهڙن علمي ڪمالن جا احوال جابجا مختلف ڪتابن ۽ مقالن ۾ اڄ اسان کي معلوم ٿيندا ٿا رهن. وقت گذرڻ کان پوءِ، ظاهر آهي تہ قلمي ڪتابن جا وڏا تعداد، مناسب حفاظت ۽ نگهداشت نہ هئڻ ڪري يا تہ اڌوهيءَ جي نذر ٿيندا رهيا يا پوين جي بي توجهيءَ ڪري، ٻين سببن سان ناس ٿيندا رهيا. ان طريقي سان سنڌ جو قلمي ذخيرو، جنهن بيدرديءَ سان ضايع ٿيندو ٿي رهيو آهي، اهو هڪ نهايت ڏکوئيندڙ موضوع آهي.

قيام پاڪستان کان پوءِ سنڌ جي لائق ۽ سڄاڻ عالمن جون ذاتي ڪوششون شروع ٿيون، تہ سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان ڪيئي ناياب ۽ املهه، قيمتي ۽ نادر ڪتاب هٿ اچڻ شروع ٿيا. دستياب ٿيل علمي ذخيرو هڪ طرف وڏي تعداد ۾ اشاعت هيٺ اچي منظر عام تي آيو تہ ٻئي طرف سنڌ جي علمي ادارن ۾ محفوظ ٿيڻ لڳو، جتي انهن جي نگهداشت جو مناسب انتظام موجود آهي. يقيناً مستقبل جا محقق اهڙي قيمتي وٿ مان آئينده استفادو ڪندا رهندا.

ائين ڪونہ آهي، تہ ڪو سنڌ جي علمي ذخيري جو ٽڙيل پکڙيل سمورو تعداد گڏ ٿي سگهيو آهي. سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ علمي ورثو نہ صرف اڄ بہ موجود آهي، پر اهو بچاءَ جي مناسب انتظام نہ هئڻ ڪري ڏکوئيندڙ حالت ۾ پيو آهي. رکو پير جهنڊي جي جڳ مشهور علمي مرڪز جو مثال وٺجي، تہ حيرت ٿي ٿئي تہ ايترو سارو اهم علمي ذخيرو اسان وٽ سنڌ ۾ هڪ ئي هنڌ موجود هو. مرحوم پير حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ جي اوائلي زماني ۾ جتي لتي ۽ ٻين علمي مرڪزن جا قلمي ڪتاب هٿ ڪري، بورڊ جي ڪتبخاني ۾ محفوظ ڪرايا، اتي پنهنجي همعصر عزيز جي پوئين زماني ۾، پير جهنڊي جي مشهور لئبريءَ جا ڪتاب،

قومي عجائب گهر ۾ محفوظ ڪرائڻ جو انتظام ڪرايو. سنڌ جو اهو اهم علمي ورثو، جيڪو اڳتي هلي يقيناً تباهه ٿي وڃي ها، سو هڪ اداري جي حوالي سان هميشه لاءِ هٿيڪو ڪيو ويو.

هن طرح سان سنڌ ۾ متعدد علمي مرڪزن ۽ درسگاهن، مدرسن ۽ مڪتبن ۽ ڪيترن ئي خاندانن جي ذاتي ڪتبخانن ۾ سنڌ جي عظمت جا ڪيئي تذڪرا، بوسيده خطي نسخن جي صورت ۾ اڄ به موجود آهن، جن جي حفاظت ۽ نگهداشت جي وڏي ضرورت آهي. ظاهر آهي ته اهڙن نسخن ڪي چند صديون ته اڳي ئي گذري چڪيون آهن ۽ اگر حفاظت نه ٿي سگهي ته ورنڌڙ صدي-اڌ ۾ اهي ذاتي ذخيرا مڪمل طور تي تباهه ۽ برباد ٿي ويندا.

اجا وقت هٿن سان ويو ناهي، انڪري سجاڳي جي ضرورت آهي. سنڌ جي ماضيءَ جي عظمت کي برقرار رکڻ لاءِ اسان سڀني کي توجهه ڏيڻ کپي. بي توجهيءَ ۾ ٿيل نقصان جو اندازو ٿي سگهي ٿو ته ان جي بچاءَ لاءِ ايندڙ ڪا صورت پيدا ڪجي.

الحمدالله، هن وقت سنڌ ۾ ڪيئي باوقار ۽ فعال علمي ۽ ادبي، ثقافتي ادارا ۽ لئبريريون سرگرم عمل آهن، جتي اهڙن قلمي خطي نسخن جي مناسب نگهداشت موجود آهي. اهڙن ادارن ۾ سنڌي ادبي بورڊ، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ ميوزيم، سنڌ آرڪائيوز، مهراڻ آرٽس ڪائونسل، سر شاهنواز ڀٽو لئبرري ۽ خيرپور ڊويزنل پبلڪ لئبرري مکيه حيثيت رکن ٿا.

سنڌ ۾ جيڪو به قلمي ڪتابي ذخيرو ذاتي طرح سان موجود آهي، ان جي وارثن ۽ مالڪن کي دردمندانه اپيل ڪجي ٿي، ته اهو قومي ورثو، ڪنهن نه ڪنهن اداري جي حوالي ڪن يا ان جي فوٽو اسٽيٽ مهيا ڪن، جيئن ان جي "مستقل حفاظت" جو انتظام ٿي سگهي. ڪيترن ادارن وٽ مائڪرو فلمنگ جا جديد انتظام پڻ ميسر آهن، جن وسيلي گهربل مقصد حاصل ڪري سگهجي ٿو. ٻي صورت ۾، پاڻ ئي اهڙا مناسب اپاءَ وٺن، جيئن اڏوهيءَ جي ڪاچ کان محفوظ ٿي سگهي، ۽ اهڙي ذخيري جو اطلاع ڪنهن اداري کي ڏين، جيئن ان جي ڄاڻ حاصل ٿي سگهي.

سنڌي ٻارن جي ادبي تربيت

اڄ جو ٻار مستقبل جو صحيح معنيٰ ۾ معمار آهي. ايندڙ جي پختي ذهني اڏاوت لاءِ لازم آهي ته اڄ جي ٻار جي صحيح ۽ منظم، موثر ۽ مضبوط ذهني تربيت جو بندوبست ٿئي. تعليم ۽ تدريس سان گڏ "ادب" جو جيڪو ڪردار آهي، اهو بنيادي حيثيت رکي ٿو، انڪري ان کي نظرانداز نٿو ڪري سگهجي. سنڌي ٻار جي ادبي تربيت ۽ علمي اوسر جي باري ۾ جڏهن ويچار ڪجي ٿو ته هڪ نهايت ڏکوئيندڙ صورتحال سامهون اچي ٿي. سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جي هن حيرت انگيز ترقيءَ جي زماني ۾، دنيا جي مهذب ۽ متمدن قومن وٽ ٻارن جي تربيت جا جيڪي جديد سائنٽفڪ انتظام موجود آهن، تن جي ڀيٽ ۾، اسان وٽ سنڌي ٻارن کي ڄڻ ڪجهه به ميسر ناهي! بدقسمتيءَ سان، ۽ نهايت ئي بدقسمتيءَ سان، اسان وٽ ٻارن جي ادب جي اهميت کي ڄڻ تسليم ئي نه ڪيو ويو آهي! ادب پيدا ٿئي ته ڪٿان ٿئي؟ سرڪاري سطح تي ته اڻهوند آهي، ٻيو

خانگي لحاظ سان پڻ ڪي ٻه اثرائتا ادارا يا تنظيمون ناهن، جو سنڌي ٻار جي لکري اوسر ٿي سگهي.
وري ٻه شاباس آهي انهن چند ٻارن کي، جيڪي پنهنجي مدد پاڻ ڪريو جي اصول تحت، پاڻ ئي هڙان ڪجهه هٿ ڪري، ڪجهه نه ڪجهه ڪندا ٿا رهن. اسان وٽ ٻارن لاءِ لٽريچر ناپيد آهي، نه ٻارن لاءِ مناسب رسالا آهن ۽ نه ڪتابي سلسلا ۽ نه وري ڪي منظم تنظيمون يا بزمون.
سنڌي ادبي بورڊ ٻارن جو رسالو گل ڦل شايع ڪري ٿو، جنهن کي ٻار برابر شوق سان پڙهن ٿا، پر مجموعي طور تي سيني گهرجون، اهو هڪ رسالو پوريون ڪري نٿو سگهي.
ٻارن لاءِ هڪ جامع ۽ وسيع ادبي پروگرام جي ضرورت آهي. اهڙي صورتحال ۾ سنڌي ٻار مستقبل جي ذميدارين کي ڪيئن منهن ڏيئي سگهندو ۽ اڳتي اڳتي اجاري سگهندو، سو سمجهه ۾ اچي سگهي ٿو. سنڌي ٻار جي ادبي تربيت لاءِ سنڌ سرڪار کي گهرجي ته ڪو جامع ادارو/بورڊ قائم ڪيو وڃي، جنهن تحت ٻارن جي صحتمند ۽ سٺي ادب شايع ڪرڻ لاءِ اپاءَ ورتا وڃن، وقت بوقت ٻارن جا ميلا منعقد ڪيا وڃن؛ ٻارن لاءِ باتصوير ڪتاب، سستي سُلڀ تي، وڏي تعداد ۾ ڇاپيا وڃن؛ ٻارن جي موجود تنظيمن جي حوصلا افزائيءَ لاءِ خاص مالي مددون ڪيون وڃن. ۽ ٻارن لاءِ وڏي تعداد ۾ لئبريريون قائم ڪيون وڃن. سنڌي ٻار جي ادبي تربيت وقت جي هڪ اهم تقاضا آهي، جنهن لاءِ اسان جي وڏن اديبن ۽ شاعرن کي به پنهنجو ڪردار ڀرپور نموني ادا ڪرڻ گهرجي.

آه! حافظ محمد احسن چنا

سنڌي ٻوليءَ جي قادرالڪلام بزرگ شاعر ۽ اديب جناب حافظ محمد احسن چنا، ١٨-جون ١٩٨٦ع تي وفات ڪئي. سندن رحلت سان سنڌ جي علمي حلقن کي ڏک پهتو آهي.
حافظ صاحب پنهنجي ٨٦ سالہ زندگيءَ ۾ سنڌي ادب جي جا خدمت ڪئي آهي، اها فخر لائق آهي. کيس استاد شاعر جو درجو حاصل هو ۽ سندس شاگردن جو تعداد سڄي سنڌ ۾ ڦهليل آهي. کين، مرزا قليچ بيگ جهڙي فاضل جي شاگردي جو شرف حاصل هو. حافظ صاحب جي شاعريءَ جا قومي، نعتيه، علمي ۽ عشقيه جواهر پارا سيني سنڌي رسالن ۽ اخبارن ۾ شايع ٿيل آهن. ڪلام جي سادگي، رواني، پختگي سندن فن جو نمايان معيار آهي. هر صنف تي لکيائون ۽ 'قطع تاريخ' لکڻ ۾ مشهور هئا. نظم توڙي نثر ۾ ٻه ڏزن کن ڪتاب شايع ٿيل آهن ۽ پاڻ آخري عمر تائين شعرگوئي جو شغل جاري رکيائون. ڪافي ورهين کان داد و سان "آواز سنڌ" نالي هفتيوار اخبار به جاري رکندا پئي آيا. گوشه نشينيءَ جي زندگيءَ ۾ سنڌي علم ادب جي چراغ کي روشن رکيائون. ذاتي طرح سان نهايت نيڪ، پرهيزگار، متقي، هردلعزيز، مرنجان مرنج ۽ سباجها انسان هئا، ۽ سنڌ جي عالمن ۽ شاعرن جي وضعدار سلسلي جي نيڪ نشاني هئا. حافظ محمد احسن چنا جي رحلت سان سنڌي شاعريءَ جو هڪ باب اختتام پذير ٿيو.
سندن ياد تازي رکڻ لاءِ ميونسپل دادو کي ڪاش حوصلو ٿئي، جو ڪنهن روڊ يا چونڪ تي حافظ صاحب جو نيڪ نالو ڏريو وڃي. اداره مهراڻ، حافظ صاحب جي روح جي مغفرت لاءِ دعاگو آهي.

آه! مائي ڀاڳي!

- ڪڙي نير ڪي نيچي هون تون هيڪلي...
- مُرلي والي من موهيو...
- پٽ جا پنائي...
- تار منجهان ترندي اچي...

۽ لاتعداد مقبول عوامي لوڪ گيتن کي سوز ڏيندڙ ۽ هزارن دلين کي مسحور ڪندڙ منفرد آواز اچانڪ هميشه هميشه لاءِ خاموش ٿي ويو، جو ٧- جولاءِ ١٩٨٦ع تي اها روح فرسا خبر پهتي تہ ”ٿر جي ڪوئل“ مائي ڀاڳي، طويل علالت کان پوءِ پنجهٺ سالن جي عمر ۾ ننون ڪوٽ ۾ گذاري ويئي! ريڊيو، ٽي. وي. تقريبن ۽ عوامي مجلسن جي انتهائي مقبول لوڪ فنڪاره مائي ڀاڳي، ڪافي سالن کان وٺي بيمار رهڻ جي باوجود پنهنجي آخري دم تائين فن جي خدمت جاري رکندي آئي.

مائي ڀاڳي، سنڌ جي ثقافت جي مرڪز ”ٿر“ علائقي جي ننڍي شهر ۾ جنم ورتو. سندس ابتدائي زندگي، مقامي طرح شادين مُرادين ۾ ڳائڻ وڄائڻ ۾ گذري. ١٩٦٥ع ۾، ڀالوا جي ڀلاري ڀونءِ تي مارئيءَ جي ميلي ۾، سندس منفرد ۽ روح پرور آواز جو پڙاڏو، ڀهريون ڀيرو سنڌ جي عالمن ۽ اديبن، شاعرن ۽ ثقافتي حلقن جي ڪنن تي پيو ۽ بعد ۾ کيس ريڊيو پاڪستان حيدرآباد آندو ويو، جتان سندس دلپذير آواز سڄي سنڌ کي پنهنجي سحرانگيزيءَ ۾ لپيٽي ڇڏيو، ۽ اڳتي هلي، کيس قومي سطح تي وڏي مڃتا ملي.

مائي ڀاڳي کي، سندس بلند فني مقام جي مڃتا ۾ ”تمغءِ حسن ڪارڪردگي“ جو صدارتي ايوارڊ مليو هو. ان طرح پنشاهہ ثقافتي مرڪز ڪميٽي پاران ”پنائي ايوارڊ“ جهڙو آبرومند اعزاز پڻ ڏنو ويو. انهن کان سواءِ سنڌ گريجوئيٽس ائسوسيئيشن پاران شاهہ لطيف ايوارڊ ۽ وزيراعظم پاڪستان طرفان مارئي ايوارڊ جهڙا عزت بخش انعام اڪرام مليا هئا.

سداحيات شاهہ لطيف جي ڪلام سان مائي ڀاڳي کي عشق جي حد تائين دلچسپي هئي ۽ سندس ڪلام نهايت اڪير سان ڳائيندي هئي، ۽ هرسال باوجود پيرانہ سالي ۽ بيماريءَ جي لطيف جي عرس تي حاضري ڏيندي هئي. آخري شرڪت دوران، پاڻ ڪٿائي پٽ شاهہ تي پهتي ۽ حضرت شاهہ صاحب کي نذرانہ عقيدت پيش ڪيائين.

مائي ڀاڳي جي وفات سان سنڌ جي لوڪ موسيقيءَ جي تاريخ جو هڪ روشن باب پورو ٿيو. سندس ڳاتل لوڪ گيت ۽ پيا ڪلام، سدائين امر رهندا آهن ۽ رهندا. اداره مهراڻ، مائي ڀاڳي جي افسوسناڪ رحلت تي پنهنجي رنج ۽ ملال جو اظهار ڪري ٿو.

- نفيس احمد شيخ

فهرست

(الف) شاعريءَ جو ڀاڱو

نعت شريف (سوز هالائي)	۱۰
نياز همايوني	۱۱
ذوالفقار راشدي	۱۲
بشير موريائي	۱۳
سدارنگاڻي خادم	۱۴
سليم ڳاڙهوي	۱۵
عبدالقيوم صائب	۱۶
مظفر حسين جوش	۱۷
محمد علي جوهر / نوازعلي شوق	۱۸
عنايت بلوچ	۱۹
استاد بخاري / محسن ڪڪڙائي	۲۰
احمد خان آصف	۲۱
رحيم بخش قمر	۲۲
آثم ناٿن شاهي	۲۳
سروپچند ر شاد / نثار بزمي	۲۴
ولي محمد وفا / درمحمد پنال / بشيراحمد شاد	۲۵
سيرل فقير جويو / انيس انصاري	۲۶
احمد خان مدهوش	۲۷
نشتر ناٿن شاهي / خاڪي جويو	۲۸
تاج جويو	۲۹
اياز گل / مختيار ملڪ / يوسف شاهين	۳۰
ذوالفقار سيال / مدد علي سنڌي	۳۱
بشيا ولي	۳۲
زوار جهانيه	۳۳
امداد چانڊيو / منير سولنگي	۳۴
شفيع چانڊيو / وسيم	۳۵
الطاف اثيم / انظام زائر / محمد شريف طالب	۳۶
مير غلام الله خان ٽالپر	۳۷
مخدوم جميل الزمان / پريتمداس پياسي	۳۸

(ب) مقالا

۱. قديم دؤر ۾ سنڌ ۾ آيل عالم ۽ مذهبي پيشوا	ـــ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	۴۱
۲. پنهور جو اسلامي طرز وارو شيشي جو سامان	ـــ ڊاڪٽر محمد رفيق مغل (مترجم: فضل احمد بچاڻي)	٦۲
۳. تحقيق جو فن	ـــ قريشي حامد علي خاناڻي	٦٨
۴. سمن جي دؤر جو سياسي، سماجي ۽ اقتصادي تجزيو	ـــ عبدالله خان مگسي	٨٠
۵. عمرڪوٽ: چند تاريخي مسئلا	ـــ غلام محمد لاکو	٩٨
٦. سيوهڻ مان لڌل سڪا	ـــ عبدالله ورياهه	۱۱۳
۷. دارون هن دپواني جو (اپياس)	ـــ عبدالقيوم 'صائب'	۱۲۵
٨. ٽي. ايس. ايليٽ (هڪ مطالعو)	ـــ بدرالدين آچڻ	۱۳۳

(ج) ڪهاڻيون

۱. ڪنهن تان ڪنوڪ ٿئي	ـــ حميد سنڌي	۱۴۱
۲. نوڙ ۽ جوڙ	ـــ نجم عباسي	۱۴۷
۳. گرمي ۽ گل مهر	ـــ قاضي خادم	۱٥۱
۴. رومال (جاپاني ڪهاڻي)	ـــ ريوني سوڪي اڪوتا گاوا (مترجم: ولي رام ولڀ)	۱٥٨
٥. ادبي خط	ـــ امر جليل	۱٦٦
٦. پوري چوڪري حق جي ڳولا ۾ (تبصرو / تعارف)	ـــ حيدر علي لغاري	۱۷۰

سرورق

ڪوٽ ڏيجيءَ جو قلعو، خيرپور ميرس شهر کان ويهه ڪلوميٽر جي مفاصلي تي، ڏکڻ طرف، ڪراچي-پشاور قومي شاهراهه لڳ، هڪ ننڍڙي ٽڪريءَ تي جُڙيل آهي. هن قلعي جي ڊيگهه پنج هزار فوٽ، ويڪر ٽي هزار فوٽ ۽ اوچائي سٺ فوٽ آهي. سنهين پڪين سِرن مان جُڙيل هي قلعو سابق خيرپور رياست جي پهرين حڪمران مير سهراب خان ولد مير چاڪر خان سن ۱۷۹۷ع ۾ تعمير ڪرايو، جنهن جي نگراني سندس وزير تعميرات سرائي محمد صالح زهري بلوچ جي سُپرد هئي. هي قلعو ”قلعه احمدآباد“ پڻ سڏيو ويو آهي.

اهم دفاعي ۽ رهائشي مقصدن لاءِ جوڙايل هن قلعي ۾ هڪ ’نواب‘ جي نگراني هيٺ پنج سؤ سپاهين جو دستو، سؤ توبن سميت مقرر ڪيو ويو ۽ اهو سلسلو ۱۸۴۳ع تائين جاري رهيو. بعد جي حڪمران، مير علي مراد خان، قلعي کي جيل خاني ۾ تبديل ڪيو، جيڪو پنهنجي دؤر ۾ هڪ ”بدترين قيدخاني“ جي صورت ۾ مشهور ٿيو.

ڪوٽ ڏيجيءَ جو هي قلعو، سنڌ جو هڪ اهم قديم آثار آهي، جنهن جي مناسب نگهداشت جي وڏي ضرورت آهي.

— فوٽوگرافي: بابر سومرو
(بشڪريه: سانگهڙ هسٽاريڪل سوسائٽي، ٽنڊوآدم)
[سرورق ڇپائي: انجم آرٽ پريس، حيدرآباد سنڌ.]

قِفَانَبْكِ مِنْ ذِكْرِيٰ حَبِيْبِ وَ مَنْزِلِ
بِسِقْطِ اَللِّوَيٰ بَيْنَ الدَّخُوْلِ فَحَوْمَلِ
فَتَوضِحَ فَالْمِقْرَاة لَمْ يَعْفَ رَسْمَهَا
لِمَا نَسَجَتْهَا مِنْ جُنُوبِ وَّ شَمْالِ

- اي سائيو! گهڙي ڪن بيهو! اسهيل يار جي ياد ۾، انهن وٿاڻن ۾ ماڪن مٿان اچي ٻه ڳوڙها ڳاڙي وٺان!
- دوستو! ترسو! اچ دخول، حومل، توضح ۽ مقراة جي وارياسي کي، اکين جي آب سان ريجي وٺان!
- ذکڻ ۽ اتر جي هوائن، انهن دونهن ۽ جهوڪن جا انگ ۽ آثار، اڃا ڪونه ميٽيا آهن!
- اڃا وقت جي وٽي، منهنجي دل سان ٻن انهن جو ڪاڏو ڪيڏي ڪونه سگهي آهي!

(آزاد ترجمو)

شاعري جو پاڳو

ڪُنڪُن ڪانڌ چيت ڪئو، جهڙُو پَسو جهڄن،
وَر ريءَ وانڍين اڏنا، پـکا سي مَ پَسن،
آتر ڏاهي ان جا تہ ڪنهن کي ڪارُون ڪن،
وارث وري تَـن، اڃي شال اولو ڪري.

— شاھ عبداللطيف ڀٽائي رحہ

نعت شريف

نعت مرسل جي لکڻ، ٿو چاهيان،
شرف لفظن کي ڏيڻ، ٿو چاهيان.

سير جنت جو ڪرڻ، ٿو چاهيان، روح کي تسڪين ڏيڻ، ٿو چاهيان.
روشنيءَ جو ٿئو جتان جاري سفر، مان اها ڌرتي چمڻ، ٿو چاهيان.
مان مصوّر ناهيان، پر نعت ۾، رنگ اندلث جا چنڻ، ٿو چاهيان.
هر حسين منظر مديني پار جو، دل-دريچن مان ڏسڻ، ٿو چاهيان.
خوبصورت شاهراهن تي هلي، شهر مرسل جو گهمڻ، ٿو چاهيان.
ڪئن ڪبوتر ٿا اڏن روضي اڳيان، ايءُ هوائن کان پڇڻ، ٿو چاهيان.
او! مديني جون هوائون ترسجو! مان اوهان سان گڏ هلڻ، ٿو چاهيان.
با ادب، خدمت رسول الله ۾، روبرو حاضر ٿيڻ، ٿو چاهيان.
سبز گنبذ جي ڪليل ايوان ۾، شڪر جا سجدا ڏيڻ، ٿو چاهيان.
ڪوڙ صلواتون نبيءَ جي نانءَ تي، چانءَ ۾ ويهي پڙهڻ، ٿو چاهيان.
آرزو جي آج آجهائڻ واسطي، آبِ زمزم جو پيئڻ، ٿو چاهيان.
نُور جو نڪري پوڻ ۽ ڦهلجڻ، پنهنجي نيڻن سان پسڻ، ٿو چاهيان.
حسرتن جي ذوق ۽ تڪميل لئه، هٿ دعائن جا کڻڻ، ٿو چاهيان.
مان کهڻي صحرا ۾ ڀٽڪيو آهيان، هاڻ گلشن ڏي وڃڻ، ٿو چاهيان.
گل عقيدت جا کڻي گلدان ۾، "سوز" نذرانو ڏيڻ، ٿو چاهيان.

- "سوز" هالائي

نياز همايوني

غــزل

اسان جو عشق جي سُوريءَ سان سازگار ٿئي،
مجال ناهه جو ڪٿ حسن داغدار ٿئي.

اوهان جا خواب لهون ٿا اوهان کي ياد ڪري،
اوهان جي دَم سان حياتي ٿي خوشگوار ٿئي.

تپش ۾ آئي ٿو تن مَن جڏهن اوهان جو غم،
اوهان جو پيار ڪڪر جان ٿو سايدار ٿئي.

رقيب رشڪ ۾ آهي اسان جي رنديءَ تي،
حسد ۾ هوش هٽي ٿو خراب خوار ٿئي.

اوهان جي ديد جا مشتاق اسان هيتي هتردم،
هتي اوهان کي اسان جي ٿي سار يار ٿئي.

اوهان جو زخم ڏنو سو ڇُٽي نه شال ڪڏهن،
اوهان جي لطف مان ڪا شيءِ ته يادگار ٿئي.

پتلي ته درد ڏکي آڇني سوت جي منهن ۾،
پلي ته عشق جو انجام شاندار ٿئي.

قرار موت ٿو بجي پوي تڏهن او "نياز"،
هي دل حياتي جي حق ۾ ٿي بيقرار ٿئي.

ذوالفقار راشدي

غزل

راز دل جو تہ ڏيو، خوارُ ٿيو، ڇا ملندو،
جنهن سان احوال ڪيو، سو بہ اسان تي کلندو.

سات نسنديءَ جو بہ نيهہ نہ رهيو اوجهڙ ۾،
جيڪو آڌ وات تي گذبو سو ڪٿي گڏ هلندو.

وقت ويساهہ جي گردن تي رکي آ ڪاتي،
ڪوئي ماڻهو نہ هيٺر سور ڪنهن سان سلندو.

رات هر روز کان پوءِ روز تہ ايندي آ مگر،
چنڊ اُپريو سو لٿو هاڻي نہ پيهر ڪِڙندو.

تهڪ جيڪي بہ هئا خواب کي بخشيو پنهنجا،
اڄ سڄاڳيءَ ۾ اجايو تہ ڇريو ڪو کِلندو.

ڪنهن پرائي کي ڇون پنهنجو تہ سولو آهي،
پَرَ پرائو تہ پرائو هو، پرائو رهندو.

ياد کڙڪائيندي ڪجهہ دير دريون دروازا،
ذهن کي بند ڪيو، واءُ نہ ساندهہ کُلندو.

حادثي بعد مفلوج ٿي زندہ جو رهي،
هاڻ بستر جو ڪري وقت گذاري ويندو.

دوري احساس جي هر زخم کي ميٺي ٿي ڇڏي،
ماڻهو مجبور وڏو درد وساري سگهندو.

ويڙهہ آن لاءِ ڪبي هئي تہ وري دل سان پرچون،
ڪنهن جي دل تان ٿي لهي وڃبو تہ ڇالڪ وڙهندو!

نيستي هڪ محل جي باغ تي شايد نہ اچي،
جيڪو ڪومائو آهو گل تہ نہ پيهر ٽڙندو.

جند جي دشت جو هر ڪشٽ ٿو عيڪل ڪاٽيان،
پنهنجي پيڙ لئہ ۾ سڄي عمر اڪيلو رُلندو!

بشير موريااڻي

ٻه غزل

(۱)

نہ ڪوئي سنگي، نہ ڪوئي ساٿي، ۽ انتها جي آ غم نصيبي،
مشال ڏونگر جي ڏينهن ڏوريم تہ سامهون آئي رات راوڻ.

نہ تنهنجي ڪجلين اکين ۾ تجلي، نہ تنهنجي قامت رهي قيامت،
نٿين وڇوڙي جي وقت منهنجي اکين ۾ آهي نہ ڪوئي ساوڻ.

اسان جي دل مشت خاڪ هوندي، ٻچي آ حالات جي هوا کان،
سهاري ڪنهن پيار جي هلي آ، وڃڻ جي وسڪار منجهہ ڏاوڻ.

بشير هن سنگدل زماني ۾ آهي خطرو قدم قدم تي،
مصيبتن کان ٿئين جي محفوظ پوءِ پيارن سان ڏاڍو ڏاوڻ.

(۲)

ٿئي درد جي لئي عطا سدا شب ماهہ ۾،
ڪٿي مرڪ ۾ آ مزو اهو جو آ آهہ ۾.

نہ بهار ۾ ڪو قرار آ مٺا تو ٻنا،
نہ ڪو ساهُہ ٿو اچي ڪنهن بہ چيز جي چاهہ ۾.

سرِ خاڪ ذوق سفر جو ڪو، نہ ڏسي سگهيو،
مليا منزلن جا نشان هر نئين راهہ ۾.

اهو نانءُ جنهنجي ٻني بشر کي خبر نہ آ،
اهو نانءُ آهہ سدا بشير جي ساهہ ۾.

ڊاڪٽر سدارنگاڻي خادم

رباعيون

ٽُٻو نہ کھڙو، دور ڪنارو آهي،
طوفان، ڪُنُن، سپن جو سارو آهي،
وچ سير ۾ لوڏا ۽ مٿان ڪاري رات،
سهڻيءَ جو سيهار سهارو آهي.

شاباس هجي عشق کي، شل شاد رهي،
ماريائين مون کي، موت اچڻ کان اڳي،
دنيا ۾ سليم دوست گهڻا، پر خادم!
من هڪني ڏنو وَر نہ چڙهڻ دشمن جي.

ڏين عشق، تہ ان سان گڏ ناڪامي ڏي،
ناداري، رسوائي، بدنامي ڏي،
فرقت ۾ آهه عشق عاشق کي بقا،
دک درد بہ ڏي پڻ بي آرامي ڏي.

بلبل کي ڏيئي طعنو، پرواني چيو،
جهڙو نہ سچي جهان ۾ عاشق ڪو،
معشوق مٿان مٽرن ۽ منجن ٿا سڀ،
تون روز ڪڍين لاش نئين ڪنهن گل جو.

جيون ۾ مون ڪيئي وڏا سور سٺا،
ڳاڙيم نہ مگر تلخ ڪي ڳوڙها هيڙا،
سک چين ڦري، عشق ڪيو ويچارو،
هڏ ماس پٽين ٿا درندي چنبا.

"سليم" ڳاڙهوي

غزل

حقيقت آشنا ڪنهن جي نظر ناهي ته ڪجهه ناهي،
مسافر کي صداقت جو سفر ناهي ته ڪجهه ناهي.

سجڻ جي رُوءِ روشن سان سحر جي رُوءِ روشن آ،
سحر آخر سحر آهي، سحر ناهي ته ڪجهه ناهي.

ڏسڻ جي لاءِ سارو ڏيهه عبرت جي جڳهه آهي،
اِنهيءَ هوندي به ڪوئي ديده وَر ناهي ته ڪجهه ناهي.

ستارن سان سنواريل هو فلڪ نُوري نگر، ليڪن،
پربڻ جي چِهل قدميءَ جو پڌر ناهي ته ڪجهه ناهي.

حديثن ۾ لکيل آهي ته "اَلڪاسب حبيب الله"،
اگر اِنسان کي حاصل هُنر ناهي ته ڪجهه ناهي.

بشر اخلاص جي خالص اکر سان ٿي بشر ٿئي،
بشر ۾ جيڪڏهن اهڙو اکر ناهي ته ڪجهه ناهي.

زماني ۾ زياده وڻج ۽ واپار وڻجين ٿو،
اگر تو دين جو وڻجيو وکر ناهي ته ڪجهه ناهي.

گهڻا ئي شعر جي ميدانَ ۾ گهوڙا گهُمائين ٿا،
مگر شاعر اڳيان سچ جو سفر ناهي ته ڪجهه ناهي.

"سليم" اِنسانيت روئي پُڪاري ٿي پٽي پلپل،
عدالت جو ڏئي ٿيو دادگر ناهي ته ڪجهه ناهي.

عبدالقيوم "صائب"

غزل

پنهنجي جيڪي نتا آڪري سگهن، تن کي آڪاري اچ،
وسيلو واهرو بڻجي جڏن جو جيءَ جياري اچ.

اوهان کي ڏيهه ۾ ڏاهو تڏهن چوندا مڙئي ماڻهو،
ڏهاڳيل ڏيهه جي ڏاهن کي ڪنهن ڀر وچ ڏتاري اچ.

سمهارڻ سامراجي ٿو گهري تنهنجي ٿي مارُن کي،
ستل واهڻ، ستل بستيون، ستل رستا اٿاري اچ.

جڏهن پي مير و بجارن تي چڙهندي تون ڏسين ڪنهن ڀر،
تڏهن مارن جي فڪر و فن کي بستين ۾ اجاري اچ.

اهوئي ڏاڍ آهي ۽ ڏمر منهنجي تہ مارن تي،
وطن جو حال ڇا آهي وجي هيڪر نهاري اچ.

وڏا حيلا هلائي اچ وڏي آيا هي ڳوناٺا،
مبارڪ ڏي تني کي هيج مان ۽ ميل ماري اچ.

ٻري آئي جڏهن آهي مٺن مارن جي ماڳن تي،
تڏهن منهنجا مٺا سائين، ٻيل وڃا وساري اچ.

اسان کي ياد ڪجهه ناهي سوا سهڻن جي صورت جي،
اچين هونئن جي نٿو سهڻا تہ سهڻن جي سهاري اچ.

هيا جي سال مارن جا وڃي اوجهڙ پيا آهن،
سنئين دڳ لاءِ تن کي تون وٿاڻن ڏانهن واري اچ.

غزل تنهنجو صفا سادو، ڪنائين سان پرپل آهي،
لٽا مفهوم جي سمجهڻ، گهڙي تن وٽ ٿي گهاري اچ.

اڄا مارن ۾ ايڪي جي ضرورت آهه اي "صائب"،
جتي دونهون دکيل آهي اتي آڙاهه ٻاري اچ.

مظفر حسين "جوش"

غزل

چشمِ گريان ۾ سرشڪِ خنده زن پيدا ڪريون،
شامِ غربت ۾ وري صبحِ وطن پيدا ڪريون.

گيسوئن جي پيچ و خم ۾ زيست جي گولا نہ ڪر،
اڄ تہ زلفِ يار مان دارو رسن پيدا ڪريون.

همنشين روڪي سگهي جا گردشِ موت و حيات،
نوع انسان جي جبين تي سا شڪن پيدا ڪريون.

ننگ وحشت آهي جو ٿئي لالہ و گلَ مان رفو،
خار مان جو ٿئي رفو سو پيرهن پيدا ڪريون.

جنهن مان پاڻي پاڻي ٿئي شمس و قمر جو پيو وجود،
نغمهء نو ۾ اها طرزِ ڪهن پيدا ڪريون.

جنهن جي هڪ هڪ حرف ۾ مُضمر هجي درسِ حيات،
بزمِ هست و بود ۾ اهڙو سخن پيدا ڪريون.

ٿئي جبينِ نُور پيو بي نُور جنهن جي نُورَ مان،
ڪو تہ اهڙو دل ۾ زخمِ خونگن پيدا ڪريون.

ساقيا، بي ڪيف ڏسجن ٿيون هتي سڀ محفلون،
ماه و انجم ۾ هلي ڪا انجمن پيدا ڪريون.

رقص ۾ جيب و گريبان، وجد ۾ دامن هجي،
وحشيو، زندان ۾ اهڙي انجمن پيدا ڪريون.

جو سر منزل لٽي هي نوجوانن جو بجوو،
"جوش" سو راهِ عمل ۾ راهزن پيدا ڪريون.

محمد علي "جوهر"

غزل

ٻري توکان ٻرين ٻيارا، رُئڻ ۾ رات ٿي گذري،
مِٺا محبوب سوچارا، رُئڻ ۾ رات ٿي گذري.

اچي پنهنجي اکين سان ڏس تہ ڇاهي حال اکڙين جو،
وِڇاريون ڪن ٿيون وسڪارا، روئڻ ۾ رات ٿي گذري.

ٻُڌاري وات وارن سان ڪري ڇتڪارُ ڳوڙهن جو،
اڏيهر اکڙين ۾ اوتارا، رُئڻ ۾ رات ٿي گذري.

سنجهي سان سُور ٿا سنبرن، امرَ جو ٿا ڏين آڌما،
ٽڪيان ٿي ڏينهن جا تارا، رُئڻ ۾ رات ٿي گذري.

سنايان ڪيئن مالڪ سان اُهي ڏک تي ٻئي آهيان،
وَڻا جا وات وڻجارا، رُئڻ ۾ رات ٿي گذري.

ٻُڌايان ٻير ٿي ٻيارا، اڏايان ڪانگ ٿي ٽولئي،
وڃهان ڦارُون هٿان ڊارا، رُئڻ ۾ رات ٿي گذري.

زمانو سُورُ آ سارو وِٽي واندي نہ آ غم کان،
ڏُکيرا ڏينهن ٿيا سارا، رُئڻ ۾ رات ٿي گذري.

ڏکن ۾ ڏينهن ٻُورو ٿي ڪري ڏانهون ٿي دل "جوهر"،
رُڳو آهُون ۽ اوسارا، رُئڻ ۾ رات ٿي گذري.

نواز علي "شوق"

●

مِٺي آهي ماکيءَ کان مارُن جي ٻولي،
سچي سونهن واري سنگهارن جي ٻولي.

نشا نينهن جا رات ڏينهان اسان کي، ڏئي ٿي هي موکي متارن جي ٻولي.
اسان لاءِ ٻِسڪو ۽ درٻاري کان وڌ، ڇتڙن جي، کنهڙن جي، ۽ نارن جي ٻولي.
وڃن سور سالن جا سنڌا ڪري جهٽ، ٻُڌهن جي وڃي ترٻدارن جي ٻولي.
خزان ۾ رهيا جي، انهن جي خبر لهہ، ڏئيءَ لِک ڇڏي ڏي بهارن جي ٻولي.
ٻُڌي آ نہ مرندي، ڪڏهن ڪُوڙ سان هيءَ، سچل، شاهہ، سامي سچارن جي ٻولي.
ازل کان ملي آ، ابد تائين رهندي، هي "سنڌي" سدا سنڌ وارن جي ٻولي.

"عنايت" بلوچ

ساهہ - سنڀار

سون ريءَ ڪين گذاريو هوندئي،
آب اکين سان هاريو هوندئي.

سانجهيءَ سان ٿي ڪڙڪي ڪولي،
سنهنجي لاءِ نهاريو هوندئي.
ياد جڏهن ڪا آئي هوندئي،
کهلي، ٻاڻ کي ڳاريو هوندئي.

جنهن ريءَ ساعت ڪين سرهي ٿي،
تنهن ريءَ گهنگهر گهاريو هوندئي.
سنهنجي دل ٿي ساري توکي،
مون کي ٻي ته سنڀاريو هوندئي.

موتين جهڙا ڳوڙها ڳاڙي،
پنهنجو مک ڌئاريو هوندئي.
ڪاني ٽيبل تي ٻئي هوندي،
سوچ ۾ تنهن کي ٺاريو هوندئي.

هنجڙون هاري، ٻاڻ کي ڳاري،
ڪمري کي ٻه رئاريو هوندئي.
سڏڪا روڪي، پنهنجيءَ دل کي،
دلبن سان ڌتاريو هوندئي.

هانئي هانئي سنبري هوندينءَ،
پنهنجو پاڻ سينگاريو هوندئي.
سهڻا سهڻا ڪپڙا پائي،
آئيني ۾ نهاريو هوندئي.

ڪاش! ڏسان ها سهڻي صورت،
سرمو ڳل تي هاريو هوندئي.
تنهنجو جيڪر جيءُ جياريان،
جنهن کي مونجهه ۾ ماريو هوندئي.

جي اک ڦرڪي، هڪ تون ڀانئج،
منهنجي ساهہ سنڀاريو هوندئي.
تنهنجو روح رڙي جي رائي،
منهنجي پيار پڪاريو هوندئي.

"تنهنجي آهيان، تنهنجي رهنديس"،
وعدو ڪين وساريو هوندئي.

"استاد" بخاري

●

ڳونج منهنجي ٻينَ جي ٻُوءِ ٻاغ جي ڪُوڪُوءِ ۾ هئي،
ڪن ٻُڌڻ وارن ٻُڌي ٿي، آڳ جي ڳهُوڳهُوءِ ۾ هئي.

ڪالهه جي آوارگي ۽ سانجهه جي سنجيدگي،
سڀ سيني وٽي اچوڪي پيره جي پهلوءِ ۾ هئي.

تو ڀي دامن سان آڳهي، سو ٽيون هٿي، ڏوٽي ڇڏيو،
هر خوشي منهنجي وَهي ويندي انهي آنسوءِ ۾ هئي.

انب ڪاٽي، ويجهو ويهي ڳفتگو سون سان ڪيئي،
هر اچا الڪي پٽي اَن انب جي خوشبوءِ ۾ هئي.

پنهنجي آگر سان اگهي ٿي سون هئيڪي ٻاڻ ڪئي،
هر خوشي منهنجي وهي ايندي انهي آنسوءِ ۾ هئي.

زندگي ڪان سوت تائين سرحدون "استاد" جون،
منهنجي لئه محدود دنيا جي دَري دادوءِ ۾ هئي.

"محسن" ڪڪڙائي

هائيڪا

ٻابي جيڏو ڳهوت،
سورنهن سالہ نينگري،
ٻيءَ ڳتي ٻيو ڪوت.

الاءِ ساڻ نہ ٻيءَ،
ڪنهن جي راهہ تڪي ٿي،
دَريءِ سنجهان ڪا ڏيءَ!

ٻَس، مسافر، ٻيهه،
ڳوڙا، ڳوڙن جي مٿان،
لڄ نہ ڪائي ليهه!

آسهون ساسهون دَرُ،
ايندي ويندي ڳهور سان،
ڳهاٽي ٻيو هڪ ڳهر.

سنڌي اخبارون،
ڌاڙا، اغوا، خونُ ۽،
مالهن ڪي مارون!

ڪائي آ چوري؟
هاڻ تہ ماڻهو ٻيو ڪري،
ماڻهوءِ سان زوري!

احمد خان "آصف" مصرائي

عجيب سنڌ

قربان تنهنجي نام تان منهنجي عجيب سنڌ،
منهنجي عجيب سنڌ، ڀلي خوش نصيب سنڌ.

تهذيب تنهنجي آهه قديم ۽ گهڻي قديم،
ٻولي ٻـ تنهنجي آهه عجيب و غريب سنڌ.

لوڏي سگهيون نه توکي زماني جون گردشون،
آهن ڏٺا تـو ڏاڍا فـراز و نشيب سنڌ.

ساڪين ٿيا جي تو ۾ انهن کي سڪون مليو،
هت خوش پيو گذاري غني ۽ غريب سنڌ.

غمگين و غمزدن سان ڪرين غمگساريون،
دل جي دکايلن جي ٿئين تون طبيب سنڌ.

شمس و قمر جو سات توسان رات ڏينهن ٿيو،
خود آسمان ٻه آهه تنهنجو هڪ حبيب سنڌ.

تنهنجي زمين خُلد برين جـو مثال مـٽ،
تنهنجو انـاج، آب اسان جـو نصيب سنڌ.

ٿر ٻر ٻه تنهنجا سچ ٿا گلستان کي شه ڏين،
تنهنجا زغـن ۽ زاغ جهڙ ڪ عنـدليب سنڌ.

تنهنجا جـوان، سـورما ۽ سرفـروش ٿيا،
سينگارياڻون سر ڏئي سوريون صليب سنڌ.

"آصف" رکو نه توتي لـکي نظر تو نوان،
ساراهه تنهنجي ڪن ٿا سڀ شاعر اديب سنڌ.

الحاج رحيم بخش "قمر"

ڳهوٽ ڀٽائيءَ جا مهراڻ

سنڌڙا سور نه سانُو ڏيٺيءَ، جهانگيئڙا ٿا چونشي جيئيءَ،
حال نه ڪج تون هُڙو هيٺيءَ، ويڙهيچن جو وسائج وڻيءَ،

آهين الفت جو آهڃاڻ !
ڳهوٽ ڀٽائيءَ جا مهراڻ!

سنڌ سڄيءَ کي شاد ڪرين ٿو، وِڪ وِڪ تي آباد ڪرين ٿو،
دائم سڀ جو داد ڪرين ٿو، عالم جي امداد ڪرين ٿو،

آهين عالم جو اڳواڻ!
ڳهوٽ ڀٽائيءَ جا مهراڻ!

سنڌو، سانگين ساڻ تون آهين، پنهنجو ڀي مٽ پاڻ تون آهين،
ساوڪ ۽ سرهاڻ تون آهين، موج ڀريو مهراڻ تون آهين،

سنهنجا مٺڙا موجون ساڻ !
ڳهوٽ ڀٽائيءَ جا مهراڻ!

ڀوڪن کي تو پاڻي گهرجي، نرمل نهر نماڻي گهرجي،
تنهنجي ڀرت ڀراڻي گهرجي، لهر نه اندي ڪاڻي گهرجي،

ماروئڙن لئه ڪج موجاڻ !
ڳهوٽ ڀٽائيءَ جا مهراڻ!

نيڻن نار نظارا تنهنجا، ڪامل ڪيف ڪنارا تنهنجا،
جهانگي جيءَ جيارا تنهنجا، سنڌو سرس سهارا تنهنجا،

ويڙهيچن تي ڪج وراڻ !
ڳهوٽ ڀٽائيءَ جا مهراڻ!

توکي سارن سانگيئڙا، جهنگ ۾ جر ۾ جهالڪيئڙا،
ونگ وجهن ٿا وانگيئڙا، تانگهه رکن سڀ تانگهيئڙا،

ڪاڙ توکي ڪنهن جي ڪاڻ!
ڳهوٽ ڀٽائيءَ جا مهراڻ!

ٽوڪي سونهن مُنهن تي سوڙ، وهنگ ۽ جر ۾ جاهون جوڙ،
واهڙ، ڪسيون، ٻيلا ٻوڙ، خوب ڪهي ۾ خيما ڪوڙ،

چاڙهه سين ڪج تون نيهن نواڻ!
گهوٽ پناڻيءَ جا مهراڻ!

تو تي الله نبيءَ جي اوٽ، تو تي ڪلهي ٻاڪ جو ڪوٽ،
تنهنجو مير مُحمّد گهوٽ، چٺي ٻاسي ڪج تون چوٽ،

سنڌ سڄيءَ ۾ ڪج ساواڻ!
گهوٽ پناڻيءَ جا مهراڻ!

"آثم" ناٿن شاهي

غزل

جڏهين جڏهين مونکي پنهنجي ويجهو لڳندو آهين،
تڏهين تڏهين ساڀيان ۾ ٻي سپنو لڳندو آهين.

متنَ ۾ موتين ڪاڻ ڪنيو، چُپ چاپ وتين تو هلندو،
ساگرَ انت نه جيئن، تيئن تون ٻي اونهو لڳندو آهين.

رسن جي ڦاهيءَ تي چاڙهيل، بي وس ۽ بي ڏوهي،
سچَ وانگر او سانول سنهڙا! مٺو لڳندو آهين.

جهنُڙ ۾ جيئن ٿي گهر ڪان ٻاهر ايندو اُنهه اگڻ تي،
جانوءُ ٻاري ۾ جڻ سُج جو تيڙڪو لڳندو آهين.

تو سان منهنجو ريت، روايت، رتَ جو ڪو سڱ ناهي،
پو به، الائي ڇا لئه ايڏو پنهنجو لڳندو آهين.

ڪتنَ ۾ ڪيلڪ ۽ ڪاگر ڪنجَ ۾ لالُ اکيون لڳس ميرا،
ڪڏهين ڪڏهين آثم تون ٻي چريو لڳندو آهين!

سروپچندر "شاد"

تراڱيل

هتوراڙيون ڏيئڻ سان ڪجھ به حاصل نه ٿيندو،
ويساھ ڪرڻ سکيو آهين، سوچڻ جي ڪر ڳالھ.
سمجھ به سان ويڙهاند ۾ ڪو به شامل نه ٿيندو،
هتوراڙيون ڏيئڻ سان ڪجھ به حاصل نه ٿيندو.
بيئل ڀاڻي بانس ڪندو، ڪو ڪُل ٿل نه ٿيندو،
ذري ذري ڪي زينت ڏي ۽ لوچڻ جي ڪر ڳالھ.
هتوراڙيون ڏيئڻ سان ڪجھ به حاصل نه ٿيندو،
ويساھ ڪرڻ سکيو آهين، سوچڻ جي ڪر ڳالھ.

نثار "بزمي"

●

پرين پردو لکن ۾ آ،
نيارو دلبرن ۾ آ.

جڏهن سُرڪي لهاري تو،
ته هرڪا دل تپن ۾ آ.

سُندري آ چيچ ۾ سوني،
عجب حرڪت هٿن ۾ آ.

وَيو آ واسجي سيڪو،
سڳند ڪيڏي لٽن ۾ آ.

ڀڪيڙي زلف تو پنهنجا،
ته پو چڻ سج لڪن ۾ آ.

متان سمجهين ته سانجهي آ،
لڳل سرخي لبن ۾ آ.

حڪومت حسن جي آهي،
تڏهن "بزمي" ڏچن ۾ آ.

والي محمد "وفا"

غزل

زندگي لاءِ ڪوئي سهارو ڏي،
زخم تازو فريب نيارو ڏي.

منهنجي ڪشتي کي ڪو اشارو ڏي، ڪاش طوفان ئي ڪنارو ڏي.
جو تو تصوير ڏني، تصور ڏين، جي نگاهون ڏني نظارو ڏي.
فرصت غم ڪٿي زماني ۾، درد ڪڏهن، ڪٿي تو وارو ڏي.
ڪجهه اسان جو ٿيڻ گذارو ڏي، درد جيڪو به ڏين سگهارو ڏي.

طلبِ مئي تي وفا ٿئي جڏهن،
ڪو اکين کي تو آبڪارو ڏي.

ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ

وائي

يار به چاڪي، سينڌ به اٿي،
ڏاڙ ڀلا پوءِ ڪهڙي هٿي!
ڪهڙو وعدو پاڙيئي جاني، ڳالهه ڀلا پوءِ ڪهڙي ڳٽي.
جيون جوين ڪک پن-تاري، نيٺ ته يارو ڪڏهين ڇٽي.
مٺي پڄاڻان منهنجا يارو، منهنجي وائي ورور وٽي.
آيو آيو ٿي اپ ڏي ڏسندي، تنهنجي منهنجي ٻڪڙي ٻٽي.
تو بن ساٿي هيءَ حياتي، ڪٿي ڳٽي پي ڪهڙي ڪٽي؟

بشير احمد "شاد"

غزل

نيڻن مان جو لڙڪ لڙي پيو،
جهڙو سارو ڏيهه سڙي پيو.
پاٺياريءَ جي ڀهڙي وانگر، توسان منهنجو جيءُ جڙي پيو.
ساهن جي سرهاڻ ملي جا، ڪيڏو منهنجو هيانءُ ٺري پيو.
ساري تنهنجي سڪ او سائين، اکڙين ۾ آب اُتري پيو.
تنهنجي ناز نوايا ڪيني، هڪڙو ناهي "شاد" مري پيو.

ميرل فقير جويو

ڪافي

جهڙي تهڙي جانب تنهنجي،
معلوم توکي منهنجو حال.

ساري حياتي ڪج ڪمايم، عمر اجائي وبهي وڃايم،
ڪر ڪو پورل پنهنجو پال.

عاجز آهيان منهنجي آزي، رحم ڪندين تون ٿيندين راضي،
سهڻل سائين سڻج سوال.

تو بن ڪونهي ڪوئي چارو، ساجن آهين تون ئي سهارو،
صدقو توتان سڏيون سال.

'ميرل' تنهنجو آهي مياري، غفلت ۾ ٿئي عمر گذاري،
واريو هاڻي ورق وصال.

انيس انصاري

خواهش

هوءَ ايپرن (Apron) پهريل
جنهن کي اسڪاپل (Scalpel) هٿ ۾ آهي،
سسٽ (Cyst) جي بدران سر کپي
تہ حاضر آهي
هين،
بدرو ۽ بد مزاج سرجن جي هٿان
شفا جي بدران،
هُن جي هٿان مرڻ ٿو بهتر سمجهان.

چؤسٽا

(١)

غير دے غاليچے ڪنون، جهڙي تهڙي ٺُڪ پلي ہے،
ٻنے دے ہوڙ ہُلاء ڪنون، اپڻي خالي ڪُڪ پلي ہے،
سان رهے جنهن ساني وچ، سا ماني ڪانت ٻُڪ پلي ہے،
مدهوش سموري ڳالهه ڪنون، ڳالهه اهائي مُڪ پلي ہے.

(٢)

ٻئے دي ٻلدي هٿ نہ سيڪين، توڙے مرد اهو ورين سي،
جے اپڻي ٻاليسن ٻال سکهين، ڪڍ ڪنهن دي نہ ڪاڻ ذري،
ڪاڻ ڪيڻ تے ڪانا ٿيسين، هند هند ٿيسئي دبد ڊري،
مدهوش ٻجڻي جي وس اپڻے، مَن مردان دي اے ڳالهه ڪري.

(٣)

ٻک صردا صردا مترجا، منگڻ نيڙے مول نہ ٿيي،
منگڻ ڪنون مرڻ ڀلا، جيڪو ترت جلاوے جيي،
منگڻ والي مرد اکيندے، ڳالهہ ڪرڻ هے ڪتيي،
مدهوش ٻُجڻي جي وس اپڻے، ٻاٹي منگڻ نہ ٻيي.

(٤)

تئين وچ ديرا دلبر دا، تئين وچ عشق اروڙ،
جي ڪوڙ ڀچون ٻيا ڊکيسين، تون ٻي ٿيسين ڪوڙ،
دکِ دکِ دي جے ڏوڙ چٽيسين، ڏوڙ دي رهسين ڏوڙ،
مدهوش جے چاهين يار ملے، اپڻي ٻيهي آڻ ٻروڙ.

(٥)

نهين لوڙ اِهين زَر دِي، جنهن زَر دي صورت زردِي،
تون سائين مئين بتردِي، اصلون تئين دلبر دِي،
گولي خاص غلام آن، او بےدردي تيڏے دَر دِي،
اے دل مدهوش دي هے متردِي، سنت رِيت ڏمردِي.

"نشتر" خائڻ شاهي

قطعا

(۱)

شير تي ڏسجي گدڙ ٿو اڪرو،
موڪ ٿي درياھ کي دھمان ڏئي.
وقت ٿو غيرت لتاڙي دوستو!
باھ ٿي پاڻي مٿان آلري اچي.

(۲)

باھ مان وھنجي مزي سان آيو ھان،
ھر جلائي جسم کي پاڻي چڙيو،
آھي ڪنڊن کان تحفظ ٿيو نصيب،
پر، آ گلشن ۾ گلن کاڻي وڌو.

(۳)

بوجھ ايڏو ذھن تي پيو آھي جو،
ڪجھ ۾ "نشتر" ڪين ٿو سوچي سگھان،
ياد ھرڪنھن کي رھان ٿو مان، مگر...،
تو وچان ھرھر مان وسريو پاڻ کان.

(۴)

نانگ پيرن کي چميون ڏيندا رھيا،
ھر، مان انسان کؤن ڏنگجي پيس،
غير جي ھٿ کان رھائي وئي ملي،
پر، مان پنھنجن جي ھٿان ڦٽجي پيس.

"خاڪي" جويو

وائي

سنئيءَ جي سور کان ڪيچ پري ناھي،
ڪو تہ وجي ڪاھي.
نينگر ننڍاڪڙي، گھر ھني گھاھي،
ڪو تہ وجي ڪاھي.
چوڏھينءَ جي چنڊ کي، چانڊوڪي چاھي،
ڪو تہ وجي ڪاھي.
ورچون ڪين وات کان، نينھن نئون ناھي،
ڪو تہ وجي ڪاھي.
صدين جي سوچ ۾، ذات ڏنگي آھي،
ڪو تہ وجي ڪاھي.

"تاج" جويو

بيت

ٿوهر، ٿوهر، ٿر، هوءِ ٻه ٿر، اڪين تي،
آزاديءَ آهيان آ، جنهن ۾ ڪارونجهر،
جنهن ۾ اڳ ٻه ڳونجيو، نعرن سان ننگر،
جنهن ۾ اڄ ٻه آپ ڪان، اوچو ڪولهين ڪنڌ،
ڪري ٿر امر، رت سان ويو روهيلو!

الا! اڪيلا، ٿري ٿين نه ٿر ۾،
سارن جا سليپر ۾، متا رهن ميلا،
پنوريءَ پٽن تي، چانگ چرن چيلا،
ٿوهر، ٿارهلا، سدا سونهن ٿر ۾.

لڪن مٿان لوڏ، هو ڀانهيارين جي،
ڪنواريون منجهان ڪوڏ، ڀري وريون ڀيلهڙا!

ڀيلڻ، نڪ ۾ نٿ، ڪڇ تي ڪُنڍڪي هارڙو،
ڪريان ڪهڙي ڪٿ، ٿرجي نياريءَ سُونهن جي!

بابو! پٽ تي "ڪيڪرو"، ڪهڙي هل ٻيهار،
"ڳاڏي وارو لڪ" چڙهندي، اڄ ڪيو بيزار،
ڀانيءَ لسپ پيار، ته سامت اچي ساهه ڪي!

"مِٽي" آهه مٺي، مِٽي منهنجي ملڪ جي،
هيڪر جنهن ٻه ڏٺي، مور نه وسري ان ڪان!

"مِٺي" مٺي ٿر جي، ماڻهو سندس مور،
هينئڙي جٻين هور، سدا پنهنجيءَ سنڌ جي!

چوڏس، چنڊ ڏهر ۾، رمي هيو راندِ،
ڀرين منهنجي ڀانڊ، ڳوڙهن ڳاڏ ڳالهيون!

چنڊ ڏهر ۾ چمڪيو، چوطرفين چانڊاڻ،
الا! آڏيءَ ٿاڻ، اجا ميت نه موٽيو.

ڏهر سورو سانت، ڪرڙيو چنڊ آڪاس ۾،
الڪو ۽ ايڪانت، وڄهن وڏ وجود ۾!

اياز گل

●

تنهنجي مون تي نگاهه ٿي وئي آ،
آفتن کان پناهه ٿي وئي آ.

ڪيس سڀ کان وتان لڪائيندو، سُرڪ ڄڻ ته گناهه ٿي وئي آ.
منهنجي سچ تي ڪروڙ ۽ هُن جي، ڪوڙ تي واهه واهه ٿي وئي آ.
زندگي هر ستم تي خوش آهي، ڄڻ ٽِڳڻ جو ڪو ٺاهه ٿي وئي آ.
ڪجهه ڪرڻ جو جي حوصلو جاڳيو، راهه مان ئي ڪا راهه ٿي وئي آ.
ڀن نيڊڙين اکين جي چاهت ڏس، هڪڙو ساگر اٿاهه ٿي وئي آ.

مختيار ملڪ

●

ڪيڏو توسان ٿو آءٌ پيار ڪريان،
ڪيئن توسان اهو اظهار ڪريان.

ڪجهه گهڙين جو به جنهن کان قرب مليو، ان کي پنهنجن ۾ ٿو شمار ڪريان.
پيار جو سلسلو نشون ناهي، مان ته ان کي ٿو برقرار ڪريان.
مون کي هوءَ جدا ڪري وئي تنها، اڄ به ان جو ٿو انتظار ڪريان.
فون پي ڊيڊ ٿي ويو آهي، ڪيئن تو ساڻ خبر چار ڪريان.

يوسف شاهين

وائي

ڳليءَ ڳليءَ ڳائي، ڏيان ڏس هزار،
ماندا ٿيو نه مانهئا، ايندي مند ملار،
ايندي مند ملار.

ويندي رات رڙي، ٿيندي پوءِ ٻهار،
ايندي مند ملار.

ڏُکي هن ڏيهه تان، باري لهندا بار،
ايندي مند ملار.

جي جيءَ کن جڙاءُ، ورندا سي وينجهار،
ايندي مند ملار.

سدائين سانيهه جي، ”يوسف“ آهي پچار،
ايندي مند ملار.

ذوالفقار سيال

وائي

آئيني ۾ جهاتي پائي، پاڻ کان ئي شرمائي ٿي،
چوٽيءَ گل لهرائي ٿي.

هوءَ جو ڪولي، وارو ڪيري، جڳ سڄو مهڪائي ٿي،
چوٽيءَ گل لهرائي ٿي.

ڀهريون ڳوري، اکيون پوري، نيڻن کي چلڪائي ٿي،
چوٽيءَ گل لهرائي ٿي.

هوءَ البيلي، منهنجي جهولي، پنهنجو پاڻ لڪائي ٿي،
چوٽيءَ گل لهرائي ٿي.

انگ انگ ۾ خوشبو اوتي، پنهنجا وار وڇائي ٿي،
چوٽيءَ گل لهرائي ٿي.

مدد علي سنڌي

دل جي آئيني مان
جڏهن سينجي ويندا،
تنهنجي يادن جا اولڙا،
وسامي ويندا گهڙيءَ ۾،
سمورا بيوفائيءَ جا پل،
نه ڪنهن طرف کان،
سوجهرو نظر ايندو،
نه وري ڪوئي ڪنهن جو
سپنو ڏسندو،
رات کي ڏينهن،
ڏينهن کي رات چوڻ وارا،
شفق جي رنگن ۾
ٿي ويندا گم،
تڏهن آڪاس کان لهي ايندو،
اڪيلائي جو سنسان انڌيرو.

نصير مرزا

سمنڊ ڪناري هن جي ياد

مان اڪيلو شام جي تاري جيان
ڏنڊ ۾ جنن قول ڪو
۽ هوائون تيز لهريون بي ڪنار
سمنڊ ۾ ٻڙڏول هو
آنڌ مانڌ وڪار هئي بس آرپار
۽ سٽني گوڏول هو
مون پڪاريو
تون ڪٿي آهين ڪٿي
دل منجهان آواز آيو
مان هيتي
آهيان هيتي.

پشپا ولڀ

آخري خواهش

مُنهنجا ڏک ٻه ٽيا شمّع شڪونن وانگر.
هر پل من جي در تي لٽڪيل
املتاس جي پيلن گُلن جي ڇڳن وانگر.

اي درد هلي آ،
بي درديءَ جي هر سوئي
جسم جي هر پور ۾ ٽُنبي ڇڏ
جن جي قيد ۾ بند شهزادي جي جسم وانگر.

ڇا محبت ۾ ائين ئي ٿيندو آهي
ذرو ذرو روز مربو آهي، جيئبو آهي
چُپ رهبو آهي، کهوربو رهبو آهي
تلڪ چاڙهيءَ جي ٿوٽ ٻاٽن تي سُتل
ليڙون ۽ ميل ۾ چيڪٽ ڪپڙن ۾،
مستان وانگر.

چپن ۾ چيل ڪا ڳالهه
جا روح راڙي ۾ ڪنهن نه ٻُڌي
اکيون کليون ئي رهيون
ڪنهن جي انتظار ۾،
منهنجي خواهش ته ٿي
مرڻ واري جي اڻپوري آخري خواهش وانگر.

زوار جهانيه

هُن جي نالي

شفق جي هُن پار،
سورج غروب ٿي ويو آ،
آڪاس تي نيڙو نڙي.
۽ ڪتيون ڪڙي پيون هين،
۽ مان پنهنجي هٿن جي ٻُڪن ۾،
تنهنجي ڪتابي چهري کي ڏسان ٿو،
جنهن جي هر ريک تي وکريل هين،
منهنجا گيت غزل،
ڪوتا ۽ ڪهاڻيون،
جن کي هر روز، صبح ۽ سانجهه، خوابن ۽ خيالن ۾
تنهنجي مُک تي وکريل ڏسان ٿو مان،
۽ ان تان لفظ هڪ هڪ ڪري ميڙيان ٿو مان،
چڻ تنهنجا چپ چمان ٿو مان،
چپ چمان ٿو يا ڪوئي گيت لکان ٿو مان،
۽ ان ويل شفق جي هن پار کان ڪوئي آواز ٻڌان ٿو مان،
ڪوئي من ٻريائي رهيو آ،
ڳائي رهيو آ،
پنهنجي پيار جي ٻرہ ڪهاڻي.

●

امداد چانڊيو

مسافر پرينءَ جي ڳالهه

نه ڄاڻان ته اڄ رات ڇو هين
ياد تنهنجي جو زوري وسايل چراغ
دل جون تارون ڏڪائي
وري ٻاهه ٻنجي اٿيو آ.
۽ نبض، اکڙين جي واد ين منجهان
اڏامي وئي آ.
ته تون ڪيئن هوند ينءَ؟
رات سانت
مان تنهائي تنها
بند ڪوليءَ جي سيخن وچان
آپ تي پورا بادل پوندي ڏسان تو
۽ احساس تنهائي
سڀ جون سرحدون آهي ٽپي ويو،
الاءِ ڇو؟
مون ته سمجهيو هو توکي وساري ڇڏڻ
وڏي ڳالهه نامي
۽ تو ته شايد مون کي وساري ڇڏيو آ
منهنجي جيون جي سورمي!

ڏينهن تو بن ڪي گذريا ۽ ڪي
گذري به ويندا
نڪا آهه، ڪا دانهن نڪري سگهي
انڌ جو ڪنڌ مروڙڻ جي پنڌ ۾
زنجير پنهنجو آ زيور بڻيو.
اڄ رات اوچتو اوچتو
تنهنجو چهرو، ذهن ـ ڪئنواس تي
چٽجي ويو آ،
تنهنجون ڪومل ۽ ٿڌڙيون
مدهوش نظرون
روح ۾ ايهجي وڃن ٿيون
۽ نيٺ منهنجون هي ويران ٻنجر اکيون
تنهنجي ياد جي برسات سان
پرجي وڃن ٿيون
ڏور جي تو مسافر پرينءَ سان
هيئن به گهڙيون گذري وڃن ٿيون.
هيءَ رات ڪيڏي نه آهي اڪيلي
۽ ڪيڏي نه آهي سياڪي.

منير سولنگي

غـزل

درد وڏايو گهڙو رشتـو،
پـرزا پـرزا دل جو شيشو.

رات گذاريم سڏڪي، سڏڪي، دور وڃي هُو سـاجـن نڪتو.
ٿـانـدائـي جان ٽمڪي، ٽمڪي، ماڪـ تـي آخـر پهچي وڃو.
بـڪـ بيماري ڏاج آ منهنجو، گولي ٽڙڪو، ٻر جو ڏڏڪو.
ڪوڙ جي منهن ۾ چانئي اجلي، ســقراط ونـو وهـ جـو پيتو.
نيٺ تـه ويندو جهڙ به اڏامي، ليڪ تـه ڏسبو سج جـو چهرو.
چپ ۾ رهه تـون يـار "منير"، ڏس ۾ تنهنجي سوچ تي پهرو.

شفيع چانڊيو

ٻيڙو

(١)

ننڍا هي نينگر
ڦوٽ ڀاڻن تي ڪيترا
ڪمائن پيا نوڪر.

(٢)

ڪوئليءَ جو آواز
ڏنڊلي ڏنڊلي ڏونهن ۾
ٻڪين ڪيو پروا؛

(٣)

ٻل ٻل پهر ٽٽو
تو ٻن هڪڙو ٻل پي
سالن جيئن لڳو.

(٤)

سونهن دري کولي
شرمائي ٿي روشني
چوڏهينءَ چنڊ سندي.

(٥)

پينر ڏينهن ڏني
دل جي هن پيور مان
ويٺڙو سات منٽي.

(٦)

هڪڙي مرڪ ته ڏي
نفرتن مان ٿي سهي
ڪوني آئت ڏي.

وسيم

واڍون

آپ جهڙالو ٿو ٿئي، تارا تون ٻه تنوار،
تارا تون ٻه تنوار.

موسم اگرن آڳ آ، اهندو-اهندو نار.
"پيچ پتائي پيچ" جا، ٻول آچاري ٻار.
وري ٻورب واهه سان، چچندو جيون جار.
ٽنڊيون هير هڳاءُ ۾، لامون لڏندي هار.
ٽيندو بن-بن بانسري، وسندو مينگهه ملهار.
پچندي منٽي مهڪندي، ٽرندو ٻار اُهار.
ڪوئل پهر ڪنوڪندي، ٽڙندو ڏاڙهونءَ ڏار.

الطاف "اثير"

سڄڻ ڏار توکي رکي ڪير سگهندو
جي ڏاريو يا دشمن ڪو چاهي تہ پل جان
گهٽي آزمائي.
ڀلا ڇا اسان هون تيلا اڳوٺا؟
بچائان اياهن جي جي ها لڏيندا،
وري ڪڏ نہ ٿيندا. !
ڀلا ڇا اسان هون ڪي سنڌوءَ ڪنارا؟
هڪ ٻئي جي سامهون مگر پوءِ بہ ويچا،
ملڻ لاءِ ماندا.
خبر ٿئي تہ پيارا اسين ڪير آهيون
اسين پرپر نگريءَ ۾ جوڙيل قلعي جي،
مکيہ دون جا،
ڪي مضبوط ۽ لازمي تاڪ آهيون
جي ساهن جي انجيس آهي سلامت
ملي تاڪ ٿي ويا جڏهن شهر جا در بند
تہ پوءِ ڪنهن آرئي يا ڏاري ڪي
داخل ٿيڻ جي،
اجازت نہ هوندي۔اجازت نہ هوندي.

نظام "زائر"

●

سچ جو واسطو سچارن سان،
حق پرستن ۽ عشق وارن سان.

سچ هر دور ۾ وڙهيو آهي،
ظلم جي باهہ جي شرارن سان.

وهڪرو تيز تر درياهن جو،
واسطو تو رکي ڪنارن سان.

هرطرف گل ۽ ساوڪون خوشبو،
باغ ۾ رنگ آ بهارن سان.

جو نباهي سگهيو نہ هڪ سان بہ،
سو نباهيندو ڇا هزارن سان.

خوش رهڻ ۽ وسڻ مٺا مارو،
ڏاڍ ٿئي ڪين شل سنگهارن سان.

اڄ بہ "زائر" پري ٻئي آهي،
سچ وارن جي راهہ خارن سان.

محمدشريف "طالب"

●

لڳو نينهن توسان، عجب يار جاني،
سگهو ڪر ملڻ جي مٺا مهرباني.
سڄڻ يار توکي وبهان ڪيئن وساري، جڏي آهي ڳنڍين منهنجي جان ڳاري،
لڳي آ اندر ۾ قرب جي ڪا ڪاني.
مٺا مون ڪي موهي تو ساري وڌو آ، ڏاڍو نينهن توسان ڪو نازڪ لڳو آ،
ڏسي يار توکي ٿي دلڙي ديواني.
سدا ياد "طالب" ٿي تنهنجي ستائي، جڏهو آ محبت وڌو مچ مچائي،
اچي يار ڪر ڪا تون منڙا احساني.

مير غلام الله خان ٽالپر
(سور جهنگو)

•

دل تہ چاهي ٿي مٺي منٺار جون ڳالهيون ڪريون،
عقل چاهي ٿو تہ نہ ويچار جون ڳالهيون ڪريون.

دل تہ چاهي ٿي وري لغزش ڪيون اڄ ڪا لئين،
عقل چاهي ٿو تہ نہ گهر ٻار جون ڳالهيون ڪريون.

دل تہ چاهي ٿي وري ڇيڙيون قصا مجنون سندا،
عقل چاهي ٿو تہ نہ منسار جون ڳالهيون ڪريون.

دل تہ چاهي ٿي ڪريون ماحول کي اڄ خوشگوار،
عقل چاهي ٿو تہ نہ آزار جون ڳالهيون ڪريون.

دل تہ چاهي ٿي هي ڪم ٻي ڪار آ، ٻي ڪار آ،
عقل چاهي ٿو تہ نہ ٻي ڪار جون ڳالهيون ڪريون.

دل تہ چاهي ٿي ڪريون حور و پري جو تذڪرو،
عقل چاهي ٿو تہ نہ هين ٻار جون ڳالهيون ڪريون.

دل تہ چاهي ٿي ڪريون هر تلخين سان اڄ صُلح،
عقل چاهي ٿو تہ نہ ٻيڪار جون ڳالهيون ڪريون.

دل تہ چاهي ٿي ڪريون هُن پُرخمار اکڙين جي ڳالهہ،
عقل چاهي ٿو تہ نہ بيدار جون ڳالهيون ڪريون.

دل تہ چاهي ٿي گهڻو ڪجهہ ’مير‘ ليڪن ڇا ڪريون،
عقل چاهي ٿو تہ نہ معيار جون ڳالهيون ڪريون.

مخدوم جميل الزمان

•

الفت کان ڀو قرار مناسب نٿو لڳي،
ايتري ۾ کان فرار مناسب نٿو لڳي.

هلڻي ۾ ٻار ٻار، مناسب نٿو لڳي،   هر ڪنهنجو انتظار مناسب نٿو لڳي.
هي نيڻ، جن ۾ يار تو جلوه نما رهي،   سي ٿيڻ اشڪبار، مناسب نٿو لڳي.
ڪاوڙ ڪندين ته ڪيئن ڪندين رازدار سان،   سُرڪي نهار يارا مناسب نٿو لڳي.
پروانو آهيان تنهنجي رخِ تابناڪ جو،   ٻي ڪنهن تي ٿيان نثار! مناسب نٿو لڳي.
پنهنجو وفا ڪري ته انهي سان نباهجي،   غيرن تي اعتبار، مناسب نٿو لڳي.
تشبيهه تنهنجي صرف گلاب سان ڪيئن ڏيان،   تون رشڪِ لاله زار مناسب نٿو لڳي.

ڪنهنڪي اندر جو حال پڌائيندو ڪر 'جميل'،
خاموشين سان پيار، مناسب نٿو لڳي.

پريتم داس "پياسي"

غزل

مون کي روئندي سڄڻ ڪئين سال ٿيا،
منهنجا حال آهن بيحال ٿيا.

ڪو وقت ٿي گڏجي گذاريو سون،   اڄ وَرهين بعد وصال ٿيا.
مان ازل کان تنهنجو آهيان زي،   منهنجا تو ري ۾ هيئا حال ٿيا.
لڪا راحت رات جو آهي ڪا،   منهنجا ڏينهن آهن جنجال ٿيا.
مان توکي پڪاريان "پريتم" تو،   منهنجا عجب آهن احوال ٿيا.

مقالا

سنڌي اديبن جو فرض

"اسين هن وقت هڪ نهايت نازڪ دؤر مان لنگهي رهيا آهيون. اسان جي زبان، اسان جو ادب، اسان جي تهذيب، بلڪ اسان جو وجود خطري ۾ آهي. ڪاتي چم چيري هڏي کي ڪرڻي رهي آهي. چوڌاري نااميديءَ جا ڪارا ڪڪر آگهر ڪري آيا آهن. اهڙي سمي ۾ به جيڪڏهن اکيون نه کولينداسين ته رهي کهي راند به هٿن مان هارجي ويندي، پر آڳي جا لک احسان، جو اسان جي اميدن جي ٻيڙيءَ جا ناکوا هاڻ قدري سجاڳ ٿيا آهن. ننگرن ۽ ناڙين کي سوگهو ڪري، سرهائي جي ساحل تي ناتاريون هٿي رهيا آهن. الله تعاليٰ شل ڪين ٻاڙن ۾ سگهه وجهي، جو اسان جي موجن ماريل مڪڙي چيني چڳي ڪري، سندس سڙهه ساز سنواري، ڪيس اوڙاهه مان اڪاري، منزل مقصود تي پهچائين.

اهڙي نازڪ وقت ۾ اسان سڀني کي گهرجي ته يڪمشت ٿي وڃون ۽ پنهنجي باقي مانده ابائي ورثي کي ڇهڻي پئون، بلڪ ان ۾ اضافو ڪري ۽ ان کي سنباهي ۽ سهيڙي ڏيهه کي ڏيکاريون، ته اسان به ڪنهن شيءِ جا مالڪ آهيون. اسان کي به ڪنهن چيز تي ناز آهي. وڃ ڪيري تي ڪُڏندي آهي. اسان جو ڪيرو الڙيل هوندو ۽ وٿاڻ جا واهي سٽل هوندا ته چالاڪ چور وڃ کي راتوڏو اٿائي ويندا، پوءِ ڪري هزار پڻنگ آڇين ته به وري پنهنجي وٿاڻ ڏي مشڪل ورندي. اڄ ادب جا اداره دار، اسان کي للڪاري رهيا آهن ته جيڪڏهن ڪجهه هڙ ۾ آٿو ته ڪڍي ڪريو ٻاهر، پر اسان جي هڙ سکڻي، لوڏ گهٽي، سي ڇا ظاهر ڪنداسين. جيڪي هٿن ۾ هوسين، تنهن کي به ڏني وني ويهي رهياسين، هاڻي کهڙو منهن مٿي ڪثون — پر اڃا به حاج هٿن مان نه ويئي آهي. وڏن جي وٿ به اسان وٽ موجود آهي. جيڪڏهن ان کي سميٽي ۽ سڌاري وري به واضح ڪريون، ۽ ان تي پنهنجي دماغ مان اضافت ۽ عبقريت جا انگ چاڙهيون، ته جيڪر اسان جو ادب به دنيا جي ادبن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي سگهي. ان جي بدران اٽلو اسان جا ڪيترائي نوجوان اديب اڄ نقالي ۽ تنقيد کي چنبڙي پيا آهن، ۽ پنهنجو خداداد دماغ ٻ وڙائي، پنهنجي نثر ۽ نظم ۾ ڪوڙ معقول واڌارا لتا ڪن. اڳاٽو ادب نهايت دلپذير، جڳهو ۽ جالارو آهي. اسان جي زبان نهايت وسيع ۽ تونگر آهي، دنيا جون ٽي قديم شاهوڪار ٻوليون سنسڪرت، عربي ۽ فارسي سندس ڀاڄگذار آهن، منجهس هرڪنهن قسم جي ادبي ۽ علمي خوبي ۽ صلاحيت آهي. پوءِ ڪيڏو نه انڌير چئبو جو اهڙي هٿيار هوندي به اسين اڌرندر ۽ اپرا هجون ۽ اغيار اسان جي بيوسيءَ تي کلون ڪن ۽ ٺونٺيون ٺوڪين."

— شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽو

قديم دور ۾ سنڌ ۾ آيل عالم ۽ مذهبي پيشوا

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

قديم دور مان هتي مطلب آهي عرب دور ۽ سومرن جو ابتدائي زمانو. ان زماني ۾ عرب جي سرزمين مان جيڪي عالم، فاضل، بزرگ ۽ مذهبي پيشوا سنڌ ۾ آيا ۽ پنهنجي علم، فضل ۽ روحاني فيض مان سنڌ جي سرزمين کي مستفيض ڪيائون، انهن جو تعارف هت پيش ڪيو پيو وڃي. پر ان کان اڳ ۾ ضروري آهي، ته ان دور جي تاريخي پس منظر ۽ سنڌ ـ عرب تعلقات تي ڪجهه قدر روشني وڌي وڃي.

تاريخي پس منظر

”موهن جو دڙو“ جي کوٽائي مان معلوم ٿيو آهي ته اڄ کان پنج هزار سال اڳ سنڌ هڪ خوشحال، متمدن ۽ مهذب ملڪ هو. اندازا ۱۷۰۰ ق.م کان ۱۴۰۰ ق.م ۾ وڏي تعداد ۾ آريا قبيلا سنڌ ۾ داخل ٿيڻ لڳا. موهن جي دڙي واري اعليٰ تهذيب انهن جي ڌاڙ ۽ ڌهڪاءُ جي ڪري ختم ٿي. آرين کان سواءِ ڪلواني هتي ڪاهي آيا، جن سان سنڌ جي ماڻهن جا قديم زماني کان واپاري تعلقات هئا. آهي اندازا ۲۲۳۴ ق.م ۾ سنڌ ۾ آيا. سنڌ تي ايرانين ۾ ڪاهون ڪيون. ۴۸۰ ق.م ۾ سنڌ تي ايرانين جو سياسي اثر هو. ايرانين کان پوءِ سڪندر مقدوني سنڌ تي ڪاهي آيو. هو ۳۳۰ ق.م ۾ پنجاب کان سنڌو نديءَ جي رستي سنڌ ۾ داخل ٿيو.

يونانين کان پوءِ سٿين ڪاهون ڪيون. هو اڇي چمڙيءَ وارا هئا. هنن کي يورپ وارا ”ساڪ“ يا ”سائيزن“ سڏين ٿا. هن قوم، مغلستان کان نڪري شام جي شهر انسڪلان ۽ يورپ تي ڪاهون ڪيون. سنه ۴۵۵ھ ۾ سنڌ تي حملو ڪيائون ۽ گپت راجا کي شڪست ڏيئي پنجاب، سنڌ، بلوچستان ۽ مالوا تي قبضو ڪيائون. ٿوري وقت کان پوءِ هتي جي ماڻهن سان ملي ويا. سنه ۵۴۰ع ڌاري، هنن جي حڪومت جو خاتمو ٿيو.

سٿين جي زماني ۾ سنڌ ۾ گپت خاندان جي حڪومت هئي، جنهن ۳۲۰ع کان ۵۲۵ع تائين حڪومت ڪئي. هن خاندان جو باني، چندر گپت پهريون هو، جنهن ۳۲۰ع کان ۳۳۵ع تائين حڪومت ڪئي. ان کان پوءِ سندس پٽ سمدر گپت تخت تي ويٺو. سال ۳۷۵ع ۾ ان جي مرڻ کان پوءِ ان جو پٽ چندر گپت ثاني تخت تي ويٺو، جيڪو عام طور وڪرماجيت جي لقب سان مشهور آهي. مالوا، ڪاٺياواڙ ۽ سنڌ تي سندس حڪومت هئي. هو وشنو پنٿ جو پوڄاري هو.

ان جي زماني ۾ برهمڻ زور ورتو ۽ ٻڌ ڌرم ڪمزور ٿيڻ لڳو. ڀانئجي ٿو تہ ان زماني ۾ سوهن جي دڙي واري شهر جي مذهبي حيثيت گهٽجي ويئي، ڇاڪاڻ جو سوهن جي دڙي وارو شهر ٻڌ ڌرم وارن جو مقدس شهر ليکيو ويندو هو. معلوم ٿئي ٿو، تہ گپت گهراڻي وارن راجائن، سوهڻ جي دڙي کي ويران ڪرڻ ۾ وڏو زور لڳايو هوندو، ڇاڪاڻ جو هو برهمڻ جي اشاري تي ٻڌ ڌرم وارن جون پاڙون پٽڻ جي ڪد هئا.

گپت خاندان جي زوال کان پوءِ آتر الهندي هندستان ۾ ننڍيون ننڍيون حڪومتون پڻ قائم ٿي ويون. ان زماني جي راجائن مان هرش نالي وارو راجا ٿيو هو، جيڪو ٦٢٠ع ۾ قنوج تي راڄ ڪرڻ لڳو. ان زماني ۾ راجپوتن جي چندرونسي خاندان جو يادو قبيلو دکن، راجپوتانا، سنڌ، گجرات، ڪاٺياواڙ، بلوچستان، قندار، ڪابل ۽ خراسان تائين ڇانئجي ويو. هرش، ٻڌ ڌرم جو پوئلڳ هو ۽ وڏو عالم ۽ علم پرور هو. هن جي ڏينهن ۾ مشهور چيني سياح هيون تسانگ سنہ ٦٢٩ع کان ٦٤٣ع تائين ٻڌ جي يادگارن جي لاءِ سنڌ ۽ هند ۾ آيو. سنہ ٦٤٧ع ۾ هرش جو ديهانت ٿيو. هن ٻڌمت جي ترقيءَ لاءِ گهڻي ڪوشش ڪئي، جنهنڪري سنڌ ۾ وري ٻڌمت زور ورتو.

يادو قبيلي جا حڪمران سنڌ ۾ راءِ لقب سان مشهور هئا. ڪابل ۽ زابلستان تي هن خاندان جا جيڪي حڪمران حڪومت ڪندا هئا، انهن جو لقب ريبل هو. ساڳي ئي خاندان جا حاڪم جيڪي مڪران تي حڪومت ڪندا هئا، انهن جو لقب راسل هو. سنڌ جي يادو حڪومت جو پايو وجهندڙ "سمابا" هو، جيڪو دوارڪا جي راجا ڪرشن جي ستين رائي جالبوتيءَ جو وڏو پٽ هو. ان زماني ۾ هن خاندان جي سلطنت جون حدون زابلستان کان پريان همان تائين هيون ۽ اها حڪومت "سنڌ سما" سڏبي هئي. هن خاندان جي پنجن راجائن سنہ ٤٥٠ع کان سنہ ٦٦٢ع تائين سنڌ تي حڪومت ڪئي. هنن جي گاديءَ جو هنڌ اروڙ هو. يعني ان زماني ۾ لاڙڪاڻي جي مرڪزي حيثيت ختم ٿي چڪي هئي ۽ لاڙڪاڻي واري علائقي ۾ ڪوبہ وڏو شهر نہ رهيو هو. هن خاندان جي حڪومت جون حدون اتر ۾ ڪشمير، قندار ۽ هيلمند تائين، الهندي ۾ ڪرمان جي وادي نورملشور تائين، ڏکڻ ۾ سورت تائين ۽ اوڀر ۾ چتورڳڙهہ تائين هئي. سنڌ ۾ آڇ، ماٿيلو، سيوراءِ، سئو، سيوستان، اروڙ، برهمڻ آباد ۽ ديبل مشهور قلعا هئا.

انهن ڏينهن ۾ سنڌ چئن علائقن ۾ ورهايل هئي ۽ هر علائقي تي هڪ نائب مامور هو، جيڪو ملڪ جي لقب سان حڪومت ڪندو هو. انهن چئن علائقن جا نالا هي آهن:

١- برهمڻ آباد: جنهن جي حدن ۾ نيرون ڪوٽ (حيدرآباد)، ديبل، لوهاڻو، لاکو، سمو، ويندي سمنڊ تائين علائقو اچي ٿي ويو.

٢- سيوستان: جنهن ۾ سيوهڻ، ٻڌيہ، جنگان، رونجهان، ڪوهہ پايہ، ويندي مڪران تائين علائقو اچي ٿي ويو.

۳- اسڪلندا: جنهن ۾ سڪي، برهمپور، ڪرور، اشمار، تاڪيا، وبندي ڪشمير جي حد تائين علائقو اچي ٿي ويو.

راجا ڀاڻ آروڙ ۾ رهندو هو ۽ پردان، ايڪانان ۽ برهاس جا علائقا سندس ماتحت هئا. هن مان معلوم ٿيندو ته اُن زماني ۾ لاڙڪاڻو ڪنهن خاص نالي سان علائقي جي صورت ۾ موجود نه هو. اندازو آهي ته انهن ڏينهن ۾ لاڙڪاڻي وارو علائقو سنڌو سنئون مرڪزي علائقي سان وابسته هو، يعني هي علائقو سنڌو سنئون اروڙ جي راجا جي ماتحت هو.

راءِ گهراڻي جي پڇاڙين حاڪم راجا سيهرس جي ڏينهن ۾ ايران جي بادشاهه نيمروز جي لشڪر سنڌ جي راجا جي حڪومت جي علائقي ڪرمان تي حملو ڪيو. راجا سيهرس مقابلو ڪيو ۽ ايراني لشڪر شڪست کائي موٽي ويو. هن لڙائيءَ ۾ راجا سيهرس مارجي ويو. ان کان پوءِ سندس پٽ راءِ سهاسي تخت تي ويٺو. هن جي زماني ۾ ڪشمير جو هڪ برهمڻ چچ نالي اروڙ ۾ آيو. هو پهريائين راءِ سهاسيءَ جي وزير رام جو منشي ٿيو. ڪجهه وقت کان پوءِ هن پنهنجي حرفت ذريعي راءِ سهاسي وٽ اثر پيدا ڪيو. راءِ سهاسيءَ جي راڻي "شوڀا ديوي" مٿس موهت ٿي پيئي. آخر اهي راز ۽ نياز جون ڳالهيون وڃي شادي ڪرڻ جي وعدي جي منزل تي پهتيون. ٻين ڪاتن جا برهمڻ عملدار به هن راز ۾ چچ سان شريڪ ٿي ويا، ڇاڪاڻ جو راءِ سهاسي ٻڌ ڌرم جو هو ۽ برهمڻ خفيه سازشن ذريعي ٻڌ حڪمرانن جو انت آڻي، برهمڻي راج قائم ڪرڻ جون رٿون رٿي رهيا هئا. سنه ٦٣٢ع ۾ راءِ سهاسي جي مرڻ کان پوءِ راڻي جي مدد سان چچ پنهنجي حرفت ۽ حرڪت ۾ ڪامياب ٿيو؛ ۽ سازش ذريعي سنڌ جي تخت تي ويٺو. اهڙيءَ طرح سنڌ ۾ راءِ گهراڻي جو خاتمو ٿيو ۽ برهمڻ گهراڻي جو راج شروع ٿيو.

برهمڻ گهراڻي جي راجائن ٦٣٢ع کان ٧١٢ع تائين حڪومت ڪئي. سنه ٧١٢ع ۾ محمد بن قاسم هن گهراڻي جي پوئين حاڪم ڏاهر کي شڪست ڏيئي، سنڌ ۾ عرب حڪومت قائم ڪئي. اهڙيءَ طرح سنڌ ۾ اسلام پهتو ۽ جلد ئي هتي جي ماڻهن وڏي تعداد ۾ اسلام قبول ڪيو؛ ڇاڪاڻ جو هو گهڻي قدر ٻڌ ڌرم جا پوئلڳ هئا، ۽ برهمڻن جي ظلم ۽ ڏاڍ کان تنگ اچي چڪا هئا. فتح کان پوءِ اٽڪل سوا سو ورهيه هي ملڪ بنو اميه ۽ بنو عباس خليفن جي ماتحت رهيو. البت محمد بن قاسم جي وفات کان ٻه سال پوءِ عربن جو اثر ڪجهه قدر گهٽجي ويو هو؛ ۽ مختلف پرڳڻن ۾ ڏيهي رياستون قائم ٿي ويون هيون.

سنڌ ۽ عرب جا لاڳاپا

سنڌ جي سرزمين کي قديم زماني کان عرب دنيا سان تعلقات رهيا آهن. مولانا ابوالجلال ندوي جي تحقيق آهي ته قديم زماني ۾ سنڌ ۾ عربي قومون اچي آباد ٿيون هيون؛ ۽ سنڌ جا عرب دنيا سان تمام گهاٽا تعلقات هئا(١). علامه سيد سليمان ندوي لکيو آهي، ته عرب واپاري

(١) مضمون "موئن جو دڙو ڪي زبانين"؛ شايع ٿيل ماهنامه "روح ادب" ۽ "سنڌي مهرين" شايع ٿيل "ماهه نو" نومبر ١٩٥٦ع.

هزارين ورهيه اڳ هندستان جي ڪناري تائين ايندا هئا؛ ۽ هتان جي واپار ۽ پيداوار کي مصر ۽ شام ذريعي يورپ تائين پهچائيندا هئا؛ ۽ آتان جي سامان کي هندستان ۽ هندستان جي پر وارن ٻيٽن، چين ۽ جپان تائين رسائيندا هئا(١).

ڊاڪٽر موسيو ليبان تمدنِ عرب ۾ لکيو آهي، ته عربن جا هندستان سان تعلقات تاريخي زماني جي ابتدا کان آهن، پر سڀني واقعن مان ثابت ٿئي ٿو، ته اسلام کان اڳ واري زماني ۾ اهي هندستان جا ئي ماڻهو هئا، جي پنهنجي ملڪ جي پيداوار کي عرب جي سامونڊي ڪناري تائين آڻيندا هئا ۽ نه اهو ته عرب واپاري انهن جي ڳولها ۾ هندستان ويندا هئا. جنهن وقت يمن جي بندرن کان هندستان ڏانهن جهاز وڃڻ لڳا ته اهو زمانو آنحضرت محمد صلي الله عليه وسلم جن جي بعثت جي تمام ويجهو هو(٢). ٻئي هنڌ لکيو اٿس، ته هجري سن جي شروعات کان ئي عربن هندستان ۾ اچڻ شروع ڪيو هو. جهازن جون قطارون، عمان ۽ بحرين کان نڪري سنڌوندي تائين پهچنديون هيون(٣).

سنڌ ۽ هند سان عربن جا تعلقات ٻن رستن سان هئا، جن مان هڪ بري ۽ ٻه بحري هئا. بري رستو ڪاروانن جي ذريعي سمرقند، دمشق ۽ بغداد وغيره (مشرق جي وڏن وڏن شهرن) کان ٿيندو، ايران ۽ ڪشمير لنگهي، سنڌ ۾ پهچندو هو. جيڪي واپاري بحري سفر پسند ڪندا هئا، اهي ايراني نار جي بندر ميران وغيره کان يا عربستان کان ٿي، ڳاڙهي سمنڊ جي بندرن کان خاص طرح سان عدن کان روانا ٿيندا هئا(٤). اتان ڪي ٻيڙا آفريڪا ۽ حبش ويندا هئا ۽ ڪي اتان سمنڊ جو ڪنارو وٺي حضرموت، عمان، بحرين ۽ عراق جي ڪنارن کي طيءِ ڪري، ايراني نار کان لنگهي يا ته بلوچستان جي بندرگاه 'تيز' ۾ لهي پوندا هئا يا وري اڳتي وڌي سنڌ جي بندرگاه 'ديبل' ڏانهن هليا ويندا هئا. پوءِ اڳتي وڌي گجرات ۽ ڪاٺياواڙ جي بندرگاه 'ٿاڻه' (بمبئي) ۽ 'کمبايت' هليا ويندا هئا(٥).

عرب ۽ عربي زبان جي سنڌ سان گهاٽي تعلق جي ثابتي، هندن جي مذهبي ڪتابن مان به ملي ٿي. سوامي ديانند سرسوتي، ستيارٿ پرڪاش جي يارهين سملاس (پرو ڀهريون، اڌياءُ ١٤٧) ۾ لکيو آهي، ته: ”مهاڀارت ۾ جڏهن ڪورون لاک جو گهر ٺاهي، پانڊون کي ان ۾ ساڙي ڀسم ڪرڻ جو خيال ڪيو، ته ودرجيءَ يڌشٽر کي عربي زبان ۾ ٻڌايو ۽ هن کي

---

(١) عرب و هند کے تعلقات، ص ٦ ۽ ٧.
(٢) تمدنِ عرب، ص ٥٨٩.
(٣) ايضاً، ص ٢٦٧.
(٤) تمدنِ عرب، ص ٥٩٠.
(٥) عرب و هند کے تعلقات، ص ٦ ۽ ٧.

عربي زبان ۾ ان جو جواب ڏنو"(۱). جيڪڏهن اها ڳالهه صحيح آهي، تہ پوءِ چئبو تہ سنڌ ۽ هند جا عرب دنيا سان تمام قديم زمانيءَ کان تعلقات هئا.

سنڌ ۽ هند جي واپار ۽ پيداوار کي عربن جي نگاه ۾ جيڪا اهميت حاصل هئي، ان جو اندازو هن مان لڳائي سگهجي ٿو، تہ حضرت عمر رضہ هڪ عرب سياح کان پڇيو، تہ "هندستان بابت تنهنجي ڪهڙي راءِ آهي؟" ان تي هن ٽن مختصر فقرن ۾ جواب ڏنو: "سندس درياهہ موتي آهن، سندس پهاڙ ياقوت آهن ۽ سندس وڻ عطر آهن"(۲).

موهن جي دڙي مان جيڪي شيون مليون آهن، اهڙيون عراق جي دڙن مان بہ هٿ آيون آهن. ان مان ثابت ٿئي ٿو تہ سنڌ ۽ عرب دنيا جي وچ ۾ واپار هلندڙ هو. عرب طبعي حالتن مطابق تمام قديم زمانيءَ کان واپاري آهن. هو قديم زمانيءَ کان واپار سانگي سنڌ ۾ ايندا هئا. چوٿين صدي عيسوي ۾ ايران جي ساساني بادشاهن، عربن جي واپار کي روڪي ڇڏيو هو، پر ساسانين جي زور ٽٽڻ کان پوءِ عربن وري سندس واپاري تعلقات قائم ڪري ورتا؛ توڙي جو ايرانين هندستاني راجائن کي مشرائي عربن جي سلون مان هلندڙ واپار ۾ سامونڊي ڦورن ذريعي رنڊڪون وجهرايون هيون.

اسلام کان پوءِ عرب طاقتور ٿي ويا ۽ بنا خطري سنڌ، هند ۽ چين سان واپار ڪرڻ لڳا. ان وقت ۾ بہ هندستاني راجائن، سنڌ ۽ هند جي بندرن، خاص طرح سنڌ جي ديبل، گجرات جي ڀڙوچ ۽ بمبئيءَ جي ٿاڻي ۾ عربن لاءِ خطرو پيدا ڪري ورتو هو، پر هو انهن تڪليفن سان منهن ڏيئي بنا خطري واپار ڪندا هئا. سنہ ۱۵هہ ۾ حضرت عمر جي زماني ۾ عمان جي گورنر عثمان ابي العاص، هڪ فوج مٿين بندرن ڏانهن موڪلي، خطرو دور ڪري ڇڏيو. ان کان پوءِ هندستاني راجائن، ٻاهرين ٻيڙن تي ۱۰ سيڪڙو ڍل مڙهي. حضرت عمر ان تي اعتراض وٺڻ جي بدران، بصره ڏانهن ايندڙ هندستاني ٻيڙن تي ۱۰ سيڪڙو ڍل وجهي ڇڏي.

سنہ ۷۰۵ع ۾ جڏهن وليد اموي خليفو ٿيو، تڏهن هن حجاج بن يوسف کي عراق، ايران، مڪران ۽ بلوچستان يعني حڪومت جي مشرقي حصي تي نائب مقرر ڪيو. هن هندستان جي ٻيڙن سان تعلقات اڃا بہ وڌيڪ مضبوط ڪيا. عرب واپاري ايندا ويندا رهيا؛ پر سنڌ ۽ هند جي اڪثر ڪنارن سان سامونڊي ڌاڙيل انهن جهازن تي ڌاڙا هڻندا رهيا. سومنات ۽ ڪڇ سامونڊي ڌاڙيلن جي سڀ کان وڏي پناهگاهہ هئي. آخر انهن ڦورن جي ڦرين، عربن کي سنڌ تي حملو ڪرايو. سامونڊي ڦورن، سلون کان ايندڙ عربن جو جهاز ڦريو. نہ فقط ايترو، پر

(۱) علامہ سيد سليمان ندوي بہ هيءَ ڳالهہ پنهنجي ڪتاب "عرب و هند کے تعلقات" (ص ۱۱) ۾ آندي آهي. لکيو اٿس، تہ جيتوڻيڪ انهيءَ ڳالهہ تي مشڪل سان يقين اچي ٿو، پر جيئن هڪ وڏي پنڊت ان کي مڃيو آهي، تنهنڪري مون کي بہ انڪار جي جرئت ڪانهي.

(۲) الاخبار الطوال: ابو حنيفہ دينوري (اردو ترجمہ)، مرڪزي اردو بورڊ.

جهاز ۾ سفر ڪندڙ مسافرن کي اروڙ ۾ قيد ڪيو. انهن ۾ مردن سان گڏ عورتون به هيون. حجاج بن يوسف سنڌ حڪومت کي بي گناهه قيد ٿيل مسافرن کي آزاد ڪرڻ لاءِ لکيو ۽ ڦر جو مال واپس طلب ڪيو. سنڌ جي حڪومت ان جو ڪو به مثبت جواب نه ڏنو. اهوئي سبب آهي، جو حجاج، محمد بن قاسم کي سنڌ تي حملو ڪرڻ لاءِ موڪليو.

سن ۹۲ هه (۷۱۱ع) ۾ سنڌ جي برهمڻ گهراڻي جي راجا ڏاهر کي شڪست ڏئي، سنڌ تي مسلمانن جي حڪومت قائم ڪئي. برهمڻ گهراڻي جو باني چچ هو، جيڪو اصل ڪشمير جو برهمڻ هو ۽ سنڌ ۾ روزگار سانگي آيو هو. هو پهريائين راءِ گهراڻي جي راجا راءِ سهاسي جي وزير جو منشي ٿيو ۽ پوءِ پنهنجي چالاڪيءَ سان راجا جو وزير ٿيو. ان کان پوءِ راجا راءِ سهاسي جي رانيءَ ذريعي سازش ڪري، سنڌ جو حڪمران بڻجي ويو ۽ راجا راءِ سهاسي جي بيوهه سان شادي ڪيائين. چچ برهمڻ هو ۽ سنڌ جي عوام جي اڪثريت ٻڌ ڌرم جي پوئلڳ هئي، انهيءَ ڪري سنڌ جي عوام جي اڪثريت چچ ۽ سندس پٽ راجا ڏاهر کي پسند نه ڪندا هئا. اهوئي سبب هو، جو سنڌ جي عوام محمد بن قاسم جي ڀرپور مدد ڪئي.

محمد بن قاسم جي فتح کان پوءِ هي ملڪ دمشق ۽ پوءِ بغداد جي ماتحت رهيو، البته محمد بن قاسم جي وفات کان ٻه سال پوءِ سنڌ ۾ عربن جو اثر گهٽجي ويو. ان هوندي به مسلمانن جي مرڪزي حڪومت طرفان سنڌ لاءِ گورنر مقرر ٿي ايندا رهيا. هوريان هوريان عربن جي حڪومت سنڌ ۾ ڪمزور ٿي ويئي، جنهن ڪري ڏيهي ماڻهو اڀرڻ ۽ اسرڻ لڳا ۽ پنهنجون رياستون ۽ جاگيرون قائم ڪرڻ لڳا. اروڙ تي راجا دلوراءِ قبضو ڪيو ۽ عربن جي حڪومت صرف منصوره تائين وڃي محدود رهي. "منصوره"، سنڌ جي قديم شهر برهمڻ آباد جي ڀرسان عربن نئون شهر آباد ڪيو هو. منصوره شهر به هو، ته علائقو به هو، جنهن تي عرب گهرانو "هباري" حڪومت ڪندو آيو. ۱۰۵۰ع ۾ سومرن سنڌ تي قبضو ڪيو.

سنڌ ۾ اسلام

سنڌ ۾ مسلمانن جي حڪومت قائم ٿيڻ سان، سنڌ ۾ اسلام جي تبليغ به شروع ٿي. هر شهر ۾ مسجدون ۽ مدرسا قائم ٿيا. چچ نامي ۾ آيو آهي، ته حجاج بن يوسف، محمد بن قاسم کي لکيو هو، ته ماڻهن کي اسلام جي دعوت ڏني وڃي ۽ جيڪو پنهنجي خوشيءَ سان اسلام قبول ڪري، ان کي مناسب تربيت ڏني وڃي. محمد بن قاسم انهن هدايتن تي پوريءَ طرح عمل ڪيو، جنهن ڪري جلدئي وڏي تعداد ۾ ماڻهو مسلمان ٿي ويا. محمد بن قاسم کان پوءِ ٻين عرب حاڪمن به اسلام جي تبليغ جي سلسلي ۾ چڱي ڪوشش ورتي. ڪڏهن ڪڏهن خليفي وقتن به سنڌ جي راجائن ۽ زميندارن ڏانهن تبليغي خط ايندا هئا، جن تي ڪيترائي ماڻهو مسلمان ٿيندا هئا. سن ۹۹هه (۷۲۷ع) ۾ حضرت عمر بن عبدالعزيز خليفو ٿيو، جنهن اسلام جي تبليغ جي سلسلي ۾ وڏي ڪوشش ورتي. ان سلسلي ۾ سنڌ جي راجائن ۽ ماڻهن ڏانهن

خط اماڻيائين، جنهن تي ڪيترائي ماڻهو مسلمان ٿيا. سنه ١٥٨هه (٧٧٤ع) ۾ مهدي خليفو ٿيو. هن به سنڌ جي راجائن ڏانهن تبليغي دعوت ناما موڪليا. ان جي نتيجي ۾ ١٥ راجائون مسلمان ٿيا. سنه ٢٧٠هه (٨٨٣ع) ۾ منصوره جي هڪ عالم، سنڌ جي هڪ راجا جي چوڻ تي ۾ قرآن شريف جو سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪيو. قرآن شريف جو اهو پهريون ترجمو آهي، جيڪو سنڌي زبان ۾ ٿيو.

هندن ۽ ٻڌ ڌرم جي پوئلڳن سان مسلمانن جا مذهب جي معاملي تي مناظرا به ٿيا. روايت آئي آهي، ته سنڌ جي راجا وٽ هڪ فاضل پنڊت رهندو هو، جنهن ڪي راجا آماده ڪري، خليفي ڏانهن چوائي موڪليو، ته مسلمان وٽ تلوار کان سواءِ مذهب جي سچائيءَ جو ٻيو ڪوبه دليل ڪونهي، جيڪڏهن اوهان کي اوهان جي ڌرم جي سچائيءَ جو يقين آهي ته پنهنجو ڪو عالم موڪليو، جو منهنجي پنڊت سان اچي بحث ڪري. خليفي هڪ وڏي محدث عالم کي ان ڪم لاءِ موڪليو.

پنڊت ان عالم کان ڪي سوال ڪيا، جن جا هن جواب ڏنا، پر پنڊت مطمئن نه ٿيو. اجا انهيءَ عالم کي واپس ڪيو ۽ هارون رشيد ڏانهن اڻ-سونهائيندڙ نياپو موڪليو. پنڊت جيڪي سوال ڪيا هئا، انهن مان هڪڙو هي هو، ته "تنهنجو خدا جيڪڏهن هر شيءِ تي قدرت رکي ٿو، ته ڇا ڪيس پاڻ جهڙي ڪنهن هستيءَ جي ناهڻ جي قدرت به آهي؟" هارون رشيد کي جڏهن راجا جو پيغام مليو، تڏهن هن علم ڪلام جي عالمن کي گهرائي، اهو سوال سندن سامهون رکيو. انهيءَ جماعت واري ننڍيءَ عمر جي ڇوڪري چيو، ته "هيءَ اعتراض اجايو آهي. الله ته اهو آهي، جنهن کي ڪنهن نه ناهيو آهي ۽ نه ڪنهن پيدا ڪيو آهي؛ اهو نه مخلوق آهي. هيئنر جيڪڏهن هو پاڻ جهڙو ڪو پيدا ڪندو، ته هو سندس جهڙو ته ٿي نه سگهندو. هو بهرحال سندس مخلوق ئي هوندو. تنهن کان سواءِ هوبهو خدا جهڙي هستيءَ جو هجڻ، خدا جي توهين آهي ۽ خدا پنهنجي توهين ۽ تحقير تي، اهو محال آهي، ته قدرت نه رکندو هجي. اهو سوال ڪرڻ اهڙوئي آهي، جيئن ڪو چوي، ته خدا جاهل ٿي سگهي ٿو؛ خدا ڪانئي سگهي ٿو يا ٻي سگهي ٿو. ظاهر آهي، ته انهن مان خدا ڪجهه به نه ٿو ڪري سگهي، ڇاڪاڻ جو اهي سڀ ڳالهيون سندس ذات جي شان جي خلاف آهن." اهو جواب سڀني پسند ڪيو ۽ خليفي جي مرضي ٿي ته ان پنڊت جي مقابلي ۾ هن ڇوڪري کي سنڌ ڏانهن موڪليو وڃي، پر ڪنهن تجربيڪار چيو، ته هي ننڍو آهي، ٿي سگهي ٿو ته ٻين سوالن جا جواب نه ڏئي سگهي. آخر ٻئي مشهور متڪلم کي خليفي چونڊي سنڌ ڏانهن موڪليو. هڪ روايت موجب جڏهن اهو متڪلم رستي ۾ هو، تڏهن پنڊت هڪ ماڻهو موڪلي معلوم ڪيو ته هي فقط مذهبي عالم آهي يا هو عقليات مان به واقف آهي؟ جڏهن ڪيس خبر پئي ته هو عقليات مان به واقف آهي، تڏهن پنڊت، ان جي مقابلي ۾ پاڻ کي ڪمزور سمجهي، ڪيس رستي ۾ ئي زهر ڏياري مارائي ڇڏيو.

اهڙي هڪ ٻئي مناظري جو بہ پتو پوي ٿو. واصل بن عطا، جهم بن صفوان ۽ ٻوڌين جي وچ ۾ مناظرو ٿيو. واصل بن عطا دليلن سان ٻڌ ڌرم وارن کي قائل ڪيو.

سومرا دور

سومرا سنڌ جي هڪ قديم قوم آهي، جنهن سنڌ تي گهڻو عرصو حڪومت ڪئي. سندن اصل نسل بابت محققن ۾ اختلاف آهي. ڪن جو خيال آهي تہ "سومرا" راجپوت نسل مان آهن. ڪي ڪين "عرب" نسل مان ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. ڪن جو وري خيال آهي تہ بابل جي "سميرين" سان سندن تعلق آهي. سندن حڪومت جي تاريخ تي بہ باريڪ پردا پيل آهن، ڇاڪاڻ تہ سندن حڪمرانن جي حڪمرانيءَ جو مسلسل ۽ مستند احوال ڪونہ ٿو ملي. البت ايترو معلوم ٿئي ٿو تہ هو ٻهريائين قرمطي اسماعيلي هئا. گهڻو پوءِ سهروردي بزرگن جي تبليغ سبب سني مذهب ۾ داخل ٿيا.

اڳ ۾ اچي چڪو آهي تہ عربن جي حڪومت جي زماني ۾ ابن سومره سنڌ جو هڪ طاقتور زميندار هو. سومره جو پٽ سلطان مسعود جو معاصر هو، انهيءَ ڪري چئي سگهجي ٿو تہ سلطان محمود جو همعصر هوندو. سومرن جو راڄ ڪڏهن شروع ٿيو، ان باري ۾ مؤرخن ۾ اختلاف آهي. مير معصوم (تاريخ معصومي ص ٦١) سندن حڪومت جو آغاز سلطان عبدالرشيد (۴۴۱هه = ۴۴۴هه) جي ڏينهن کان مڃي ٿو. تحفة الڪرام جو صاحب (ص ۴۴) سندن باقاعده حڪومت غازي ملڪ عرف سلطان غياث‌الدين تغلق شاهہ (٧٢٠=٧٢٥هه) جي ڏينهن کان شروع ڪري ٿو ۽ سندن حڪومت جو عرصو ٥٠٠ ورهيہ ٻڌائي ٿو. تاريخ طاهري جو مصنف مير طاهرمحمد نسياني سندن حڪومت جو عرصو۱۴۳ سال ٻڌائي ٿو. علامہ دائود پوٽي "تعليقات معصومي" (ص ٢٨٦=٢٨٧) ۾ سندن حڪومت جي ابتدا خليفي متوڪل عباسي جي وفات سنہ ٢٤٧هه کان شروع ڪئي آهي. بيگلار نامہ جي صاحب سندن حڪومت ٧٠٠هه کان ۳۴۳هه تائين ڏيکاري آهي. اهڙيءَ طرح منتخب‌التواريخ ۽ دولت علويہ ۾ جيڪي سن ۽ حاڪمن جا نالا ڏنا ويا آهن، انهن ۾ بہ اختلاف آهن. ان هوندي بہ چئي سگهجي ٿو تہ عربن جي پوئين دور ۾ سومرا آسرڻ ۽ اڀرڻ لڳا، ٨٦٠ع ۾ پنهنجي ننڍي حڪومت قائم ڪيائون ۽ سن ١٠٥٠ع ۾ سنڌ تي قبضو ڪيائون. سندن اوائلي مرڪز سنڌ ۽ ڪڇ جي وچ واري ايراضي هو ۽ سندن طاقت جو رخ ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ گجرات طرف هو. انهيءَ ئي زماني ۾ ناصرالدين قباچہ ١٢٠١ع ۾ اتر سنڌ تي قبضو ڪيو ۽ دهليءَ جي حڪومت طرفان اُچ ۽ بکر جو گورنر ٿيو. اُچ کي هن پنهنجي گاديءَ جو هنڌ بنايو.

سلطان التمش جي ڏينهن ۾ قباچہ بغاوت ڪئي. سن ۶۲۳هه (١٢٢٦ع) ۾ ملڪ خان خلجيءَ سيوستان جي پرڳڻي تي قبضو ڪيو. هي التمش جو طرفدار هو، انهيءَ ڪري قباچہ سندس مقابلو ڪيو، جنهن ۾ ملڪ خان مارجي ويو. سن ۶۲۴هه (١٢٢٧ع) ۾ التمش پنهنجي

وزير نظام الملڪ محمد بن اسعد ڪي سنڌ جي ولايت سونپي، قباچہ کي زير ڪرڻ لاءِ موڪليو. قباچہ شڪست کاڌي ۽ ١٩ جمادي الاخر ٦٢٥هہ (١٢٢٨ع) تي چنچر رات سنڌو نديءَ ۾ ٻکر وٽ ٻڏي مئو. ان کان پوءِ نظام الملڪ والي رهيو. تاريخ معصوميءَ جي صاحب ڄاڻايو آهي تہ هن انتظام نهايت سهڻو رکيو. ماڻهن جي امن، سلامتي ۽ سک لاءِ وڏي ڪوشش ورتائين. سن ٦٣٣هہ (١٢٣٦ع) ۾ نورالدين محمد کي سنڌ جي سنڀال تي چڙهي پاڻ دهليءَ ڏانهن موٽي ويو. هن نہ فقط سنڌ جي مٿين حصي تي قبضو ڪيو، پر سنڌ جي هيٺين حصي جي حاڪم سومري کي بہ زير ڪيو. ان زماني ۾ سومرن جي حڪومت سڄيءَ سنڌ تي کانہ هئي. تمام شروع ۾ جڏهن هو سنڌ جي ڪنهن ٿوري حصي تي غالب هئا، جنهن جو ذڪر تفصيل سان تاريخن نہ ڪيو آهي، مسلمان حاڪمن جي اطاعت هيٺ هئا. تحفة الڪرام جو صاحب لکي ٿو(١).

"مخفي نہ رهي، تہ سومره قوم حقيقت ۾ ٻہ سؤ سال اڳي، سنڌ جي ڪجهہ حصي تي غالب هئي، پر جنهن صورت ۾ دل پريندا هئا ۽ مسلمان حاڪمن جي اطاعت جو ڳانو پنهنجي ڳچيءَ ۾ ٻڌيو ايندا هئا، تنهنڪري انهن جو ذڪر نہ ڪيو ويو آهي. سندن باقاعدي حڪومت سلطان محمود جي فرزند عبدالرشيد جي ڏينهن ۾ شروع ٿي. جيئن تہ عبدالرشيد سادو، ڪم عقل ۽ عياش هو، تنهنڪري سرحدن جا ماڻهو سرڪشي شروع ڪري فرمانبرداريءَ مان نڪري ويا. انهن ئي ڏينهن ۾ سومرا قوم جي ماڻهن ٿرڙيءَ ۾ لشڪر گڏ ڪري "سومري" نالي هڪ شخص کي گاديءَ تي ويهاريو (٢). ان مان ظاهر آهي تہ سومرا پهريائين غزنوي خاندان جا باجگذار هئا. انهن جي ڪمزور ٿيڻ کان پوءِ خودمختيار ٿي ويا. ان کان پوءِ هو ڪڏهن دهليءَ وارن جي ماتحت رهندا آيا، پر ڪڏهن ڪڏهن وچ ۾ بغاوت ڪري خودمختيار ٿي ٿي ويا. هندستان جي تاريخ جي مطالعي مان معلوم ٿيندو تہ پنجين صديءَ ۾ غوري گهراڻي جو تسلط نظر اچي ٿو. ڇهين صديءَ ۾ ناصرالدين قباچہ اچ کي گاديءَ جو هنڌ بنائي سنڌ تي راڄ ڪرڻ لڳو. طبقات ناصريءَ وارو لکي ٿو تہ قباچہ جي مرڻ کان پوءِ سنڌ، سمنڊ جي ڪناري تائين فتح ٿي ۽ ديول ۽ سنڌ جو والي ملڪ سنان الدين چنيسر، التمش جي تابع ٿيو (٣).

هن مان معلوم ٿئي ٿو تہ سومرن جي حڪومت سنڌ جي هيٺين حصي تي هئي، سيوهڻ تي انهن جي حڪومت ڪانہ هئي.

---

(١) تحفة الڪرام، ج ٣، ص ٢٧.

(٢) تاريخ معصومي، ص ٦٠؛ تحفة الڪرام، ص ١٣٥. تحفة الڪرام سومرن جي گاديءَ تي ويهڻ جو سن ٤٤٥هہ ڏنو آهي. عجائب الاسرار (اردو ترجمو) ص ١٤، سندن تخت نشينيءَ جو سن ١٠٥١ع ڏنو آهي.

(٣) طبقات ناصري، ص ١٢٣.

تحفته‌الڪرام مان معلوم ٿئي ٿو ته ان زماني ۾ نه فقط بکر، سيوهڻ ۽ سنڌ جي هيٺاهين حصي جون ڏار ڏار حڪومتون هيون، پر ٻيون به ننڍيون ننڍيون رياستون هيون، جي سڌيون ملتان جي حڪومت جون ڏن ڀرو هيون. تحفته‌الڪرام ۾ آيو آهي ته(١):

اُچ ۽ ساري سنڌ تي ناصرالدين قباچه جو حڪم جاري ٿيڻ لڳو. ان وقت سنڌ جي سرزمين تي، انهن جاين تي، جيڪي بيان ٿيندي، ست راڻا ملتان جا ڏن ڀرو هئا. پهريون راڻو سهتو (پونر) راڻو، رهندڙ ڏيرو تعلقو دربيلو. ٻيو راڻو "سنو ولد ڏماچ" ڪوريجو سمو رهندڙ تونگ، جو روپاه جي حدن ۾ هو. ٽيون "جيسر ولد جج رججو" ساڃي سوانگي رهندڙ مانڪتارو. چوٿون وڪيو ولد پنهون چنو، ساڪن سيوڻيءَ جو لڪ. پنجون چنو ولد ڏهڙ (ڏيٿو) ذات چنو، ساڪن باگ‌نئي (ناڙي). ڇهون "جيو بن وزياه" ساڪن جهم يعني هيمه ڪوٽ ۽ ستون "جسوڏن آگرو" رهندڙ سين تڪر تعلقه ٻانبڙ واهه.

هن مان معلوم ٿئي ٿو ته قباچه ۽ التمش جي زماني ۾ سنڌ ڪيترن ئي حصن ۾ ورهايل هئي ۽ هرهڪ تي جدا جدا حاڪم هو. سڄيءَ سنڌ تي سومرن جي حڪومت ڪانه هئي، سندن زماني ۾ ڪن حصن تي هندو راجائون به قابض هئا. سومرن جي شروعات جي دور ۾ ظالم هندو راجا دلوراءِ جو واقعو تحفته‌الڪرام ۾ موجود آهي. سندس ڳاديءَ جو هنڌ اروڙ ۽ برهمڻ‌آباد هئا. سندن ننڍي، ڀاءُ ڇتو امراڻي اسلام قبول ڪيو(٣). ڀاءُ جي ظلمن کان تنگ ٿي، مسلمانن جي خليفي وٽ دانهن ڪئي ويو، جنهن ڪري سيد علي مکي(٤) فوجي دستو وٺي، دلوراءِ کي سيکت ڏيڻ لاءِ ۽ سنڌ ۾ تبليغ ڪرڻ لاءِ سنڌ ۾ آيو، جنهن تي دلوراءِ توبهه تائب ٿي مسلمان ٿيو ۽ پنهنجي نياڻي سيد صاحب کي ڏنائين، جنهن مان ڪيس اولاد ٿيو. ڪيس هي چار پٽ ٿيا: ١- سيد محمد ٢- سيد مراديو ٣- حاجي عرف پرڪيو ۴- سيد ڇگو(٥). جيئن ته تحفته‌الڪرام جي صاحب شاهه صدر کي محمد جو پٽ ڄاڻايو آهي(٦)، تنهنڪري گمان غالب آهي ته شاهه صدر، جنهن مان سنڌ ۾ اچڻ وقت قلندر شهباز جي لڪيءَ ۾ ملاقات ٿي، سيد علي مڪيءَ جو پوٽو هوندو.

---

(١) تحفته‌الڪرام، ج ٣، ص ٣٢.

(٢) تحفته‌الڪرام، ص ٤٣ کان ٤٦.

(٣) ڇتي امراڻيءَ جو مقبرو سيوهڻ جي ڀاهران قديم مقام ۾ ريلوي اسٽيشن جي لڳ آهي.

(٤) سيد علي بن سيد عباس بن سيد حسين بن سيد ارشد بن سيد زيد بن سيد جعفر بن سيد عمران بن سيد هارون بن سيد عبدالله الاشرف بن سيد قاسم بن سيد عبدالله بن امام موسيٰ ڪاظم (تحفته‌الڪرام، ج ٣، ص ١٤١).

(٥) تحفته‌الڪرام ج ٣، ص ١٤١.

(٦) ايضاً ج ٣، ص ١٤٢.

التمش ٢٦- شعبان، سن ٦٣٣هه، سومر ڏينهن وفات ڪئي. ٦٣٩ ھ ۾ جڏهن سنڌ پنهنجو سلطان مسعود شاهه ابن رڪن‌الدين فيروز شاهه تخت تي ويٺو، تڏهن هن نورالدين محمود کي موقوف ڪري، ملڪ جلال‌الدين حسن کي سيوهڻ جو گورنر بنايو. ڪجهه وقت کان پوءِ سومرن پنهنجي طاقت کي وڌايو ۽ اچ تائين حڪومت جون حدون وڌائي ڇڏيائون.

علمي ۽ تهذيبي پس منظر

ناصرالدين قباچه علم دوست هو. عالمن جي قدرداني ۽ همت‌افزائي ڪندو هو. سنڌ ڏينهن ۾ اچ علمي مرڪز هو. هن اچ ۾ هڪ وڏو مدرسو ”دارالعلوم فيروزي“ نالي سان قائم ڪيو هو. طبقات ناصريءَ جو مؤلف قاضي منهاج سراج جمادي‌الاول ٦٢٤هه (١٢٢٧ع) ۾ اچ ۾ آيو. ڇهن مهينن‌ کان پوءِ ڪيس مدرسي ”دارالعلوم فيروزي“ جو سربراهه مقرر ڪيو ويو. قباچه ملتان ۾ به هڪ مدرسو قائم ڪيو، جيڪو قاضي قطب‌الدين ڪاشانيءَ جي حوالي ڪيائين. ڪاشاني جڏهن دهليءَ پهتو، ته سلطان شمس‌الدين التمش به ڪيس وڏي عزت ڏني.

قباچه جو وزير عين‌الملڪ به عالمن ۽ فاضلن جي عزت ڪندو هو. سديدالدين عوفي، ”تذڪرة لباب الالباب“ نالي ڪتاب سنڌ سرپرستيءَ ۾ لکيو، جنهن ۾ هن سنڌ قدردانيءَ جي تعريف ڪئي آهي. عوفي ٻيو ڪتاب ”جامع الحڪايات والوامع الروايات“ قباچه جي چوڻ مطابق لکڻ شروع ڪيو، پر ڪتاب جي پوري ٿيڻ کان اڳ ئي قباچه مري ويو. انهن ڏينهن ۾ اروڙ، بکر، سيوهڻ، نيرون ڪوٽ ۽ منصوره به علم جا مرڪز هئا. انهن ۾ ڪيترائي مدرسا هئا، جتي ديني تعليم ڏني ٿي وئي. نه فقط ايترو پر دين جي تبليغ جو ڪم به هلي رهيو هو. برصغير پاڪ و هند جو سڀ کان پهريون تاريخي ڪتاب ”فتحنامہ سنڌ“ عرف ”چچ نامہ“ اروڙ جي هڪ عالم عربي زبان ۾ لکيو هو. قباچه جي ڏينهن ۾ محمد بن علي بن حامد ڪوفي اروڙ مان ”چچ نامہ“ جو اصل عربي نسخو هٿ ڪري ان کي پارسي زبان ۾ ترجمو ڪيو. ان کان سواءِ هڪ ٻئي ڪتاب جو ترجمو به ٿيو. عوفي جي لکڻ مطابق فارسي شاعرن جو سڀ کان پهريون تذڪرو به سنڌ ۾ مرتب ٿيو، جنهن کي ”ديوان“ سڏيو ويو. ان زماني جي پارسي شاعريءَ جا نمونا ”لباب الالباب“ ۾ ملن ٿا. عوفيءَ جو هڪ قصيدو به ملي ٿو، جيڪو هن بکر جي قلعي جي فتح بابت لکيو هو. ان مان معلوم ٿئي ٿو ته سومرن جي ڏينهن ۾ عربيءَ سان گڏ پارسي به رائج ٿي. بشاري مقدسي لکي ٿو: ”ملتان ۾ گهڻو ڪري عرب آهن. فارسي زبان عام سمجهي ويندي آهي.“(١)

---

(١) بشاري مقدسي: ”احسن‌التقاسيم في معرفه الاقاليم“ بحوالہ: ”هندستان عربون کي نظر ۾“ جلد اول، ص ٣٨٩، ٣٩٠.

ابن ابي اصيبعه لکيو آهي: "منڪه هندي (مانڪ سنڌي) وڏو طبيب، فيلسوف ۽ داناءُ هو. هندستاني (سنڌي) علمن ۽ فنن ۾ وڏو ماهر ۽ هندي (سنڌي) ۽ فارسي زبانن جو ڄاڻو هو. هن زهرن بابت "شاناق" هندي جو ڪتاب هنديءَ مان فارسي ۾ ترجمو ڪيو. هو هارون رشيد جو همعصر هو. ان زماني ۾ هندستان (سنڌ) مان عراق آيو ۽ سندس علاج ڪيائين...... هو سليمان بن علي بن هاشميءَ سان گڏجي هنديءَ مان فارسي ۽ عربي زبانن ۾ ڪتابن جا ترجما ڪندو هو."(١)

ان زماني ۾ هڪ ٻي سنڌي طبيب شرڪ هندي (چرڪ سنڌي) جو طب بابت ڪتاب ڀهريائين سنسڪرت مان فارسيءَ ۾ ترجمو ٿيو ۽ پوءِ عبدالله بن علي فارسيءَ مان عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو.(٢)

ان مان ظاهر آهي ته عربن جي آخري دور ۽ سومرن جي زماني ۾ سنڌ ۾ فارسي علمي زبان جي حيثيت اختيار ڪري چڪي هئي. سومرن جي زماني ۾ سنڌ جو اتريون حصو ڪجهه وقت ملتان ۽ آچ جي حڪومت جي ذريعي دهلي حڪومت جي ماتحت رهيو. دهلي حڪومت جي سرڪاري ۽ علمي زبان فارسي هئي، انهيءَ ڪري به سنڌ ۾ فارسيءَ جو رواج عام ٿيو.

عرب دور ۾ سنڌ ۾ آيل عالم ۽ بزرگ

موسيٰ بن يعقوب ثقفي:

موسيٰ بن يعقوب بن محمد بن شيبان بن عثمان ثقفي محمد بن قاسم سان سنڌ ۾ آيو ۽ اروڙ جو قاضي مقرر ٿيو. آخر ۾ مستقل طور سنڌ ۾ رهائش اختيار ڪيائين. حديث جو وڏو عالم هو. صدين تائين سندس پونير سنڌ ۾ علم جي روشني ڦهلائيندا رهيا. سن ٦١٣هه (١٢١٦ع) ۾ سندس خاندان مان اسماعيل بن علي بن محمد ثقفي موجود هو، جيڪو وڏو عالم ۽ فاضل هو. هو اروڙ جو قاضي هو. چچ نامه عربي ۾ ان خاندان جي ڪنهن عالم جو لکيل هو، جيڪو علي ڪوفي پارسي ۾ ترجمو ڪيو.

يزيد بن ابي ڪبشه سڪڪي دمشقي:

سليمان بن عبدالمالڪ (٩٦هه کان ٩٩هه تائين) جڏهن خليفو ٿيو، ته محمد بن قاسم کي سنڌ مان واپس گهرايائين ۽ سندس جاءِ تي يزيد بن ابي ڪبشه کي مقرر ڪيائين. سنڌ ۾ ١٨ ڏينهن رهڻ کان پوءِ وفات ڪيائين.

هو هڪ تابعي هو ۽ حديث جو عالم هو. هن ابوالدرداء شرجيل بن اوس ۽ مروان بن حڪم کان، جيڪي صحابي هئا، ڪيتريون حديثون سماعت ڪيون. حديث جي نقادن کيس ثقه

---

(١) چچ نامو، سنڌي ترجمو، مقدمو، ص ٣٤ ۽ تاريخ سنڌ: سيد ابو ظفر ندوي، ص ٢٥٦.

راوين مان شمار ڪيو آهي. سندس شاگردن مان ابو بشر الحڪم بن عتيبه، علي بن الاقمر، معاويه بن قرآ المزني ۽ ابراهيم السڪسڪي مشهور حديث جا راوي آهن. انهن کان روايت ڪيل حديثون صحيح بخاري ۽ محمد بن حسن الشيباني جي "ڪتاب الاثار" ۽ حڪيم نيشاپوري جي "ڪتاب المستدرڪ" ۾ موجود آهن(١).

مفضل بن المهلب بن ابي صفره: يزيد بن عبدالملڪ (١٠١ هه کان ١٠٥ هه تائين) جي زماني ۾ خراسان جي هڪ سابق والي يزيد بن المهلب جي سرڪردگيءَ هيٺ سنه ١٠٢هه (٧٢١ع) ۾ عراق ۾ زبردست بغاوت ٿي هئي. ڪوفي ۽ بصري جي تائيد حاصل ڪرڻ ۾ به کيس ڪاميابي حاصل ٿي. انهيءَ ڪري مند ۾ کيس نمايان فتحون حاصل ٿيون. اهوئي سبب هو، جو فارس، اهواز، عبد، ڪرمان ۽ قندابيل (سنڌ جو حصو) خليفي جي هٿ مان نڪري ويا هئا، ۽ يزيد بن المهلب هتي پنهنجا والي مقرر ڪيا. بغاوت کي ختم ڪرڻ لاءِ خليفي پنهنجي ڀاءُ مسلم بن عبدالملڪ کي روانو ڪيو. هڪ زبردست لڙائيءَ ۾ يزيد بن المهلب ۽ سندس پٽ مارجي ويا. سندس خاندان جا بچيل ماڻهو ٻيڙيءَ ۾ چڙهي، مڪران واري ڪناري تي لهي، قندابيل پهتا، (قندابيل، گندا واهه جو عربي نالو آهي، هن وقت بلوچستان ۾ آهي، پر ان وقت سنڌ جو علائقو هو.)

خليفي جا ماڻهو هن خاندان جي پٺيان قندابيل پهتا. ان وقت قندابيل جو والي وداع بن حامد هو، جيڪو يزيد بن المهلب جو مقرر ڪيل هو. پر هن ان جي خاندان سان غداري ڪئي. المهلب جي بهادر پٽن هٿيار ڦٽا نه ڪيا، ۽ وڙهندي مارجي ويا. المهلب جا جيڪي پٽ مارجي ويا انهن مان هڪ "المفضل" به هو، جيڪو حديث جو راوي هو. هو تابعي هو ۽ هڪ صحابي نعمان بن بشر کان حديثون روايت ڪندو هو. ابن حبان ۽ حديث جي علم جي ٻين ناقدن کيس ثقه راوي ٺهرايو آهي. سنه ١٠٢هه (٧٢١ع) ۾ فوت ٿيو. سندس ٻه حاجب ثابت البناني (وفات ١٢٧هه) ۽ جرير بن حازم المفضل کان حديث روايت ڪندو هو(٢).

ابو موسيٰ اسرائيل بن موسيٰ البصري نذيرالسند:

هو بصري جو رهاڪو هو. پائنجي تور، تہ واپاري جي حيثيت ۾ سنڌ ۾ آيو ۽ هتي سڪونت اختيار ڪيائين. سندس لقب "نذيرالسند" مان اها ڳالهه ظاهر آهي.

هو حديث جو ثقه راوي مڃيو ويو آهي. يحيٰ بن معين ابو حاتم ۽ ابن حبان کيس ثقه راوي ڪوٺيو آهي. صحيح بخاريءَ ۾ سندس روايت ڪيل حديث چئن جاين تي درج آهي.

(١) سنڌ کي مڪاتيب حديث اور محدثين: ڊاڪٽر محمد اسحاق، المعارف لاهور، مئي ١٩٧٣ع، ص ٣٣.

(٢) ايضاً.

ان کانسواءِ سنن جي ڪتابن ۾ سندس روايت ڪيل حديثون موجود آهن. حضرت حسن بصري، ابو حازم اشجعي (وفات ١١٥هه) محمد بن سيرين ۽ وهب بن منبه کان حديثون روايت ڪيون آهن. هڪ محدث جي حيثيت سان سندس مرتبي جو اندازو هن ڳالهه مان لڳائي سگهجي ٿو ته مشهور محدث سفيان ثوري (وفات، ١٦١هه)، سفيان بن عينيه (وفات ١٩٨هه)، يحيٰ بن سعيد القطلان (وفات ١٩٨هه) ۽ حسين بن علي جعفي سندس شاگردن ۾ شامل آهن.

سمعاني "الانساب" ۾ سندس ذڪر ڪيو آهي، ۽ لکيو آهي، ته هو محدثين جي طبقه سادسه سان تعلق رکندو هو. سن ١٥٥هه (٧٧١ع) ۾ وفات ڪيائين(١).

عمرو بن مسلم الباهلي:

ماوراءالنهر جي نامور فاتح قتيبه بن مسلم الباهلي جو ڀاءُ هو. سن ١٠٠هه ۾ حضرت عمر بن عبدالعزيز جي واليءَ جي حيثيت سان سنڌ ۾ آيو. سندس ڏينهن ۾ خليفي جي دعوت تي سنڌ جي ڪيترن راجائن، جن مان راجا ڏاهر جو پٽ به هو، اسلام قبول ڪيو. عمرو کي حديث جي علم سان دلچسپي هئي ۽ حديث جي علم کي ترقي ڏيڻ ۾ حصو ورتائين. هن يحيٰ بن عبيد کان حديثون روايت ڪيون آهن. خود هن کان ابو طاهر حديثون پڙهيون. سندس وفات جي تاريخ معلوم نه آهي. البته ايترو چئي سگهجي ٿو ته سن ١٢٠هه (٧٣٨ع) کان پوءِ وفات ڪيائين، ڇاڪاڻ ته ان سال هو "مرو" جو عامل هو.

هن نيڪ فطرت شخص سنڌ ۾ پنهنجي حڪومت جي دوران نه ڪنهن تي سختي ڪئي، نه ڪنهن کي پريشان ڪيو. ڪنهن به معاملي ۾ شريعت جي حڪمن کان ٻاهر قدم نه رکيائين(٢).

ربيع بن صبيح سعدي بصري:

حديث جي قابل اعتماد راوين مان مڃيو ويو آهي. تابعين يا تبع تابعين مان هو. سندس ڪنيت ابوبڪر ۽ هڪ روايت موجب ابو حفص هئي. بصري جو رهاڪو هو، انهيءَ ڪري بصري سڏيو ويندو هو. حضرت حسن بصري، حميدالطويل، يديد رقاشي، ابو الزبير ثابت بناني ۽ مجاهد بن جبير جو شاگرد هو. سندس شاگردن مان سفيان ثوري، عبدالله مبارڪ، عاصم بن علي ۽ ابن مهدي جا نالا قابل ذڪر آهن. حافظ ابن حجر "تهذيب التهذيب" ۾ سندس باري ۾ محدثانه نقطه نظر سان، مختلف محدثن جا رايا تفصيل سان بيان ڪيا آهن. محمد بن المثنيٰ ۽ ٻين ڪن محققن جي لکڻي مطابق سن ١٦٠هه (٧٧٦ع) ۾ سنڌ ۾ وفات ڪيائين. هڪ مستند

---

(١) سنڌ کے مکاتيب حديث اور محدثين: ڊاڪٽر محمد اسحاق، المعارف لاهور، مئي ١٩٧٤ع، ص ٣٣.

(٢) نزهة الخواطر، ص ٣٦.

روايت موجب هي پهريون مسلمان آهي، جنهن هڪ ڪتاب لکيو(١). اڄ نه اهو ڪتاب موجود آهي ۽ نه اهو معلوم آهي ته ان جو موضوع ڪهڙو هو. گمان غالب آهي ته اهو ڪتاب حديث بابت هوندو.

عبدالله بن محمد علوي:

عبدالله بن محمد بن عبدالله بن حسن بن حسن بن علي رضي الله عنه، حضرت علي عليه السلام جي اولاد مان هو. سندس پيءُ محمد کي نفس ذڪيه ۽ ڏاڏي کي عبدالله المحض سڏيو ويندو هو. اهلبيت مان هي پهريون شخص هو، جنهن سنڌ ۾ قدم رکيا. مدينه منوره ۾ تولد ٿيو ۽ اتي ئي تعليم پنهنجي والد محمد نفس ذڪيه کان حاصل ڪيائين. هو عباسي خليفي منصور جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ آيو. ان وقت محمد بن حفص سنڌ جو حاڪم هو.

عبدالله جي والد محمد بن عبدالله نفس ذڪيه خليفي منصور جي خلاف خروج ڪيو ته پنهنجي هن پٽ کي بصري ڏانهن موڪليائين. ان کان پوءِ پنهنجي ساٿين سميت سامونڊي رستي ذريعي عمر بن حفص وٽ سنڌ ۾ آيو. هن سندس آڌرڀاءُ ڪيو ۽ کيس ڪنهن هنڌ لڪائي ڇڏيائين. ٿوري ئي وقت ۾ نفس ذڪيه جي قتل جي خبر سنڌ ۾ پهتي، جنهن ڪري عمر بن حفص عبدالله بن محمد کي سنڌ جي هڪ اعتماد جوڳي حاڪم ڏانهن موڪلي ڇڏيو، جيڪو وڏي طاقت ۽ دٻدٻي وارو هو. هن عبدالله جي وڏي عزت ڪئي ۽ کيس شان مان سان رهايائين.

خليفي منصور کي عبدالله جو حال معلوم ٿي ويو. هن عمر بن حفص کان معاملي جي وضاحت طلب ڪئي؛ جنهن اهڙي نموني جواب ڏنو، جو منصور کي تسلي نه ٿي. منصور هشام بن عمرو تغلبيءَ کي سنڌ جو والي مقرر ڪيو. منصور جو مطلب هو ته هشام، عمر بن حفص کي گرفتار ڪري، پر هن ائين ڪرڻ مناسب نه سمجهيو، البته سنڌ جي ان سردار سان لکپڙهه هلايائين، جنهن عبدالله کي پناهه ڏني هئي.

اوچتو هشام کي سنڌ جي هڪ علائقي ۾ حڪومت جي خلاف بغاوت جو اطلاع مليو. بغاوت کي ختم ڪرڻ لاءِ پنهنجي ڀاءُ سفيح بن عمر کي اوڏانهن موڪليائين. وات تي سنڌونديءَ جي ڪپ تي عبدالله بن محمد جا ماڻهو کيس ملي ويا، جن سان سندس تڪرار ٿيو ۽ معاملو لڙائي تائين وڃي پهتو. ان ۾ عبدالله ۽ سندس ساٿي مارجي ويا. عبدالله جو هڪ پٽ محمد بچيو، جنهن کي منصور ڏانهن موڪليو ويو. منصور کي مدينه منوره موڪليو، ته جيئن عبدالله جا وارث ان کي سڃاڻن. هي واقعو سن ١٥١هه جو آهي.

عبدالله بن محمد علوي تمام وڏو محدث ۽ فقيهه هو. هن مقدس خاندان مان هي پهريون بزرگ آهي، جيڪو سنڌ ۾ آيو ۽ هتي ئي فوت ٿيو. سندس فرزند محمد جي ولادت به هن ملڪ ۾ ٿي(٢).

---

(١) دائره المعارف حيدرآباد دکن، د ١٣٢٥هه، ج ٣، ص ٢٤٧، تاريخ الڪامل ابن اثير، جلد ٩، ص ٣١٣.

مذهبي تحريڪون

سومرن جي دور ۾ اسماعيلي مذهب جا داعي پنهنجي عقيدي جي تبليغ لاءِ هتي آيا، اسماعيلي عقيدي جي ١٨ امام سيد مستنصر بالله جي فرمان موجب.

سيد نورالدين: سن ٤٦٢هه (١٠٧٩ع) ۾ هتي آيو. هن پاڻ کي "سيد سادات" ۽ "ست گرنور" سڏايو. هن بزرگ مقامي زبان، گجراتي ۽ سنڌي کي پنهنجي تبليغ جو ذريعو بنايو. هن پنهنجي طريقي کي "ست پنٿ" نالو ڏنو. تبليغ جي سلسلي ۾ سندس هندي، گجراتي ۽ سنڌي ڪلام مليو آهي. سنڌي ڪلام جو نمونو هي آهي:

بن ڪلمي بندگي ڪري، تو بندگي سڀ سار،
جيون نت ان راهه چلئا، آخر اڄڙ واس.

پير شمس سبزواري: ڪانئس پوءِ پير شمس سبزواري ملتاني ٥٦٠هه (١٠٦٥ع) ٥٧٥هه (١١٧٦ع) ١٢٠١ع ۾ هتي آيو ۽ پنهنجو تبليغ جو ڪم شروع ڪيائين. هن پنهنجي تبليغ جي طريقي کي "شمس مت" نالو ڏنو. ملتان ۾ مدفون آهي. ملتاني ۽ سنڌي زبانن ۾ سندس ڪلام مليو آهي. سنڌي ڪلام جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

حق تون پاڪ تون، بادشاهه،
مهربان پيءِ ياعلي تون ئي تون،
رب تون رحمان تون،
ياعلي اول آخر قاضي تون ئي تون.

پير صدرالدين: ان تبليغ جي سلسلي کي پير شهاب‌الدين ۽ سندس فرزند پير صدرالدين ٦٨٩هه (١٢٩٠ع) ٨٠٨هه (١٤٠٩ع) جاري رکيو. سندس مقبرو اڄ جي پرسان آهي. وڏو عالم ۽ فاضل هو. عندو ڏرم جو اڀياس ڪري، برهمڻن سان بحث ڪيائين ۽ اسلامي تعليم کي نئين ۽ مقامي رنگ ۾ پيش ڪيائين. ڪيترائي لوهاڻا ۽ برهمڻ سندس هٿ تي مسلمان ٿيا ۽ "خواجه" جو لقب حاصل ڪيائون. لاڙ ۾ "ڪوٽڙي الله رکني شاهه" ۾ پنهنجو مرڪز قائم ڪيائين. سندس ڪلام هندي، گجراتي ۽ سنڌي زبان جي ڪچي، لاڙي ۽ ملتاني محاورن ۾ آهي. هن صاحب پنهنجي انهيءَ تعليمي ڪلام کي گنان (گيان) نالو ڏنو.

مضمون جي لحاظ کان "گنان" ۾ مذهبي تعليم، اخلاقي مڪيا ۽ دنيا جي بي‌ثباتي بيان ڪيل آهي. ڪلام کي خالص ديسي تشبيهن ذريعي سينگاريو ۽ مؤثر بنايو ويو آهي. سنڌي ڪلام جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

شاهه جو سڄيڻو تني کي، جيڪي صبوحڙي جاڳن،
آئي الله نه گوريون، تون ستين سڀ رات،

نڪا جهوري جيسو جي، پانها نڪو سمر سات،
شاه جو مهيٽڙو تن ڪي، جي صبوحڙي جاڳن.
صبوحڙي نہ جاڳن، تني ڪي حورون نہ ڏين هٿ،
سي ماءِ ماءِ ڪندا هٿ هڻندا، جيئن هاريءَ وڃائي وٽ.

ابن بطوطہ سنڌ ۾

شيخ ابو عبدالله محمد ابن بطوطہ مغرب اقصيٰ جي شهر طنجہ جو رهاڪو هو. اهو ملڪ اندلس (اسپين) جي حڪومت جي ماتحت هو. اسلامي علمن جي باقاعده تعليم حاصل ڪئي هئائين. خاص طرح سان تفسير، حديث ۽ فقه ۾ کيس دسترس حاصل هئي. آفريڪا جي انهن ساحلي هنڌن تي انهن ڏينهن ۾ مالڪي فقه رائج هو: انهيءَ ڪري هي بہ مالڪي مذهب جو هو. تصوف سان بہ کيس دلچسپي هئي. حج بيت‌الله ۽ دنيا جي سياحت جي ارادي سان هو پنهنجي شهر کان تاريخ ٻي رجب ٧٢٥هہ (١٣٢٤ع) تي روانو ٿيو. سن ٧٥٥هہ (١٣٥٤ع) تائين دنيا جي مختلف ملڪن جو سير ڪندو رهيو. سفر جي دوران ڪن ملڪن ۾ ڪيترن عهدن تي فائز رهيو ۽ نهايت جرئت ۽ بيباڪي سان شريعت موجب فيصلا ڏنائين. سفر دوران ياداشتون قلمبند ڪندو رهيو. ان کان پوءِ موٽي وڃي انهن ياداشتن جي بنياد تي پنهنجي گهر ۾ سفرنامو لکيائين. سفر جي دوران محمد بن تغلق جي زماني ۾ سن ٧٣٤هہ ۾ سنڌ ۾ بہ آيو. انهيءَ ڪري سندس سفرنامي ۾ سنڌ بابت بہ احوال ملي ٿو. ان مان سنڌ جي قديم عامي، تاريخي ۽ جاگرافيائي حالتن تي روشني پوي ٿي. ان مان ڪجهہ حصو هيٺ ڏجي ٿو:

پهرين محرم سن ٧٣٤هہ جو سنڌو درياهہ تان لنگهيو. هي درياهہ دنيا جي تمام وڏن درياهن مان شمار ڪيو وڃي ٿو. اونهاري ۾ هن درياهہ مان تمام گهڻو پاڻي وهندو آهي. جهڙيءَ طرح مصر جي زراعت جو دارومدار نيل نديءَ جي ٻوڏن تي آهي، اهڙيءَ طرح هتي جي ماڻهن جو جياپو بہ سنڌوندي جي ٻوڏن تي آهي. هتان هند ۽ سنڌ جي مسلمان بادشاهہ محمد تغلق جي بادشاهي شروع ٿئي ٿي.

جڏهن اسان هتي پهتاسون، تہ بادشاهہ جا پرچہ نويس اسان وٽ آيا. اسان جي اچڻ جي خبر هڪدم ملتان جي حاڪم قطب‌الملڪ ڏانهن موڪليائون. انهن ڏينهن ۾ بادشاهہ جي طرفان سنڌ جو امير تيز هو. هي شخص بادشاهہ جو غلام ۽ فوج جو سپہ‌سالار بہ هو. جڏهن اسان سنڌ ۾ پهتاسون، تہ امير سيوهڻ ۾ رهيل هو. سيوهڻ کان ملتان تائين ڏهن ڏينهن جو مفاصلو آهي ۽ ملتان کان دهليءَ تائين پنجاهہ ڏينهن جو پنڌ آهي. جيڪي پرچہ نويس بادشاهہ ڏانهن خبر موڪليندا آهن، اهي ٽپال جي ذريعي فقط پنجن ڏينهن ۾ پهچي ويندي آهي. ٽپال کي هن ملڪ ۾ بريد چوندا آهن. ٽپال ٻن قسمن جي ٿيندي آهي: هڪ گهوڙي واري، ٻي پيادن جي. گهوڙن واري ٽپال کي ”اولاق“ سڏيندا آهن. چئن چئن ڪوهن کان پوءِ گهوڙو بدلائيندا آهن. گهوڙا بادشاهہ جي طرفان موجود رهندا آهن.

سنڌو درياهه پار ڪري، اسان هڪ ٻانس جي جهنگل ۾ داخل ٿياسون. ڇاڪاڻ جو اتان رستو لنگهيو ٿي. اتي اسان گينڊو ڏٺو، جيڪو ڪارو ۽ ٿلهو متارو هو. انهيءَ جانور جو سر وڏو ٿي ٿو، پر ڪنهن جو ننڍو به ٿئي ٿو. ان جي ٻنهي اکين جي وچ تي نرڙ تي هڪ سڱ ٿئي ٿو، جيڪو ٽي هٿ ڊگهو ۽ مُٺ جيڏو ٿلهو ٿئي ٿو.

اسان ٻه منزلون هلياسون، ته ”جناني“ نالي شهر آيو. هي وسيع ۽ خوبصورت شهر آهي ۽ درياهه جي ڪناري تي واقع آهي. ان جي ڀرسان ڏاڍي خوبصورت آهي. هن شهر ۾ سومرا قوم جا ماڻهو آباد آهن.

شهر جناني کان هلي اسان سيوهڻ شهر ۾ پهتاسون. هي هڪ وڏو شهر آهي ۽ ريگستان ۾ واقع آهي، جنهن ۾ ٻٻر جي وڻ کان سواءِ ٻيو ڪو وڻ ڪونهي. درياهه جي ڪناري تي هندائڻ کان سواءِ ٻي پوک نٿي ٿئي. هن شهر جا ماڻهو جوئر ۽ ٻاجهريءَ جي ماني کائن ٿا. مڇي هتي تمام گهڻي آهي. مينهن جو کير جام آهي. هتي جا ماڻهو سقنقدر يعني ريگ ماهي به کائن ٿا، جيڪا گوهه جهڙي ٿئي ٿي، پر هن کي گوهه وانگر پڇ ڪونه ٿو ٿئي. واري کوٽي اها ريگ ماهي ڪڍن ٿا.

جڏهن اسان هن شهر ۾ پهتاسون، ته گرمي تمام گهڻي هئي. منهنجا همسفر لڱين اگهاڙا رهندا هئا. هو هڪ وڏو رومال پاڻيءَ ۾ پسائي هيٺ تي پڌندا هئا ۽ ٻيو رومال آلو ڪري مٿي تي رکندا هئا. جڏهن اهو رومال سڪي ويندو هو ته ٻيهر آلو ڪري مٿي تي رکندا هئا.

شيباني ۽ شيخ محمد بغدادي:

هن شهر جو خطيب شيباني آهي. هن مون کي خليفي حضرت عمر بن عبدالعزيز رضي الله تعاليٰ عنه جو هڪ پروانو ڏيکاريو، جيڪو سندس ڏاڏي کي خطيب ٿيڻ وقت مليو هو. شهر ۾ مون کي هڪ وڏي عمر جو عالم شيخ محمد بغدادي مليو، جيڪو حضرت شيخ عثمان مروندي جي مقبري جي پرسان رهي ٿو. مون کي ٻڌايو ويو ته هن جي عمر ١٢٠ ورهين کان مٿي آهي. هو ان وقت بغداد ۾ موجود هو، جڏهن هلاڪو بن چنگيز بغداد تي حملو ڪري خليفي معتصم بالله کي قتل ڪيو هو. ايڏي وڏي عمر جي باوجود هو تندرست ۽ توانو آهي ۽ پنهنجو پاڻ گهمي ڦري سگهي ٿو.

قاضي علاءالملڪ فصيح الدين خراساني:

هي اصل ۾ هرات جو قاضي هو ۽ هڪ فاضل شخص هو. بادشاهه ان کي ”لاهري“ جو حاڪم مقرر ڪيو هو. هو ٻيڙين جي ذريعي سيوهڻ وٽان لنگهيو. مون به ان سان گڏ لاهري وڃڻ جو ارادو ڪيو. ان سان گڏ پنجين ڏينهن لاهري پهتس. هي خوبصورت شهر سمنڊ جي ڪناري تي واقع آهي. ان جي ويجهو سنڌو ندي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿي. هي شهر وڏو

بندرگاھ آھي. يمن ۽ ايران جا جھاز ۽ واپاري ھتي گھڻا نظر ايندا. انھيءَ ڪري ھي ڏاڍو شاھوڪار شھر آھي ۽ محصول به تمام گھڻو وصول ٿيندو ھو.

لاھريءَ کان سون ٻکر جو رخ ڪيو. ھي ڏاڍو خوبصورت شھر آھي. سنڌ درياھ جي ھڪ شاخ ان جي وچان لنگھي ٿي. شاخ جي وچ ۾ ھڪ خوبصورت ٻيٽ آھي، جتي ھر ايندڙ ويندڙ کي ڪاٺ و ملي ٿو.

قاضي ابو حنيفه ۽ شيخ شمس‌الدين:

ٻکر ۾ منھنجي ملاقات امام عبدالله حنفي، شھر جي قاضي ابو حنيفه ۽ شيخ شمس‌الدين محمد شيرازيءَ سان ٿي. شيخ شمس‌الدين جي عمر ان وقت ۱۲۰ سال ھئي.

"سيد علي" جي سلسلي ۾ سنڌ جي نومسلم چتو امرائي جو نالو اچي ٿو. ضروري آھي ته ھن بزرگ جو احوال ڏنو وڃي.

چتو امراڻي

ھن بزرگ جو مقبرو سيوھڻ جي ٻاھران اسٽيشن جي ڀرسان قبرستان ۾ آھي. تاريخ ۾ آيو آھي ته دلوراءِ جو پاڻ ھو ۽ ان سان گڏ اروڙ ۾ رھندو ھو. اروڙ جي قتل بابت تاريخ طاھري ۽ تحفة الڪرام ۾ آيو آھي ته دلوراءِ جي ظلمن سبب درياءَ رخ ڦيرايو ۽ شھر ويران ٿي ويو. ھو ننڍپڻ ۾ پنھنجي خاندان سان گڏ برھمڻ آباد ۾ به رھندو ھو. انھيءَ زماني ۾ ھو اسلام کان متاثر ٿيو. تحفة الڪرام ۾ آيو آھي ته "خدا تعاليٰ ان کي ننڍپڻ ۾ ئي اسلام جي توفيق عطا ڪئي ۽ ھن ان شھر سان نڪري وڃي قرآن شريف ياد ڪيو ۽ اسلام جا عقائد سکيا." (۱)

برھمڻ آباد جي ڀرسان منصوره جو شھر ھو، جنھن ۾ مسلمان رياست جو حاڪم رھندو ھو. اتي وڏا عالم رھندا ھئا، جي تبليغ جو ڪم به سرانجام ڏيندا ھئا. علامه سيد ابو ظفر ندويءَ جو خيال آھي ته غالبا انھن عالمن جي صحبت ڪري، قرآن ڪريم جي تعليم حاصل ڪيائين، ۽ حافظ ٿي واپس آيو (۲). ندوي صاحب جي اھا وضاحت صحيح معلوم ٿئي ٿي، ڇاڪاڻ جو منصوره ۽ برھمڻ آباد جا ڦٽل دڙا اڄ به شھدادپور جي ڀرسان موجود آھن ۽ ھڪ ٻئي جي بلڪل قريب آھن، ايتري قدر جو ڪن عالمن دوکو کاڌو آھي، ته برھمڻ آباد جي جاءِ تي منصوره اڏيو ويو ھو. حالانڪ برھمڻ آباد جدا شھر ھو ۽ منصوره جدا آباد ڪيو ويو ھو. باقي ندوي صاحب جو ٻکر کي منصوره ڪوٺڻ غلط آھي. البت ايترو آھي ته ٻکر ان وقت ڪجھ قدر آباد ھو ۽ ان وقت ان جو نالو "فرشته" ھو. جيئن ته "فرشته" شيخ ابو تراب آباد ڪيو ھو، تنھنڪري اتي جيڪا آبادي ان وقت ھوندي، اھا مسلمانن جي ئي ھوندي. ٿي سگھي ٿو، ته

---

(۱) ج ۳، ص ۲۴ (۲) ص ۳۹، تاريخ سنڌ، مولانا سيد ابو ظفر ندوي.

چنو امراڻي ڀرپاڻين ڀرپاڻين بکر جي مسلمانن کان متاثر ٿيو هجي ۽ پوءِ برهمڻ آباد ۾ اچڻ کان پوءِ منصوره وڃي اسلام جي باقاعده تعليم حاصل ڪئي هجيس.

تحفته الڪرام جي صاحب، اسلام آڻڻ کان پوءِ چنڻي امراڻيءَ جو احوال هن طرح ڏنو آهي:

جڏهن اسلام جي تعليم مڪمل ڪري وري شهر ۾ موٽي آيو، تڏهن سندس مائٽن شادي ڪرڻ لاءِ زور رکيس، پر هن انڪار ڪيو. ڪنهن ٽوڪ ڪندي چيو، ته "هي ترڪ شايد عربستان وڃي ڪنهن عرب جي وڏي سردار جي ڌيءَ سان شادي ڪندو." آخر ٿيو به ائين. جلد ئي حج تي ويو ۽ اتان هڪ عرب عورت سان شادي ڪري آيو.

دلوراءِ جا ڪرتوت ڀوڙا هئا. چنو کيس هميشه هدايت ڪندو هو، پر هو باز نه ايندو هو. آخر تنگ ٿي، شهر ڇڏي سيوهڻ آيو ۽ حياتيءَ جو باقي عرصو اتي ئي گذاريائين ۽ اتي ئي مدفون ٿيو. سندس مقبري جي ڀرسان سندس زال جي قبر به آهي.

تحفة الڪرام ۾ آيو آهي ته "چنو جڏهن شهر ڇڏي رهيو هو، تڏهن پڙهو ڏياريائين ته حاڪم جي نحوست کان اڄ رات هي شهر سرنگون ٿي زمين ۾ غرق ٿي ويندو: جنهن کي به نڪرڻو هجي، اهو نڪري وڃي." سندس ڳالهه تي ڪن ٿورن ماڻهن اعتبار ڪيو. ٻيءَ رات هڪ پوڙهيءَ، جنهن چرخي تي سُٽ ٿي ڪتيو، جي جاڳڻ جي برڪت سان، ۽ ٻي رات هڪ چاڪيءَ جي مهاڻي شهر تان اها بلا ٽري وئي. ٽين رات سڄو شهر رهاڪن سميت سرنگون ٿي ويو. فقط هڪ منارو عبرت خاطر يادگار رهجي ويو." هيئنر سوال اٿي ٿو، ته چنو امراڻي ڪهڙي زماني ۾ ٿي گذريو؟ تحفة الڪرام جي روايت آهي ته چنو امراڻي بغداد ڏاڍهن دانهن ڪئي چوٿين صدي هجريءَ ۾ ويو. چنڻي امراڻي تي تحقيق ڪندي، سندس زماني بابت هڪ ٻي تصديق به ملي آهي. سيوهڻ ۾ چنڻي امراڻيءَ جي مقبري کان ٻه-ٽي وکون اوري، هڪ مڪان آهي، جو سندس ئي نالي پڌيان سڏجي ٿو. مڪان جي مجاور وٽ هڪ مهر آهي، جنهن تي آيت الڪرسي ۽ اصحابن ڪرامن جي نالن کان سواءِ هيٺيان اکر به اڪريل آهن:

"حضرت قطب رباني غوث صمداني:

حضرت شيخ چنه شاهه عمراني.

مرقد سيوستان سنه ٣٠٥هه."

اهو سن ٣٠٥هه سندس وفات جو سن ئي هوندو. تحفته الڪرام جي روايت موجب هي سن پورو ٺهي سگهي ٿو، يعني جيڪڏهن ائين چئجي ته چنو امراڻي وفات کان ٻه سال اڳ بغداد ويو، ته پوءِ اها چوٿين صدي ئي چئجي، حالانڪ مير علي شير قانع به اهو سن تحقيق ڪري ڪونه ڏنو آهي، پر "قيل" جو لفظ لکي روايتون لکي ويو آهي. منصوره جي حڪومت جي قيام جو سن جيڪڏهن نظر ۾ رکبو ته اهو به مناسبت رکندڙ ايندو. عرب هباري خاندان ٢٤٠هه ۾ منصوره ۾ حڪومت قائم ڪئي، ضرور ان کان ٿورو پوءِ ئي چنڻي منصوره ۾ اچي

اسلامي تعليم ڀرائي هوندي. اروڙ جي ويرانيءَ ۽ دلوراءِ جي لڏڻ واري زماني جو خيال رکجي ٿو، ته اهو به هن سن سان مناسبت رکي ٿو. تنهن کان سواءِ ان مهر مان اهو به معلوم ٿي ٿو ته ”امرائي“ شيخ چٽي جو لقب نه پر نسب هو. يعني ڪنهن ڏاڏي جي نالي پٺيان سڏبو هو، جيئن اڳ ۾ به ڏيکاريو ويو آهي.

چٽي امرائي جو مقبرو، سيوهڻ جي نواب ديندارخان ۱۰۴۲ هه ۾ تعمير ڪرايو. سيد ديندارخان بخاري (وفات ۱۰۴۵ هه) شاهجهان جي ڏينهن ۾ سيوهڻ جو نواب هو. هن قلندر شهباز جي روضي ۾ به تعميراتي ڪم ڪرايو هو. چٽي امرائيءَ جو روضو مرمت طلب آهي. صحن سبز ڪاشي جي سرن جو آهي ۽ ديوارن تي به ڪاشيءَ جو ڪم ٿيل آهي. اتر پاسي مسجد نما ٺلهو آهي، ان جي اولهه واريءَ ديوار تي هيٺيون ڪتبو لکل آهي:

بدور شهنشاه شاهجهان ـ خديوي خردمند صاحبقران
چون خلد برين روضه شاه چهٽ ـ بنا کرد نواب ديندارخان
سال بنايش طلب داشتند ـ بهشت بروءِ ـ زمين گفت عثمان

۱۰۴۲ هه

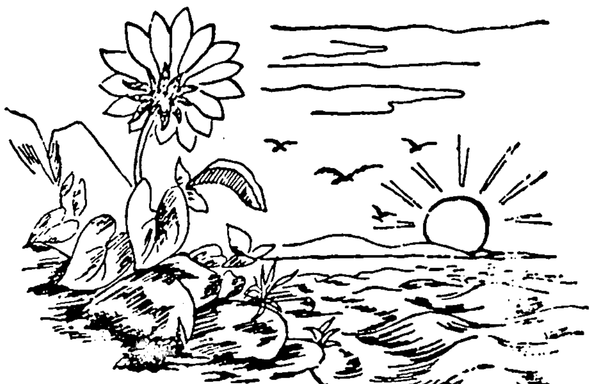

ڀنڀور جو اسلامي طرز وارو شيشي جو سامان

ڊاڪٽر محمد رفيق مغل

ڀنڀور جو جهونو شهر ديبل جي مشهور نالي سان سڃاتو وڃي ٿو، جنهن کي عربن اٺين صدي عيسويءَ جي شروعات ۾ فتح ڪيو. آهو شروعات جي انهن چند شهرن مان هڪ هو، جنهن ۾ مسلمان آباد ٿيا ۽ اسلامي حڪومت جو پايو وڌو، جيڪا اڳتي هلي ڏکڻ ايشيا ننڊي کنڊ ۾ وڌي هئي.

ڀنڀور جي کوٽائي، جيڪا محڪمہ آثار قديمہ سال ١٩٥٨ع کان ١٩٦٥ع تائين ڪئي، ابتدائي اسلامي دؤر جون نشانيون ۽ ٻيون اهم شهادتون مهيا ڪري ڏنيون آهن، جيڪي اٺين کان ٻارهين صدي عيسويءَ جي دؤر جي سنڌ جي اسلامي شهر جون دلچسپ جهلڪيون پيش ڪن ٿيون. ستن سالن جي کوٽائيءَ ڪيترن ئي سرڪاري، مذهبي ۽ غير مذهبي عمارتن، بازارن، گهٽين ۽ گهرن جي ترتيب، جيڪي قلعي جي ديوارن اندر آهن، وڏا شاهي دروازا، مضبوط قلعي جو برج ۽ بيشمار روزاني استعمال جون شيون ظاهر ڪيون آهن. هڪڙو وڏو تعداد ٺڪر جي ٿانون، چنيل ۽ چمڪدار ٿانون جو، لوهه ٽامي ۽ پتل جون شيون، عاج جون خوبصورت آڪر ساز، پٿر جي نمونن جون شيون، ۽ هڪ جهجهو تعداد شيشي جي سامان جو به مليو آهي، جيڪو مسلمانن جي ٽن صدين جي تاريخ سان تعلق رکي ٿو. شيشي جو اهو سامان مختلف نمونن ۽ خوبصورت شڪلين جي ننڍين پيالين تي، گهگهين، جڳن، پيالن ۽ ننڍن گلدانن تي مشتمل آهي. ڀنڀور جي کوٽائيءَ کان اڳ ۾ ڀنڀور جي اسلامي طرز جي شيشي جي سامان متعلق نہ جيتري ڄاڻ هئي يا ان جي اهميت جو علم سنڌ باب الاسلام ۾ شيشي جي پس منظر ۾ پڻ محدود هو.

هن مضمون جو ليک پڻ ڀنڀور جي کوٽائيءَ سان شروع کان ئي لاڳاپيل هو ۽ کيس ڀنڀور مان هٿ آيل ٿانون ٺپن ۽ ننڍين شين جي مطالعي جو موقعو مليو. پڙهندڙن جي دلچسپيءَ واسطي ڀنڀور مان مليل شيشي جي سامان جي ڪن پهلوئن تي روشني وجهان ٿو.

ڀنڀور جي اسلامي طرز جي شيشي جي سامان تي روشني وجهڻ لاءِ ان کي تاريخي پس منظر ۾ ڏسڻو پوندو، تنهنڪري اهو ضروري آهي تہ مختصر طور هن خطي ۾ شيشہ گريءَ جي تاريخ تي نظر وجهجي. باوجود ان حقيقت جي تہ عالمن کي اڃان تائين ان حقيقت جو پورو نہ پتو پيو آهي تہ شيشو ڪيئن، ڪڏهن ۽ ڪٿي ٺهڻ لڳو. بهرحال آثار قديمہ جي عمارتن مان

شيشي سان مشابهت رکندڙ شيون ڀهريون دفعو لڳ ڀڳ ڇهه هزار سال اڳ يا ۴۰۰۰ سال قبل مسيح مصر مان مليون. واديءَ مهراڻ ۾ شيشائون، ڪانچ جهڙو مواد سنڌ ۾ موهن جي دڙي مان مليو. اهو مواد ۲۵۰۰ ۽ ۱۵۰۰ قبل مسيح ۾ چوڙين ٺاهڻ ۾ هڙاپا ۽ موهن جي دڙي ۽ ٻين همعصر تاريخي ماڳن تي استعمال ٿيندو هو. صحيح شيشو ۱۵۰۰ قبل مسيح ۾ مصر ۾ مليو، پر پاڪستان ۾ ايتري آڳاٽي دور جون شاهديون اڃان نه مليون آهن. ائين ٿو لڳي ته آڳاٽي دور ۾ شيشو صرف ننڍين شين جي ٺاهڻ ۾ استعمال ٿيندو هو.

شيشي جي ٺاهڻ ۽ استعمال ۾ انقلابي تبديلي ڦوڪڻي نلڪيءَ (Blowing Tube) جي ايجاد سان ٻهرين صدي قبل مسيح ۽ چوٿين صدي هجريءَ جي وچ ۾ ظهور پذير ٿي. مصري ۽ شامي ڪاريگرن طرفان نلڪيءَ جي استعمال شيشي جي فن ۽ ڪاريگريءَ تي وڏو اثر وڌو. هن ايجاد هنرمندن کي ان لائق بڻايو ته جيئن شيشي جي پاڻياٺ (Liquid) مان ڪنهن به قسم ۽ سائيز جو سهڻو ۽ سنهڙو شيشي جو سامان پنهنجي مرضيءَ مطابق ٺاهي سگهن. ٻيا به ڪيترا طريقا ايجاد ڪيا ويا، جن کي هاڻي نام نهاد رومن گلاس سان لاڳاپيو ٿو وڃي. ان دور جي پيداوار مان اعليٰ قسم جي فني مهارت ۽ حسين شين کي پسند ڪرڻ جي حد ظاهر ٿئي ٿي، جيڪا سجاوٽي ۽ نفيس شين کي ٺاهڻ ۾ قائم رکي وئي هئي. رومن شهنشاهن جي زوال کان پوءِ به اهي روايتون ويجهي اوڀر (Near East) ۾ بحال رهيون.

اسلامي دنيا ۾ شيشه گريءَ جي فن جي تجديد نئين جوش ۽ جذبي سان اٺين صدي عيسويءَ جي ابتدا ۾ ڪئي وئي. سوين سادي (Plain)، ڇٽيل (Planted)، رنگين (Coloured)، تراشيل (Cut) ۽ قالبي (Moulded) شيشي جي سامان جا نمونا ان دور ۾ تيار ڪيا ويا، جن پنهنجن رنگن، نمونن، شڪلين، ماپن ۽ مختلف اندازن جي ڪري شروعاتي دور جي سامان کي ڇهه ڏئي ڇڏي. نه صرف عياشيءَ جي اسمن ۾ مسلمان ڪاريگرن فني شهڪارا ٺاهي پنهنجي فني مهارت ۽ پختگيءَ جي ڌاڪ ويهاري، پر هڪ وڏو تعداد غير سجاوٽي ۽ ساده ٻاٽين، گهگهين، پيالن، جمنن ۽ ٻئي سامان جو ٺاهيو ويو ته جيئن گهرو ۽ تجارتي گهرجن کي پورو ڪجي. ان کان سواءِ اسلامي دنيا جي سرحدن جي وڌڻ جي ڪري به باهمي ڪاريگري ۽ هنرمنديءَ جي جاڻ به مختلف علائقن ۾ متاسنا جو سبب بڻي. شيشي جي سامان جا مقبول نمونا نقل ڪيا ويا يا ورجايا ويا، جنهن جي ڪري اسلامي دنيا ۾ سنڌ ۾، جنهن جو هڪ حصو هو، شيشه گري جي ڏس ۾ هڪجهڙائي پيدا ٿي. شيشه گريءَ ۾ هڪجهڙائي جي ڪري خاص طور اٺين ۽ ناٿين صديءَ جي دوران، اهو ڏاڍو ڏکيو ٿي پيو آهي ته هرهڪ اسلامي ملڪ جي مقبول ۽ خاص نمونن جي شيشي جو سامان ان ملڪ جي حوالي سان نشانده ڪري سگهجي، ڇو ته سڀ اسلامي ملڪ هڪ ئي تهذيبي ايڪائي جو حصو هئا. اها ڳالهه تنهنڪري تعجب خيز ڪونه آهي ته هڪ اسلامي مرڪز، خاص طور شام جي شيشي جي سامان جو ايران ۽ مصر ۾ نقل ڪيو ويو. اهڙيءَ طرح ڀنڀور ۽ منصوره جي شيشي جي سامان جي ٻين ملڪن جي سامان سان ايتري مشابهت

آهي جو لڳي ٿو ته اهي اسر هتي درآمد ڪيا ويا هوندا. ڀنڀور مان لڌل شيشي جو سامان اسلامي دنيا ۾ شيشه گريءَ جي روايتن ۾ اضافو آهي.

ڀنڀور ۾ وڏندڙ شيشه گريءَ جي صنعت جون شهادتون مليون آهن. شهر جي اولهائين طرف ردي شيشي جا ڍڳ ڪوئلن ۽ خاڪ جي وچ مان لڌا ويا آهن. ائين سمجهڻ صحيح ٿو لڳي ته شيشي جون اڪثر شيون مقامي طور اهي ڪاريگر ٺاهيندا هوندا، جيڪي ان ڏس ۾ مشهور مسلمان ملڪن مان هتي لڏي آيا هوندا. ائين ٿيڻ مشڪل آهي ته شيشي جهڙيون ٺاڪئون شيون، جيڪي ڀنڀور ۾ مليون آهن، دوردراز ملڪن ڪان جهجهي تعداد ۾ درآمد ڪيون وڃن، باقي چند خاص اسمن جي درآمد ڪرڻ جي امڪان کي رد نٿو ڪري سگهجي. ائين لڳي ٿو ته ڀنڀور جي شيشي جي صنعت ڪافي ترقي يافته هئي ۽ هن کي اسلامي دنيا جي ٻين مرڪزن جي پيٽ ۾ آڻي سگهجي ٿو. ڀنڀور جي شيشي جو سامان ٻين ملڪن جي سامان سان اهڙي يڪسانيت رکي ٿو، جو اهو تاثر ملي ٿو ته آهو سامان ٺاهڻ لاءِ شام يا مصر ڪان ڪاريگر اچي هيت آباد ٿيا هوندا.

ڀنڀور جي شيشي جو سامان سنڌ جي آڳاٽي اسلامي فن ۽ هنر جون عجيب شهادتون مهيا ڪري ٿو. جهوني دور جي سامان جي معيار ۽ پختگيءَ مان ڀنڀور جي ڪاريگرن جي اعليٰ درجي جي مهارت جي پروڙ پوي ٿي. وڏي تعداد جي شڪلين ۽ ٺانون جي مٿاڇري جي سجاوٽ سنڌ ۾ شيشه گريءَ جي صنعت جي باري ۾ بيبها ڄاڻ مهيا ڪئي آهي.

اسلامي فن تعمير، شهري رٿابندي، ڪوزه گري (Ceramic Art) ڌاتوءَ جي فن (Metallurgy) يا شيشه گريءَ جي نازڪ صنعت ۾ ڀنڀور جو حصو هڪ لحاظ کان پاڪستان جي ثقافتي تاريخ ۾ بنيادي اهميت رکي ٿو.

ڀنڀور جي ڪوٽائيءَ جا ٿورانئا آهيون، جنهن جي ڪري اسان اٺين ڪان ٻارهين صدي عيسويءَ تائين اميه ۽ عباسي دورن ۾ ڀنڀور ۾ شيشه گريءَ جي ضرورت جي درجيوار ٿيل ترقيءَ کي ميڙي چونڊي نئين سر ترتيب ڏئي سگهيا آهيون.

شروعاتي شيشي جي متعلق ثابتيون ڀنڀور جي ساماني سطح (Levels) تان مليون آهن، جيڪي ستين صدي عيسويءَ جون آهن، ۽ مليل شيشي جون شيون تمام ٿوريون آهن. بهرحال آڳاٽي اسلامي دور جا نمونا اميه دور جا ملن ٿا. شيشو شفاف ۽ سنهو آهي، جيڪو ان جي معيار ۽ هنر جي دلالت ڪري رهيو آهي. شيشي جو وڏندڙ استعمال درجيوار وڏندڙ طلب ظاهر ڪري رهيو آهي ۽ شيشي جي ٺاهڻ لاءِ رغبت پڻ ڏياري رهيو آهي. اميه دور جي آخري ۽ عباسي دور جي شروعات ۾ شيشو شفاف پر ڏنڊ ورتل آهي، جنهن ۾ ننڍا ڦونا ۽ چٽا صاف نظر اچي رهيا آهن: جنهن مان عام گهرج جي سامان ۾، جيڪو گهڻي ضرورت ۾ هيو، ان جي ٺاهڻ ۾ معيار برقرار رکڻ لاءِ گهٽ توجه ڏنل ٿو نظر اچي. ٻئي طرف رنگن جو

جهڙو مقدار ملي ٿو. ساڳي هلڪو ساموندي ساڻو، نيرو ۽ گهرو نيرو عام ۽ مقبول شڪلين ۾: ڏگهيون ۽ گول بالليون: ڊگهين ۽ سوڙهين ڳچين سان گول عطر جون شيشيون: مختلف مقدارن ۽ شڪلين جا ننڍا ۽ وڏا جٽمتن ۽ پيالا: هٿين وارا جگ ۽ ڪيترائي گلدان ملن ٿا.

ڀنڀور مان لڌل ساري سامان ڪي اهڙي نموني سان مختلف درجن ۾ ورهائي سگهجي ٿو جو هرهڪ پنهنجن همعصر اسلامي دنيا جي ملڪن، جهڙوڪ: ايران، مصر، عراق، شام، گال ۽ اتر آفريڪا جي پيداوار سان هڪ جهڙو نهڪي اچي ٿو.

نقش ونگار سان جڙت ڪيل شيشو: -(Glass with applied decoration)

هن قسم جو شيشو گهڻو مقبول هو ۽ شايد ـــ خاص ڪري عراق ۽ شام ۾ ـــ تعيش جو هڪ وڏ سمجهيو ويندو هو. انهيءَ شيشي جي ٺهڻ بنياد جو سلسلو آڳاٽي بازنطيني دور سان ملائي سگهجي ٿو. ايران جي شيشه گريءَ جي مرڪزن به اها ساڳي طرزنگارش اختيار ڪئي هئي ۽ اهائي طرز نگارش آخرڪار ڀنڀور، منصوره ۽ سنڌ جي ٻين اسلامي شهرن ۾ پهتي، جيڪي هاڻي پاڪستان ۾ شامل آهن. ڀنڀور ۾ آيل اهڙو جڙت ڪيل شيشو لازمي طور انين ۽ نائين صديءَ جي وچ واري اموي دؤر جي معيار جو آهي. اهڙي شيشي جي مرتبانن ۾ هلڪي ساڻي رنگ جي شفاف 'شيشي جا پيالا شامل آهن

تراشيل شيشو: (Cut Glass)

ڀنڀور مان جيڪي تراشيل يا گهڙيل شيشي جون شيون مليون آهن سي فقط خوشبويات رکڻ جون ننڍيون ننڍيون بوتلون يا شيشيون آهن. ٽڪنيڪ جي لحاظ کان انهن شيشن تي برابر وڇوٽين تي ۽ ويجها ويجها خط ۽ خال گهڙيل آهن، توڙي انهن تي شام، عراق، ايران ۽ مصر ۾ مروج طرزنگارش تي چڪرن جا نقش اڪريل آهن يا انهن تي ٽيل گهڙت اهڙي ني طرز جي آهي جيڪا انهن ملڪن ۾ مروج هئي. ڀنڀور ۾ اهڙيون شيشيون اموي ۽ عباسي دؤر ۾ ٺاهيون ويون آهن، پر انهن جي بهترين نمونن ۾ گهڻا اهڙا آهن جيڪي ٻارهين ۽ ٻارهين صدي عيسويءَ جي دؤر جا آهن. تراشيل شيشي جون اهڙيون سڀيون ثابت خوشبويات جون شيشيون فقط بغداد ۾) اٺ (٨) آهن، پر جي انهن جي هڪجهڙائي ۽ يڪسانيت جي پهلوءَ تي ٿو غور ڪجي ته معلوم ٿئي ٿو ته اهي سڀ ڀنڀور ۾ ئي تيار ڪيون ويون آهن.

شيشي جون نالبدار شيون (يا ناليدار شيشي جون شيون) (Fluted Glass)

ڀنڀور مان عباسي دؤر جي هڪ ناشپاتيءَ جي شڪل جي صراحي يا شيشيءَ جو هڪ ٽڪرو مليو آهي، جنهن جو تر گولائون آهي ۽ ٻاهرين سطح تي عمودي شڪل ۾ ناڙيون يا نالين جهڙا ڪانچا ٺهيل اٿس. اها اڪثر يا طرزنگارش بلڪل اهڙي ني آهي جهڙي ستين ـ انين صدي عيسويءَ ۾ شام ۾ شيشي جي صراحين تي ڪئي ويندي هئي. توڙي اتان شيشي جي هڪ مرتبان جي هيٺين حصي جو به هڪڙو ٽڪرو مليو آهي جنهن تي نمايان طور

ني ڪانچن جي اهڙي نمي آڏي ڦيڏي اڪثر ٿيل آهي، جهڙي ڪش جي شهر ۾ لڌل پيالن جي ٽرن تي ٿيندڙ هئي. اهو ڇهين صدي عيسويءَ وارو ساساني حڪمرانن جو دؤر هو. گويا اها اصلاً طرز نگارش ساساني دؤر حڪومت جي آهي، جيڪي ڇهين صدي عيسوي ۾ حڪمران هئا. ڀنڀور ۾ شيشي تي اهو ڪم اٺين صدي عيسويءَ ۾ ٿيو آهي. (پر انهيءَ جي نسبت ڇهين صدي عيسويءَ جي ساساني دؤر حڪومت جي انهن پيالن سان آهي، جيڪي ان دؤر ۾ ڪيش جي شهر ۾ لڌل هئا.)

شيشي جون سانچي ۾ ڪپائي ٿيل شيون- (يا سانچي ۾ گهڙيل شيشو)
(Moulded Glass)

ڀنڀور مان شيشي جي مرتبانن جا ڪي اهڙا نمونا به مليا آهن، جن جي تري توڙي ٻاهرئين حصي تي ڪارب يا سانچي ۾ ڪپائي تيار ڪيل نقش نگار ڇهتايا ويا آهن. اهي نمونا اموي ۽ عباسي ٻنهي دؤرن سان واسطو رکندڙ آهن. انهن ۾ ڪن نمونن جي ته شام ۾ ابتدائي اسلامي دؤر ۾ لڌل ۽ بعد جي زماني ۾ ايران ۾ لڌل نقش نگار سان ايتري مماثلت ٿي بيهي جو ڀانئجي ٿو ته اهي مرتبان انهن ئي ملڪن مان درآمد ڪيا ويا آهن.

رنگين چٽسالي ڪيل شيشي جون شيون- (Painted Glass)

ڀنڀور جا شيشه گر رنگدار چٽسالي يا ملمع چاڙهڻ جو ڪم ڪندا هئا. انهيءَ حقيقت جي تصديق انهيءَ مان ٿئي ٿي، جو ڀنڀور مان شيشي جون جيڪي شيون مليون آهن تن تي نه ملمع لڳل آهي ۽ نه انهن تي رنگدار چٽ اڪريل آهن. البت هتان هڪڙي پيالي جو اهڙو ٽڪر مليو آهي، جنهن جي اندروني حصي ۾ گهري ڳاڙهي رنگ سان اقليدسي (Geometric) جوڙ وارو هڪ هنڌي رنگ جو ملمع لڳل نقش ٺهيل آهي، جيڪو اٺين صدي عيسويءَ جي اموي دؤر جي معيار جو هڪ مثل آهي. انهيءَ پيالي جي ٻاهرئين حصي تي ڳاڙهي ۽ اڇي رنگ سان متوازي ۽ هڪ جيتري وڇوٽيءَ تي خط ۽ خال ٺهيل آهن. اهڙيءَ طرز جو رنگين چٽساليءَ وارو شيشو ڏهين ۽ ٻارهين صدي عيسويءَ جي دوران ايران، شام، عراق ۽ مصر ۾ گهڻو مقبول عام هو.

ٽڪيل شيشي جون شيون- (يا شيشي تي لڪ جو ڪم)
(Glass with incised decoration)

ڀنڀور ۾ جيئن رنگين چٽساليءَ وارو شيشو اڻلڀ آهي، تيئن ٽڪيل شيشي جون شيون به خير ڪي هيون يا نه هئڻ جي برابر مليون آهن. بس هڪ پيالي ۾ هڪڙو ٽڪرائي هڪ بي‌مثل ثابتيءَ طور مليو آهي، جنهن جو رنگ هلڪو پيلو آهي ۽ جنهن جي تري جو اندريون حصو ٽڪيل آهي. ٿي سگهي ٿو ته اهو پيالو عراق جي شهر سمارا مان برآمد ڪيو ويو هجي،

جيڪو (شهر) عباسي دور حڪومت ۾ عراق جو دارالحڪومت هو ۽ جيڪو سن ٨٣٨ ۽ ٨٨٣ عيسويءَ جي دوران وڌيو ۽ وسيو هو. ڀنڀور مان مليل انهيءَ پيالي جي ٺڪر جو لاڳاپو عباسي حڪومت جي پوئين دور سان آهي.

اهي سڀ ديده زيب ۽ نازڪ شيشي جي سامان جا نمونا، جيڪي پاڪستان جي آڳاٽي اسلامي دور سان تعلق رکن ٿا، ڀنڀور ميوزم ۾ موجود آهن. وڏيڪ کوٽائي جيڪا عرب راڄڌاني منصوره (لڳ شهدادپور) ۾ ڪئي ٿي وئي، ان جي نتيجي ۾ شيشه گريءَ جي صنعت جي باري ۾ وڌيڪ ثابتيون ملي رهيون آهن. منصوره ۾ هڪ سائيٽ ميوزيم قائم ڪيو پيو وڃي، جتي سنڌ جي اسلامي تاريخ سان لاڳاپيل ثقافتي يادگار شيون رکيون وينديون.

اهو اخذ ڪيو ٿو وڃي ته سليڪا (Silica) جا ذخيرا، جيڪي شيشي ٺاهڻ ۾ ڪتب ايندا آهن، اهي ڀنڀور جي هنرمندن کي وافر مقدار ۾ ميسر هئا. اسان جي ئي دور ۾ حيدرآباد جو شهر، جيڪو ڀنڀور کان ٥٧ ميل پري اتر طرف آهي، شيشي جي صنعت جي اهم مرڪز طور اڀريو آهي. ٻارهن سو سال اڳ ڀنڀور شيشي جي وڏندڙ صنعت جو مرڪز هيو ۽ هاڻي حيدرآباد جو شيشي جي صنعت ۾ ناماچار ڪيڏن صدين پراڻي سنڌ جي شيشي جي صنعت جي روايت جو تسلسل آهي. (ترجمو: فضل احمد ٻچاڻي)

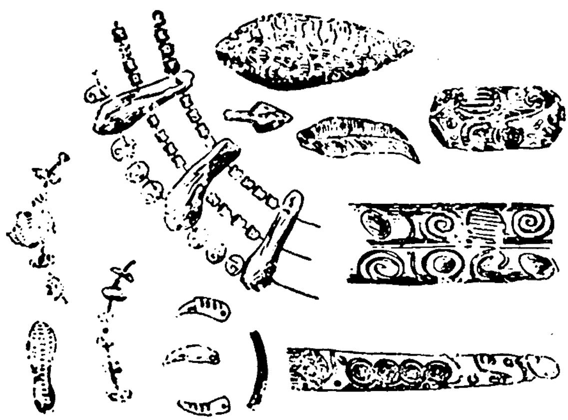

تحقيق جو فن

قريشي حامد علي خانائي

خداوند تعاليٰ انسان کي جيئن هن دنيا ۾ پيدا ڪيو آهي، تيئن هن ۾ تلاش ۽ جستجو جو جذبو پڻ پيدا ڪيو آهي. انسان پنهنجي روزمره جي زندگيءَ جي ڪاروبار ۾ جيڪي ڪجهه رونما ٿيندڙ حقيقتون ۽ وارداتون ڏسي ۽ ٻڌي ٿو، تن جي اصليت معلوم ڪرڻ جي لاءِ هن ۾ تجسس ۽ تلاش جو جذبو ۽ شوق پيدا ٿئي ٿو، ۽ هو انهن جي تهه تائين پهچڻ جي تمام وڏي ڪوشش ڪري ٿو. ابتدائي دؤر ۾ انسان جي دنيا بلڪل محدود هئي. هن کي ايترا آسان ذريعا ۽ وسيع وسيلا ميسر ڪونه هئا، جن جي ڪري هو انهن واقعن، حادثن ۽ حقيقتن جي اصليت تائين رسائي حاصل ڪري سگهي. پر انهن محدود ذريعن جي باوجود، هو انهن ڳالهين جي متعلق معلومات حاصل ڪرڻ جي سعي ۽ ڪوشش ۾ رُڌل رهندو هو.

دراصل اها انسان جي هميشه کان وٺي فطري خواهش ۽ ڪوشش پئي رهي آهي، ته هُو پنهنجي ماحول ۽ حالتن کان متاثر ٿئي، اهو معلوم ڪرڻ گهرندو آهي ته اهي وارداتون ۽ حقيقتون ڇو رونما ٿين ٿيون؟ انهن جا آخرڪار ڪهڙا نتيجا نڪرن ٿا، جن جي اثرن کان انساني سماج ۽ معاشرو متاثر ٿئي ٿو. انسان ۾ انهيءَ نموني جا عجيب ۽ غريب سوال عمر جي لحاظ کان پيدا ٿيندا ۽ وڌندا رهن ٿا، ۽ انهيءَ سان گڏ هُن ۾ تلاش ۽ جستجو جو مادو پڻ وڌندو رهي ٿو، ڇاڪاڻ ته اها ڳالهه به انساني فطرت جي تقاضا موجب هوندي آهي. ان کان سواءِ هو ان لاءِ به غور ۽ فڪر ڪندو رهي ٿو ته هن سموريءَ ڪائنات جو راز ڇا آهي؟ هيءُ هيڏو سارو نڪسات ڇاجي لاءِ مُتنديو ويو آهي؟ انهن خيالن ۽ ويچارن ڪندي، انسان جي زندگيءَ جي ارتقا سان گڏوگڏ جدوجهد ۽ محنت جو جذبو پڻ پيدا ٿيندو رهندو آهي. اهڙيءَ طرح سان انسان هن وسيع ڪائنات جي مڙني اسرارن، رازن ۽ رمزن کان واقف ٿيڻ لاءِ انهن جي تهن تائين پهچڻ جي سخت محنت ۽ جدوجهد ڪندو آهي. تاريخ ان ڳالهه جي شاهد آهي ته انسان انهن حقيقتن جي رازن تائين رسائي حاصل ڪرڻ ۾ وڏيون تڪليفون ۽ مشڪلاتون برداشت ڪيون آهن. انهيءَ ڏس ۾ ڪيترائي طريقا ۽ ذريعا استعمال ڪندي، هن پنهنجيون قيمتي حياتيون به قربان ڪيون آهن.

اڳئين زماني ۾ انسان کي هن موجوده جديد دؤر جي ”تحقيق“ ڪرڻ جا ذريعا ۽ وسيلا ڪونه هئا، ۽ هُن لاءِ هيءَ دنيا بلڪل ننڍڙي هئي. ان قديم دؤر ۾ جيڪڏهن ڪو

عالم، دانشور، سائنسدان يا جاگرافيدان ڪا نئين قسم جي حيرت ۾ وجهندڙ ايجاد ڪندو هو، ته عام ماڻهو ۽ مذهبي رهنما هُن کي پاگل، جاهل ۽ مذهب کان باغي سمجهي، سماج ۽ معاشري ۾ ڪيس ذليل ۽ خوار ڪندا هئا، ۽ هُن جي ڪيل محنت تي پاڻي ڦيري ڇڏيندا هئا. پر هن جديد دؤر جو هر انسان، پوءِ چاهي هو زندگيءَ جي ڪهڙي به شعبي سان تعلق رکندڙ ڇو نه هجي، ڪنهن نه ڪنهن مقصد ۽ حقيقت جي طلب ۽ ڳولا ۾ هر وقت ڪوشش ڪندو نظر اچي ٿو. هن موجوده سائنس جي ترقيءَ جي دؤر ۾ انساني ڪوشش ۽ جدوجهد وڏو عروج ۽ ڪمال حاصل ڪيو آهي. انساني زندگي هر نموني سان تيزيءَ سان سائنس جي ترقيءَ کان متاثر ٿي رهي آهي. هن جديد دؤر جي هر علم، هُنر ۽ فن کي سائنٽفڪ اصولن ۽ قاعدن موجب پرکيو ۽ پروڙيو وڃي ٿو، ۽ ان مان سودمند نتيجا حاصل ڪيا وڃن ٿا.

ادب انسان جي ذهن ۽ دماغ جي خوراڪ ۽ دل جي جذبن ۽ امنگن جو ترجمان آهي ۽ ان جي هر صنف ۾ جديد دؤر جي سائنسي نموني ۾ تحقيق ۽ تصحيح ڪئي وڃي ٿي. کري ۽ کوٽي جي تميز ڪري، ان جو صحيح مستند تجزيو ڪري، ڪنهن ٺوس نتيجي تي پهچڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي. دنيا جا وڏا وڏا عالم، اديب، محقق ۽ دانشور پنهنجن تجربن ۽ مشاهدن کي جديد تحقيقي اصولن ۽ قاعدن موجب تحريري صورت ۾ آڻي پيش ڪندا رهن ٿا. اهوئي سبب آهي، جو هن دؤر ۾ "تحقيق جي فن" کي علم ۽ ادب جو هڪ نهايت ئي اهم ۽ ضروري جُزو سمجهيو وڃي ٿو. انهيءَ ڪري چئبو ته "تحقيق"، علمي، ادبي ۽ تاريخي مسئلن کي چڱيءَ طرح سان ڇنڊي ڇاڻي، اصلي صورت ۾ آڻڻ جو هڪ بهترين ۽ ڪارگر ذريعو آهي. تحقيق جو اهو عمل اڪثر ڪري ذاتي تجربن ۽ مشاهدن تي مدار رکي ٿو. اهڙيءَ طرح سان انساني تهذيب، تمدن ۽ زندگيءَ جي هر پهلوءَ کي پروڙي ۽ پرکي سگهجي ٿو.

"يونان" دنيا ۾ سڀ کان پهريون ملڪ آهي، جنهن انهيءَ تحقيق جي طريقي کي رائج ڪري زور ورتايو ۽ ان تي عملي طرح ڪم ڪيو. مشهور يوناني مفڪر ارسطو تحقيق جي باري ۾ هن طرح سان خيالن جو اظهار ڪندي چوي ٿو:

> "ڪنهن به مسئلي کي تيستائين قبول نه ڪرڻ گهرجي، جيستائين ان لاءِ ڪي به ٺوس ۽ واضح دليل ۽ ثابتيون نٿيون ملن."

انهيءَ نظريي انسان جي ذهن ۽ فڪر ۾ هڪ وڏو انقلاب آندو، ۽ دنيا جي اڪثر عالمن، اديبن ۽ محققن انهيءَ ذهني ۽ فڪري انقلاب جي پيروي اختيار ڪئي. ان طرح سان، "تحقيق جي فن" علمي دنيا ۾ آهستي آهستي پنهنجو اثر ڄمائڻ شروع ڪيو. هن فن جو سڀ کان وڏي ۾ وڏو ڪارنامو اهو آهي، جو ڪنهن به "موضوع" يا "مسئلي" تي پهريائين چڱيءَ طرح سان غور ۽ فڪر ڪري، ان کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي، ۽ ان کان پوءِ ان جي حل ڪرڻ ۾ ذاتي مشاهدن، تجربن ۽ معتبر ماڻهن کان مليل صحيح احوالن ۽

روايتن کي سهيڙي ۽ سوچي، ان جو تجزيو ڪري تحريري صورت ۾ پيش ڪيو وڃي ٿو. دنيا جي محققن، انهن تائين ڪيل اصولن تي عمل ڪري، ڪيترن ئي ڏکين ۽ مشڪل مسئلن کي ڪنهن حد تائين حل ڪرڻ جي ڪامياب ڪوشش ڪئي آهي. سائنس جي علم ۾ ڪنهن حد تائين "تحقيق" جو عنصر مسلمان عالمن جي اڻٿڪ ڪوششن جو نتيجو آهي. علم جي راهه ۾ تجربن ۽ مشاهدن حاصل ڪرڻ ڪري باريڪين ۾ وڃي تلاش ۽ جستجو ڪرڻ ۾ مسلمانن يونانين کان وڌيڪ ڪم ڪيو آهي.

تحقيق جي وصف

علم ۽ ادب جي ماهرن، محققن ۽ دانشورن "تحقيق" جي باري ۾ پنهنجا مختلف رايا ۽ نظريا بيان ڪيا آهن. ڪن عالمن جو ان باري ۾ رايو آهي: "تحقيق، محنت، مشقت، طلب ۽ جستجو جي عمل جو نالو آهي."

ٻين لفظن ۾ ائين ڪئي چئجي ته ڪنهن به مسئلي تي غور ۽ فڪر ڪرڻ ۽ ان جي متعلق پوري خبرداريءَ سان صحيح نموني ۾ جاچ پڙتال ڪرڻ واري عمل جو نالو "تحقيق" آهي. هونءَ به تحقيق جو عمل دراصل ڪنهن به تنقيدي نقطي نگاهه جو حامل هوندو آهي.

ڪي عالم وري پنهنجو خيال هن ريت به بيان ڪن ٿا: "تحقيق اهڙي ڏکين ۽ مشڪل مسئلن جي حل ڪرڻ جو هڪ محتاط ۽ تنقيدي جستجو جو عمل آهي، جو انسان لاءِ وڏي تڪليف ۽ مشڪلات جو ڪارڻ بڻجي ٿو."

انهيءَ سان اهو ثابت ٿئي ٿو ته تحقيق، تلاش ۽ ڪوشش سان پيدا ٿئي ٿي، جنهن جي عمل جي ذريعي ڪنهن به مسئلي جي چنڊ ڇاڻ ڪرڻ ۾ سهوليت پيدا ٿئي ٿي. لڪل ۽ پوشيده ڳالهين ۽ حقيقتن جي پوريءَ طرح سان نشاندهي به ٿئي ٿي.

هن جديد دور جي عالمن جو اهو به نظريو آهي: "تحقيق جو فن، سائنس جي ترقيءَ جي هڪ واضح صورت آهي."

سچ پچ تحقيق جو عمل واقعي هڪ منطقي طريقو آهي، جنهن ۾ ڪنهن به اندازي ۽ گمان جي ڪا گنجائش باقي نه رهندي آهي. اهوئي سبب آهي جو "تحقيق" کي تبديليءَ جي علامت ڪري تصور ڪيو ويندو آهي. ان باري ۾ "ڪوري" جو رايو آهي: "تحقيق تاريخي طور کان هڪ نظرياتي عمل کي تيز ڪرڻ جو ذريعو آهي. تحقيق ذاتي ڪوشش ۽ تجسس جي تصديق ڪري ٿي ۽ تحقيق جي ٽيڪنڪ مسئلن جي حل ڪرڻ جي نوعيت مطابق تبديلي ايندي رهندي آهي."

"ڪلفورڊ ووڊي" جو وري هن طرح خيال آهي: "تحقيق اصل ۾ حقيقتن جي تلاش ڪرڻ واري عمل جو نالو آهي."

انهن مٿين نظرين مان اها ڳالهه واضح ٿئي ٿي ته تحقيق صرف حقيقت کي سمجهڻ ۽ ڄاڻ جو نالو نه آهي، پر ڪهري طلب ۽ بامقصد حل جي تلاش جو نالو آهي، جنهن ۾ محقق جي تنقيدي راءِ کي ان ۾ وڏو دخل هوندو آهي ۽ اهائي راءِ تحقيق ۾ اصليت جو رنگ پرڀندي آهي. محقق جو ڪوبه قائم ڪيل نظريو، اڳتي هلي مستقبل جي محقق ۽ دانشور جي لاءِ رهبري ۽ رهنمائيءَ جو سبب بڻجندو آهي.

تحقيق جا مقصد

تحقيق جي فن جا ڪيترائي مقصد ۽ طريقا ٿي سگهن ٿا، جن جي ذريعي "تحقيق جو فن" ڪارآمد ۽ بامقصد ٿي سگهي ٿو. ان جا مکيه ۽ اهم پهلو هي آهن:

(الف) نظرياتي تحقيق:

تحقيق جو سڀ کان پهريون اهم مقصد اهو آهي ته انهيءَ عمل ذريعي ڪنهن به مسئلي جي، ڪنهن به نظريي جي ترقي ۽ واڌاري ۾ هڪ اُڀار پيدا ٿيندو آهي. ان ڳالهه جو سارو دارومدار قدرت جي پيدا ڪيل شين تي منحصر هوندو آهي. انهيءَ نموني جي تحقيق اڪثر ڪري سائنس جي اصولن، قاعدن ۽ طريقن سان ئي ممڪن ٿي سگهي ٿي. نظرياتي تحقيق جي نتيجن ظاهر ٿيڻ جو دارومدار هميشه مستقبل تي هوندو آهي.

(ب) لاڳاپيل تحقيق:

تحقيق جو ٻيو مقصد اهو هئڻ گهرجي ته ڪن به اهم حقيقتن ۽ واقعن کي ڪنهن هنڌ يڪجا ڪيو وڃي، ته جيئن اهي اڳتي هلي آئنده جي لاءِ تحقيق جي راهه ۾ آساني پيدا ڪن. هن مقصد واري تحقيق اڪثر ڪري بياني ضرورتن جو پورائو ڪندي آهي. انهيءَ قسم واري تنقيد مسئلن جي حل ڪرڻ ۾ پڻ گهڻو ڪارگر ۽ مفيد ثابت ٿئي ٿي. هيءُ طريقو گهڻو ڪري تاريخي تحقيق ۾ استعمال ڪيو ويندو آهي.

(ج) عملي تحقيق:

تحقيق جي ٽئين مقصد جو تعلق ڪنهن به عملي مسئلي سان هوندو آهي. انهيءَ اصول موجب محقق کي مسئلي جي نوعيت کي سمجهڻ ۽ پرکڻ ۾ وڏي آساني پيدا ٿئي ٿي. تحقيق ڪرڻ وقت انهيءَ مقصد کي انفرادي ۽ اجتماعي طور به حاصل ڪري سگهجي ٿو. ليڪن ان جو اصل مقصد اهو هئڻ گهرجي، ته هٿ آيل مواد ۽ ذاتي تجربن کي ڪوشش ڪري ڪنهن بهتر طريقي ۽ نموني ۾ بيان ڪيو وڃي، ته جيئن ان مسئلي جي حل پيش ڪرڻ ۾ ڪنهن به قسم جي دشواري درپيش نه اچي.

محقق کي تحقيق ڪرڻ وقت مٿين پهرين ٽن مقصدن کي سائنٽيفڪ نموني ۾ استعمال ڪرڻ گهرجي. ساڳئي وقت هڪ محقق کي اهو ذهن ۾ رکڻ گهرجي، ته تحقيق پنهنجي جاءِ

تي هڪ جامع عمل آهي. ڪيس ان ڳالهه جي پوري پوري آزادي حاصل آهي، ته هُو پنهنجي تحقيقي ڪم ۾ وڌيڪ سهوليت ۽ آساني پيدا ڪرڻ جي لاءِ ان کي ڪيترن ئي الڳ الڳ طريقن ۽ مقصدن ۾ ورهائي سگهي ٿو.

تحقيق جي پرک

ڪنهن به تحقيقي مسئلي جي پرک يا جاچ پڙتال جي لاءِ عالمن ڪي معيار مقرر ڪيا آهن. جن تي انهيءَ فن کي پرکيو وڃي ٿو. گويا اهي معيار، تحقيقي ڪم جي پرک جي ڪسوٽي آهن، جن جي تحت ڪري ۽ ڪوڙي جي وچ ۾ تميز ڪئي وڃي ٿي. انهيءَ ڏس ۾ تحقيق جي پرک جا هيٺيان چند معيار آهن:

(الف) مسئلو يا عنوان:

تحقيق، علمي دنيا ۾ اهڙو اوزار آهي، جنهن جي مدد سان هڪ نئون علم يا مواد حاصل ٿئي ٿو. پر ان ڳالهه جو هڪ خاص خيال رکڻ گهرجي ته تحقيق جي ڏس ۾ جيڪي ڪجهه اڳ ۾ ٿي چڪو آهي يا بعد ۾ ڪجهه ٿيڻ وارو آهي، ان کي هرويرو ساڳئي نموني ۾ ٻيهر ورجايو نه وڃي. ڇاڪاڻ ته اهڙي عمل کي "تحقيق" سڏي نه ٿو سگهجي، پر ڪن مقرر ڪيل تحقيقي اصولن تي، ڪنهن به مسئلي کي دريافت ڪري پيش ڪرڻ واري عمل کي "تحقيق" چئجي ٿو. تحقيق ۾ گهڻو ڪري سائنسي رجحان کي منطقي طريقي سان استعمال ڪيو ويندو آهي. منطقي طريقي جو اهو استعمال هڪ مخصوص قدم جو حامل هوندو آهي، جنهن ۾ نئين ڳالهه جي تحقيق ڪرڻ، ان کي صحيح نموني ۽ طريقي سان ترتيب ڏيڻ ۽ هڪ مخصوص انداز ۾ ان کي تقسيم ڪرڻ سان ئي تحقيق جو عمل اڳتي وڌندو آهي. انهيءَ قسم جي تحقيق هڪ ماهرانه ۽ باقاعده صحيح نموني سان ڪوجنا ڪرڻ سان ئي ٿيندي آهي.

انهن چند بنيادي ڳالهين کان پوءِ اهو ڏسڻ گهرجي ته جنهن مسئلي يا عنوان تي محقق پنهنجي نئين تحقيق ڪري ٿو، ته ان جي باري ۾ هُن کي ڪيتريءَ حد تائين ابتدائي ڄاڻ ۽ معلومات آهي. انهيءَ لاءِ بهتر آهي ته محقق ان مسئلي جي متعلق هڪ وسيع معلومات ۽ ڄاڻ رکندڙ هجي. ڇاڪاڻ ته ان مسئلي جي باري ۾ جيترو به مطالعو گهڻو رکندڙ هوندو، اوترو قدر هُو ان مسئلي کي گهرائيءَ ۾ باريڪبينيءَ سان حل ڪري سگهندو، ۽ نهايت ئي قابليت ۽ ڪاميابيءَ سان ان جي اصل تهه تائين وڪ وڌائي سگهندو. ان طريقي واري تحقيق وڌيڪ مؤثر ثابت ٿئي ٿي، ۽ ان نموني ۽ ڍنگ سان محقق پنهنجي تحقيقي متن جو هڪ جامع ۽ مستند نسخو تيار ڪري سگهي ٿو.

(ب) مواد گڏ ڪرڻ جا ذريعا:

ڪنهن به مؤرخ يا محقق جي ڪيل تحقيق لاءِ اهو ڏسڻ گهرجي ته هُن تحقيقي ڪم دوران مواد ڪٺي ڪرڻ ۾ ڪهڙا معمول ۽ مدار استعمال ڪيا آهن. انهيءَ سان گڏ اهو پڻ

ڏسڻ گهرجي تہ محقق جي تحقيق ڪرڻ جو انداز غيرجانبدار هجڻ گهرجي. تحقيق جي نڪتل نتيجن کي تڏهن ئي مستند صورت ونرائي سگهبي، جڏهن انهن جو بنياد ڳوڙهي مشاهدي ۽ دستاويزي حوالن تي مبني هوندو. انهيءَ ڪري تحقيق جي دوران نڪتل نتيجن کي نهايت ئي خبرداريءَ ۽ احتياط سان بيان ڪيو وڃي، تہ جيئن ان ۾ ڪنهن بہ قسم جي شڪ ۽ گمان جي ڪابہ گنجائش باقي نہ رهي. محقق کي جنهن بہ عنوان يا مسئلي تي تحقيق ڪرڻ گهرجي، تہ ان لاءِ هن کي اهي سڀ ذريعا ۽ وسيلا استعمال ڪرڻ گهرجن، جن جي بدولت ڪيس گهربل مواد حاصل ٿيو سگهجي. تحقيق جي دوران اهو خيال رکڻ گهرجي، تہ جيڪو بہ مواد گڏ ٿئي، اهو ڪهڙي قدر موضوع سان ٺهڪي اچي. اهڙي مواد کان پرهيز ڪرڻ گهرجي، جنهن ۾ ڪنهن بہ قسم جي صداقت سمايل نہ هجي ۽ ممڪن آهي تہ اڳتي هلي اهو غلط ثابت ٿئي. ڪوشش ڪري معتبر روايتن ۽ مستند ڪتابن جي حوالن سان تحقيق کي وزندار بڻايو وڃي، تہ جيئن ان باري ۾ ڪنهن کي ڪنهن بہ اعتراض ڪرڻ جو ڪوبہ موقعو نہ ملي. محقق جي ڪاميابيءَ جو اصل سهرو سندس گڏ ڪيل مواد جي وسيلن ۽ ذريعن تي ئي منحصر هوندو آهي!

انهيءَ کان سواءِ اڳين محققن ۽ دانشورن جا ان موضوع تي بحث مباحثا پڻ ڏسڻ گهرجن. انهن جا جيڪي بہ ڪتاب يا قلمي نسخا هٿ اچي سگهن، تہ انهن کي بہ اڳ ۾ رکڻ گهرجي. انهن سڀني ڪتابن جو جائزو وٺي، عالمانہ انداز ۾ ڇنڊڇاڻ ڪري، صحيح ۽ مستند متن تيار ڪرڻ گهرجي. ساڳئي وقت محقق جي اها بہ ڪوشش هوندي آهي، تہ مصنف جو اصل دستخط نسخو هٿ اچي تہ وڌيڪ بهتر آهي، ڇاڪاڻ تہ انهيءَ نسخي جي ملڻ ڪري، ٻين گڏ ڪيل نقلن يا آثارن جو متن، اصل نسخي سان ڀيٽ ڪري هڪ صحيح ۽ مستند متن تيار ڪيو ويندو آهي، ۽ انهيءَ نسخي جي ڪري متن جا سڀ شڪ ۽ گمان دور ٿي ويندا آهن. سنڌ جي اڪثر عالمن ۽ محققن اهو طريقو تمام گهڻو استعمال ڪيو آهي.

هيءَ دؤر هنر ۽ ٽيڪنالاجيءَ جو آهي. انهن فنن جي ڪتابن کان سواءِ عملي طرح بہ هنري ۽ مشينري ڳالهين جو مطالعو ۽ مشاهدو ڪرڻ بہ بهتر آهي، ڇاڪاڻ تہ جيڪا معلومات ٻين ڪتابن مان ملي نٿي سگهي، سا اهڙن ذريعن جي رستي حاصل ڪري سگهجي ٿي. هن جديد دؤر ۾، فلم، ريڊيو، ٽيليويزن، اخبارن، رسالن، تقريرن، تبصرن ۽ تنقيدن جي ذريعي پڻ مواد ڪٺو ڪري سگهجي ٿو. انهيءَ کان سواءِ تعليمي ادارا، تحقيقي مرڪز، پبلڪ لائبريريون ۽ سرڪاري قائم ڪيل ڪتبخانا پڻ ان ڏس ۾ مددگار ثابت ٿين ٿا.

محقق کي ان موضوع جي چونڊ ڪرڻ گهرجي، جنهن تي هو پوريءَ طرح سان سهرو حاصل تحقيق ڪري سگهي ٿو. انهيءَ لاءِ اهو نهايت ضرور آهي تہ تحقيق جي دؤران جيڪي بہ ڪتاب ۽ قلمي نسخا گڏ ٿين، تن کي پنهنجي تحقيق جي اندر سند طور استعمال ڪجي، تہ جيئن اهي آئينده جي محقق لاءِ وزندار ثابت ٿين.

(ج) سوال نامو:

سوال نامي وارو طريقو بہ تحقيقي مواد ڪٺي ڪرڻ جو بهترين ذريعو آهي. هن طريقي سان محقق کي تحقيقي ڪم ڪرڻ ۾ گهڻي آساني ٿي ٿي. سوال نامو تيار ڪرڻ وقت محقق کي وڏي قابليت ۽ ذهانت سان ان جو خاڪو تيار ڪرڻ گهرجي، ڇاڪاڻ تہ ڪڏهن ڪڏهن سوال نامي ۾ ڪيتريون خاميون پڻ رهجي وينديون آهن، جنهنڪري معلومات اڌوري حاصل ٿيندي آهي. سوال نامو تيار ڪرڻ جا ٻہ طريقا آهن: پهريون اهڙو سوال نامو تيار ڪيو وڃي، جنهن جي مدد سان ڪنهن بہ مطلوب فرد کان ڪنهن بہ قسم جي مسئلي بابت معلومات حاصل ڪري سگهجي. ٻيو سوال نامو وري اهڙي نوعيت جو تيار ڪيو ويندو آهي، جنهن کي ڪنهن بہ واسطيدار ماڻهوءَ ڏانهن ٽپال رستي موڪلي، گهربل مواد حاصل ڪيو آهي. مواد حاصل ٿيڻ کان پوءِ ان کي درايت جي ڪسوٽيءَ تي ڪري ۽ ڪوئي جي ڇڪاس ڪري، پوءِ ان کي تحقيقي مقالي ۾ بيان ڪرڻ گهرجي.

(د) انٽرويو:

هن موجوده ترقيءَ جي دور ۾ انٽرويو يعني روبرو ملاقات ڪرڻ وارو طريقو پڻ تحقيقي مواد حاصل ڪرڻ ۾ مؤثر ۽ ڪارآمد ثابت ٿيو آهي. هن ذريعي گهربل صحيح معلومات حاصل ڪري سگهجي ٿي. انٽرويو وٺڻ لاءِ اهو ضروري آهي تہ پهريائين هڪ جامع سوال نامو مرتب ڪرڻ گهرجي، تہ جيئن انٽرويو وٺڻ وقت ڪابہ اهم ۽ خاص ڳالهہ رهجي نہ وڃي.

(ھ) مشاهدو:

تحقيق ۾ سوال نامي، انٽرويو ۽ ٻين طريقن کان اڳيان بہ وڌيڪ اهم ۽ مؤثر طريقو "مشاهدو" آهي. محقق جڏهن بہ ڪنهن مسئلي يا عنوان تي تحقيق ڪرڻ گهري، تہ هُن لاءِ سڀ کان اهو بهتر طريقو آهي، تہ هُو انهن جاين، ماڳن ۽ هنڌن ۽ اٿان جي جاءِ وقوع جو چڱيءَ طرح ۽ صحيح نموني سان مشاهدو ڪري، ان جي باري ۾ ڪا صحيح ۽ مستند راءِ قائم ڪري، ڪو آخري نتيجو ڪڍي. ليڪن هيءَ ڳالهہ بہ چڱيءَ طرح سان ڌيان ۾ رکڻ گهرجي تہ مشاهدي ڪرڻ وقت، محقق وٽ ان باري ۾ هڪ مڪمل ۽ صحيح ڳالهين معلوم ڪرڻ جي لاءِ هڪ فهرست اڳ ۾ئي تيار هجي، جنهن جي ذريعي هُو ان لاءِ ڪارآمد مواد هٿ ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي سگهندو.

(و) گائيڊ يا رهنما:

محقق پنهنجو تحقيقي مقالو هڪ گائيڊ يا رهنما جي نگرانيءَ هيٺ تيار ڪندو آهي. گائيڊ يا رهنما پڻ مواد ڪٺي ڪرڻ ۾، محقق جي وڏي مدد ۽ رهنمائي ڪري سگهي ٿو. انهيءَ لاءِ اهو ضروري آهي تہ محقق ۽ رهنما جي وچ ۾ پنهنجائپ ۽ ويجهڙائيءَ وارو لاڳاپو

قائم هجي. خوف ۽ ڊپ جو عنصر سندن وچ ۾ حائل هجڻ نہ گهرجي. ساڳي وقت اهو بہ لازمي آهي تہ رهنمائي ڪندڙ هڪ وڏو عالم ۽ وسيع معلومات رکندڙ هجي. نگران جو تحقيق تي وڏو اثر پوي ٿو. رهنما ۽ محقق جي باهمي بحث مباحثي جي ذريعي تحقيق جي ڏس ۾ هڪ اهڙي نئين شيءِ پيدا ٿئي ٿي، جا پنهنجي جاءِ تي مڪمل ۽ جامع هوندي آهي. انهيءَ ڪري موضوع جي انتخاب سان گڏ گائيڊ يا رهبر جي صحيح چونڊ بہ تحقيقي عمل جو هڪ اعليٰ معيار آهي.

محقق جون صلاحيتون ۽ لياقتون

تحقيق جو ڪم نهايت ئي مشڪل ۽ ڏکيو ڪم آهي. انهيءَ سلسلي ۾ هڪ محقق ۾ ڪن خاص صلاحيتن ۽ لياقتن جو هجڻ تمام ضروري آهي. هڪ قابل محقق ۾ هيٺين صلاحيتن ۽ لياقتن جو هجڻ لازمي آهي.

(الف) طرز املا ۽ خط جي ڄاڻ:

محقق جي اڳيان جيڪي بہ قديم خواهہ جديد ماخذ اچن ٿا، اهي گهڻو ڪري عربي ۽ فارسي ۽ ٻين ٻولين ۾ هوندا آهن. اسان جي سنڌي زبان، ادب ۽ تاريخ جو مسئلو ٻين زبانن جي پيٽ ۾ مختلف نوعيت وارو آهي. قديم دور ۾ عربي ۽ فارسي ۽ ٻين ٻولين جو سنڌ ۾ رواج گهڻو هو. علم ۽ ادب ۽ درس و تدريس جو سلسلو پڻ انهن ٻولين ۾ هوندو هو. انهيءَ لاءِ محقق کي انهن ٻولين تي پورو عبور حاصل هجڻ گهرجي.

علم ۽ ادب جي تحقيق جو مسئلو پڻ هڪ وڏو نازڪ ۽ اهم مسئلو هوندو آهي. ان جي صنفن تي تحقيق ڪرڻ وارو محقق نہ صرف نفس مضمون ۽ افڪارن جي صحيح تحقيق ۽ تصديق ڪندو آهي، بلڪ ان جي استعمال ڪيل زبان، صرف و نحو، محاورا، اصطلاح، ڪنايا، استعارا ۽ تشبيهون وغيره جهڙين نازڪ ۽ نفيس ادبي ڳالهين جو پڻ تحقيقي انداز ۾ تجزيو ڪندو آهي. ساڳي وقت هن کي اهو بہ ڏسڻو پوندو آهي تہ اصل مصنف جيڪا زبان ڪم آندي آهي، سا ڪهڙي نموني جي مروج زبان هئي ۽ اها هن وقت ڪتابن ۾ استعمال ۾ اچي ٿي يا متروڪ ٿي چڪي آهي. محقق کي خط جي قدامت ۽ نموني مان انهيءَ متن ڳالهہ جي اندازي لڳائڻ جي صلاحيت ۽ لياقت هجڻ گهرجي. مثال طور حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائي رح يا سنڌ جي ٻين ڪلاسيڪي شاعرن جيڪا سنڌي زبان پنهنجي ڪلام ۾ ڪم آندي آهي، محقق کي ان جي پڙهڻ ۽ سمجهڻ جي لياقت هجڻ گهرجي. ڪنهن بہ ڪتاب جي اصل متن کي غلط نموني ۾ پڙهڻ سان مستقبل جي ادب لاءِ نقصان ڪار آهي. ان جو سنڌي ادب ۾ بهترين مثال ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻيءَ جو مرتب ڪيل "شاهہ جو رسالو" آهي. ڊاڪٽر صاحب پنهنجي مرتب ڪيل رسالي ۾ شاهہ صاحب جي سنڌي بيتن جي جيڪا صحيح پڙهڻي قائم ڪئي آهي، اهائي ساڳي پڙهڻي ڪانئس پوءِ جي اڪثر سڀني عالمن قائم رکي آهي.

محقق جي اڳيان ڪيترا قلمي نسخا اهڙا به هوندا آهن، جن تي ڪتابت جو سن وغيره چٽائيءَ سان لکيل ڪونه هوندو آهي، يا وري ڪن نسخن تي ته بنهه صفا ڏنل ئي نه هوندو آهي. اهڙي قسم جا نسخا اڪثر مشڪوڪ هوندا آهن. ان حالت ۾ اصل خط کي ڏسڻ سان ئي ان جي قدامت جو اندازو لڳائي سگهبو آهي، ته مذڪوره خط ڪهڙي دؤر ۾ رائج هو ۽ ان ڪهڙي نموني ۾ پنهنجون ارتقائي منزلون طئي ڪيون. هڪ محقق ۾ انهن مڙني ڳالهين جي اهليت هئڻ گهرجي.

(ب) شاعري ۽ علم عروض:

هڪ محقق جي لاءِ شاعريءَ جي عروض جي فن جي متعلق به ڪافي ڄاڻ رکڻ تمام ضروري آهي. محقق قديم شاعريءَ جي نسخن کي نئين سر ترتيب ڏيئي، انهن ۾ اهم تصحيح ڪري، هڪ نئون نسخو تاليف ڪندو آهي. انهيءَ سان محقق جي قابليت ۽ فني صلاحيتن جو اندازو لڳايو ويندو آهي. محقق لاءِ اهو به ضروري آهي ته هُو شاعريءَ جي فن تي ڀرپور تنقيد يا تبصري ڪرڻ جي صلاحيت رکندو هجي، ته جيئن هُو انهيءَ قسم جي ڪتابن کي ايڊٽ ڪرڻ وقت انهن ۾ اصلاح ۽ واڌارو ڪري سگهي. سنڌي ادب ۾ اهڙا ڪيترائي اديب ۽ عالم ٿي گذريا آهن، جن ڪيترن ڪتابن کي انهيءَ مٿين رنگ ۽ ڍنگ ۾ تاليف ڪيو آهي، جهڙوڪ: ڊاڪٽر گربخشاڻي، ڊاڪٽر دائود پوٽو ۽ سيد حسام الدين راشدي وغيره. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پڻ انهيءَ نموني ۾ سنڌ جي لوڪ ادب ۽ ٻين مواد کي سهيڙي ۽ سهڻي پيش ڪيو آهي.

(ج) بياض ۽ شاعرن جا تذڪرا:

قديم تذڪرن کان سواءِ اڳين مصنفن ۽ مؤلفن جا بياض پڻ محققن جي اڳيان موجود هوندا آهن. انهن بياضن مان ڪي شعر و شاعريءَ جي متعلق هوندا آهن، ته ڪي وري نثر ۾ هوندا آهن. ڪيترن بياضن ۾ شاعرن، مشاهيرن ۽ مؤرخن جي سوانح حيات ڏنل هوندي آهي. انهن بياضن ۾ شاعرن جي ڪلام سان گڏ سندن ادبي ڪارنامن تي پڻ روشني وڌل هوندي آهي. ڪن ۾ بعضي مضمون جو مطلب ۽ مفهوم نهايت ئي اهم ۽ معنيٰ خيز هوندو آهي. اهڙي قسم جي بياضن ۾ تاريخ جي ڪيترن پيچيده ۽ گم ٿيل ڪڙين جو ذڪر ڪيل هوندو آهي. اهڙن بياضن جو مواد سند طور استعمال ڪري سگهجي ٿو. شاعرن جي تذڪرن ۾ ڪافي اهڙا شعر ۽ قول به ملندا آهن، جي متن جي تڪميل ۽ تصحيح ڪرڻ ۾ مدد ڏيئي سگهن ٿا. تحقيق جي ڪم ۾ اهڙا تذڪرا وڏي اهميت جا حامل هوندا آهن. حڪيمن، طبيبن، صوفين ۽ سياستدانن جي تذڪرن مان پڻ اهڙي نموني جو اهم مواد ملي سگهندو آهي.

(د) تاريخ جا ڪتاب:

قديم دؤر جون تاريخون وڏيءَ اهميت واريون هونديون آهن، ۽ اهي مقالي جي متن جي تياريءَ ۾ محقق جي وڏي مدد ڪري سگهن ٿيون. تاريخ ماضيءَ جي انسانن جي تهذيب،

تمدن، علم ۽ ادب، جنگ و جدل، معاشرتي ۽ معاشي حالتن جي احوالن جو مجموعو هوندي آهي. انهن سڀني ڳالهين کي جاچي پرکي ۽ انهن جو تنقيدي لحاظ کان تجزيو ڪرڻو پوندو آهي. ان ڪان سواءِ ماضي جي تاريخ جون مختلف تحريرون محقق جي سامهون هونديون آهن. جيستائين ڪنهن به محقق کي انهن تحريرن جي خامين، اوڻاين ۽ سچاين جو علم نه هوندو، تيستائين انهن کي پرکي ڪوبه صحيح نتيجو ڪڍي نه سگهندو. انهيءَ لاءِ اهو ضروري آهي ته محقق کي تاريخ نويسن، مؤرخن ۽ تذڪره نگارن جي باري ۾ وسيع معلومات ۽ ڄاڻ هئڻ گهرجي. ساڳئي وقت هُن کي اهو به معلوم ڪرڻ گهرجي ته مذڪور مؤرخ يا تاريخدان پنهنجي ڪم ۾ ڪيتريءَ حد تائين صحيح ۽ مستند آهي ۽ واقعي هو ان ڪم ۾ سچائيءَ ۽ صداقت سان ڀرپور نظر اچي ٿو. تاريخي تحقيق ۾ جيڪڏهن محقق کي ان ڳالهه جو پورو يقين آهي، ته مؤرخ يا تاريخ نويس غلطين ۽ خامين ڪان پاڪ آهي، ته پوءِ هُن کي ڪنهن حد تائين پنهنجي تحقيقي ڪم ۾ اطمينان ٿئي ٿو.

سنڌ ۾ اڪثر ڪري قديم تاريخ جو ذخيرو عربي، فارسي ۽ ٻين ٻولين ۾ ملي ٿو. عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ ڪان پوءِ سنڌ جي مٿان ٽن صدين تائين عربيءَ جو پورو اثر غالب رهيو. ارغونن ڪان وٺي انگريزن جي شروعاتي دور تائين هن ملڪ ۾ فارسيءَ جو اثر قائم رهيو. انهيءَ لاءِ اهو ضروري آهي ته محقق کي انهن ٻولين تي پورو پورو عبور حاصل هئڻ گهرجي. ان ڳالهه جو اسان مٿي ذڪر ڪري آيا آهيون. انهيءَ لحاظ ڪان تاريخي تحقيق جو ڪم ڏاڍو ڏکيو هوندو آهي. اهڙي قسم جو مواد چڱي ڇنڊ ڇاڻ، مستند ۽ معتبر تاريخن تان حوالي طور وٺي، متن ۾ پنهنجي عالمانه راءِ سان ڏيڻ گهرجي.

(هه) ملفوظات ۽ مڪاتيب:

صوفين ۽ مشائخن جا قول، جي وقت بوقت سندن مريد ۽ معتقد گڏ ڪندا رهندا آهن، تن ۾ شاعريءَ سان گڏ تاريخي مواد پڻ شامل هوندو آهي. انهن بزرگن جي ذريعي ٻين ڪيترن گمنام شاعرن، بزرگن ۽ عالمن جي ڪلام جو پڻ پتو پوندو آهي. مثلاً سنڌ جي مشهور ڪلاسيڪي شاعر حضرت شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري پنهنجي ڪلام ۾ سنڌ جي بنيادي شاعر قاضي قادن جي متن بيتن کي محفوظ ڪيو هو. اهي بيت سڀ ڪان پهريائين علامه ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب، شاهه ڪريم جي بيتن ڪان جدا ڪري ظاهر ڪيا هئا.

انهيءَ ڪان سواءِ عالمن، اديبن، شاعرن، صوفين ۽ دانشورن جا پنهنجن همعصرن ۽ طالبن ڏانهن لکيل خط پڻ تحقيق ۾ ڪم اچي سگهن ٿا. محقق نهايت ئي قابليت سان انهن مان اهڙو اهم مواد حاصل ڪري پنهنجي تحقيقي متن ۾ ڪتب آڻيندو آهي. انهيءَ ڏس ۾ سنڌ جي عالمن ۽ اديبن کي گهرجي، ته اهڙن عالمن، محققن ۽ دانشورن جي خطن کي مرتب ڪري ڇپايو وڃي، ته جيئن اهي آئينده جي محققن جي لاءِ تاريخي حيثيت جا حامل بڻجن.

تحقيقي مقالي جي متن جي تياري ۽ ترتيب

تحقيقي مقالي جي متن جي تياريءَ جي لاءِ انهن مسئلن جو ذڪر ڪرڻ ضروري آهي، جي هڪ محقق کي درپيش اچن ٿا.

تحقيقي مقالي جي متن جي تياريءَ ۾ پيش ڪيل مواد جي تصديق ۽ سچائي ظاهر ڪرڻ جي لاءِ مقالي ۾ مختلف سنڌون ۽ حوالا پيش ڪيا وڃن، ته جيئن پڙهندڙن جي لاءِ ڪنهن به شڪ ۽ گمان جو ڪو سبب نه رهي. مقالي سان واسطو رکندڙ سڀني روايتون، سنڌون ۽ حوالا جڏهن گڏ ٿي وڃن، ته پوءِ انهن جي تصحيح ڪري، انهن کي مقالي ۾ استعمال ڪيو وڃي. جيئن ته اهو پيش ڪيل مقالو هڪ بلند پايي جو ٿئي ٿو، انهيءَ ڪري غيرمعروف، غيرمستند ۽ بي بنياد روايتن ۽ قلمي ڪتابن کان پاسو ڪرڻ گهرجي.

ان کان پوءِ مقالي جي ترتيب جو مرحلو اچي ٿو. انهيءَ سلسلي ۾ عامي دنيا ۾ ڪيترائي طريقا ۽ نمونا رائج آهن. انهن مان هڪ طريقو اهو به آهي ته هٿ لڳل سڀني نسخن مان جيڪو به سڀ کان وڌيڪ معتبر نسخو سمجهڻ ۾ اچي ته ان کي متن جو بنيادي جزو بڻائجي. ٻين مختلف نسخن جي پڙهڻين ۽ روايتن کي پيتي، ان جي اهميت کي اجاگر ڪجي ۽ ان جي حاشيي ۾ واسطو رکندڙ اشارن جي نشاندهي پڻ ڪرڻ گهرجي. باقي اختلافي ڳالهيون متن جي آخر ۾ ”تعليقات“ جي عنوان سان ڏيڻ گهرجن. اصل ۾ انهن اختلافي ڳالهين جي بيان ڪرڻ جو مقصد اهو هوندو آهي، ته جيئن تحقيق جي عمل ۾ غور ۽ فڪر جو دروازو مستقبل جي محقق لاءِ هميشه کليل رهي. اهڙين ڳالهين ۽ روايتن کي خارج ڪرڻ، تحقيق جي راهه ۾ هڪ وڏو ”ادبي گناهه“ آهي. متن جي حاشيي يا تعليقات ۾ اهڙين اهم ڳالهين جو ضرور ذڪر ڪرڻ گهرجي، جن جو سنئون سڌو لاڳاپو متن سان هجي.

ڪيترا محقق وري اصل متن جي ترتيب ۾ ڪجهه ڦيرگهير ڪندا آهن، ته جيئن پڙهندڙن کي ”اصل“ ۽ ”اضافي“ جو پتو پوي. ان ڏس ۾ محقق ٻين هٿ آيل نسخن جي ڪن اضافن کي متن ۾ [ ] نشانيءَ سان قائم رکندو آهي. ليڪن اهو ياد رکڻ گهرجي ته اهو اضافو اتي جو اتي ڪرڻو آهي. مگر تحقيق جي فن جي ماهرن وٽ اهو وڏو نقص آهي، ڇاڪاڻ ته جڏهن ڪنهن به هڪ نسخي کي بنيادي متن ٺهرايو وڃي ٿو، ته پوءِ ان ۾ اتي جو اتي اضافو ڪرڻ جي ڪري مونجهارو پيدا ٿئي ٿو. انهيءَ ڪري اهو وڌيڪ بهتر آهي ته انهن اضافن کي متن جي حاشيي ۾ رکڻ گهرجي. اهو ڪم هڪ ذهين محقق ئي ڪري سگهندو آهي، جنهن کي ان متن جي لوازمن جي پوري ڄاڻ هوندي آهي. ٻيءَ صورت ۾ ان محقق جي حيثيت صرف هڪ نقل ڪندڙ ڪاتب واري ٿئي ٿي. محقق کي هر لفظ ۽ هر نقطي تي غور ۽ فڪر ڪري پوءِ ان کي صحيح نموني ۾ تحقيقي متن ۾ داخل ڪري. لفظن ۽ عبارت جي صحت ۽ اعليٰ معيار جو پڻ خيال رکڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته ائين ڪرڻ سان ئي مصنف جي اصل ڪلام ۽ خيال کي قائم رکي سگهبو.

متن ۾ جيترا بہ حوالا ڏجن، سي گهٽي قدر تصديق، توثيق ۽ تصحيح جي حدن اندر هجن. ڀرپائين مصنف جو نالو، پوءِ ڪتاب جو نالو، ان کان پوءِ ڇپجڻ جو هنڌ ۽ سال، ۽ آخر ۾ حوالي جو صفحو نمبر ڏيڻ ضروري آهي. جيڪڏهن مصنف مٿئون سڌو ڪنهن ڪتاب يا مؤلف جو حوالو نہ ڏنو هجي، تہ پوءِ اصل منصف يا مؤلف جو پتو لڳائڻ گهرجي، تہ جيئن ان اصل ڪتاب جي باري ۾ ڪا اصل صورت هٿ اچي سگهي. انهن سڀني ڳالهين جي نشاندهي ڪرڻ ۽ تفصيلي بيان ڪرڻ جي لاءِ بهتر آهي. تہ انهن مڙني ڳالهين کي متن جي حاشيي ۾ وضاحت سان بيان ڪيو وڃي.

ان کان پوءِ هڪ سير حاصل مقدمو بيان ڪيو وڃي، جنهن ۾ اهم اضافي ڳالهين ۽ نقطن تي روشني وڌل هجي. ساڳئي وقت ان ۾ انهن سڀني ڳالهين جو ذڪر وضاحت سان ڪيو وڃي، جن منزلن ۽ مرحلن مان محقق کي متن جي تياريءَ جي وقت گذرڻو پيو آهي. هٿ آيل نسخن جي متعلق پڻ ضروري ۽ بنيادي ڳالهيون بيان ڪجن، تہ جيئن پڙهندڙ متن جي مواد کان متاثر ٿئي. اهڙيءَ طرح ڪتاب جي متن اندر مقابلي لاءِ پيا جيڪي بہ نسخا استعمال ڪيا ويا هجن، تن جي باري ۾ پڻ مختصر روشني وجهجي. قلمي نسخن ۽ ڪتابن جا نالا، انهن جي مالڪن يا ڪتبخانن جا نالا پڻ مقدمي ۾ ڏيڻ گهرجن.

متن جي آخر ۾ متن ۾ استعمال ڪيل ڪتابن، قلمي نسخن، رسالن ۽ اخبارن وغيره جي الف-ب وار هڪ مڪمل فهرست "ماخذ" جي عنوان سان ڏيڻ گهرجي، تہ جيئن عام پڙهندڙ ۽ نقاد کي ان ڪتاب جي متن جي افاديت جو پتو پوي.

ماخذ

(1) Best Joh. W: "Research in Education", USA Prentic Hall-Inc Engle Wood Chiffs, N.J., 1959.

(2) Borg Walter. R: "Educational Research on Introduction", David Mckay, 1963.

(3) Corey Stephan Maxwell: "Action Research to Improve School Practices", New York Bureau of Publications, Teachers College Columbia University, 1953.

(4) Fox David. J; "The Research Process in Education", New York, 1969.

(5) Markman Roberta. H. & Waddell Marie. L: "10 Steps in Writing the Research Paper".

(٦) ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان: "فن تحقيق" (مضمون)، رسالو "نقوش" لاهور، جنوري ١٩٦٦ع.

(٧) ڊاڪٽر نظيراحمد: "تحقيق و تصحيح متن ڪي مسائل" (مضمون)، رسالو "نقوش" لاهور، مارچ ١٩٦٣ع.

سمن جي دور جو سياسي، سماجي ۽ اقتصادي تجزيو

عبدالله خان مگسي

دنيا جي قديم ترين ۽ شاندار تاريخ رکندڙ ملڪن مان سرزمين سنڌ بہ هڪ آهي، جنهن جو ماضي نهايت ئي شاندار ۽ باعظمت آهي. سياسي، معاشي توڙي سماجي حيثيت سان هتان جي تاريخ نهايت ئي دلچسپ ۽ سبق آموز ٿي رهي آهي. هتان جي روايتن ۽ ذهني فڪرن کي ڏڪڻ اوڀر ايشيا جي ملڪن کان سواءِ ايران، عراق، افغانستان، شام، مصر، فلسطين ۽ عرب جهڙن ملڪن ۾ گهڻي ۾ گهڻي مڃتا ملي آهي. سنڌ جي تاريخ جي مطالعي مان ظاهر ٿئي ٿو تہ ”سمن جو دور“ ٻين سڀني تاريخي دورن ۾ سونهري دور ٿي رهيو آهي. هن دور ۾ سنڌ جي مٽيءَ مان ڪيترائي سورهيہ ۽ سرويچ سردار پيدا ٿيا، جن ڌارين جي غلاميءَ کي ڪڏهن بہ قبول نہ ڪيو. جڏهن تہ هو ٿورا هئا، تہ مقابلا ۽ مجادلا ڪندا رهيا، ۽ جڏهن وري سر تي آئي، تہ سر ڏيئي سرها ٿيا. سنڌ جي هن دور جي عالمن، فقيهن، صوفين ۽ شاعرن بغداد کان وٺي بنگال تائين پنهنجي علم، زهد، تقويٰ ۽ پرهيزگاريءَ ۽ حق پرستيءَ جو ڌاڪو ڄمايو.

سومرن جي دور ۾ سنڌ اندر سمن کي سنڌ اتحادي قبيلو سمجهيو ويندو هو، انهيءَ ڪري ان دور ۾ سنڌ اندر سمن جي مختلف راڄن کي وڏيون وڏيون جاگيرون مليل هيون ۽ کين ملڪي معاملن ۾ وڏو عمل دخل حاصل هو. سومرن جي آخري دور ۾ اهي سما سردار ۽ جاگيردار پنهنجي طاقت وڌائڻ لڳا. سمن جي طاقت جي ابتدا ڄام انڙ جي سرداريءَ مان شروع ٿئي ٿي، جنهن سن ٧٣٤ - ٧٤٣هہ ڌاري بغاوت ڪري، سيوهڻ صوبي تي دهليءَ طرفان مقرر ٿيل گورنر ”ملڪ رتن“ کي ماري، انهيءَ علائقي تي قبضو ڪيو. (١)

انهيءَ دور ۾ سنڌ جو علائقو مکيہ ٽن حصن ۾ ورهايل هو — هڪ حصو بکر کان مٿي ملتان تائين، جيڪو ملتان جي گورنر جي ماتحت هو. ٻيو حصو سيوهڻ کان وٺي بکر تائين هو، جيڪو دهليءَ جي مرڪزي حڪومت جي هٿ هيٺ هو ۽ ان جي راڄڌاني ”سيوهڻ“ هو. ٽيون حصو يعني سنڌ جو ڏاکڻيون حصو سمنڊ تائين سومرن جي صاحبيءَ هيٺ هو(٢)، جنهن جو تخت گاهہ ”محمد طور“ هو. انهيءَ باري ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو چوڻ آهي تہ سمن جي سياسي طاقت جو مرڪز، سنڌ جي وچولي وارو خطو ٿي رهيو آهي، جاڪاڻ تہ ”ساوڙي“(٣) واري ايراضي، جيڪا هن وقت نواب شاهہ ضلعي جي موري تعلقي جي حد اندر آهي، سا سمن

جو مکيہ مرڪز هئي. (۴) ڄام انڙ يقيني طور تي سمن جي انڙ برادريءَ جو سردار هو ۽ سندس برادريءَ ۾ گهٽ ۾ گهٽ ڇهه پنج قبيلا آنڙ، ڏاهري، ماندہ، ساريا ۽ ڪيريا شامل هئا. (۵) سمن جي سردار ڄام آنڙ سومرن جي پوئين حاڪم همير سومري کي شڪست ڏيئي، سن ۷۵۱هه ۾ سمن جي حڪومت جو بنياد وڌو.

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو چوڻ آهي ته سما اصل ۾ جادو گهراڻي جا راجپوت هئا. سن ۱۰۵۳ع ڌاري جڏهن سنڌ سومرن جي هٿ ۾ آئي، تڏهن هنن سمن کي ڏاڍو ستائڻ لڳا. انهيءَ ڪري ڪيترائي جاڙيجا سما سنڌ ڇڏي، ڪڇ ڏانهن هجي ويا. اتي سن ۱۳۲۰ع ۾ پنهنجو راڄ ڪري ڪيائون. اڄ ڏينهن تائين سندن پويان پاڻ کي ”جاڙيجا“ سڏائيندا آهن. (۶) اهڙيءَ ريت سمن جي حڪومت ۾ ڪڇ جو سمورو علائقو سنڌ جي سياسي تسلط هيٺ هو. ايتري قدر جو جڏهن سنڌ ۾ سمن جي حڪومت جو سن ۱۵۲۱ع ۾ خاتمو آيو، تڏهن به ڪڇ تي سنڌ جا سما قابض رهيا. سنڌ تي سمن جي راڄ واري زماني ۾ ڪڇ وارو علائقو پڻ سنڌ جي سمن جي قبضي ۾ هو ۽ ارغونن جي سنڌ تي قبضي ڪان پوءِ به هيءُ علائقو سنڌ جي سمن جو مرڪز بڻيو، جتان ڄام فيروز سنڌ تي ٻيهر قبضي ڪرڻ لاءِ ڪوششون ڪندو رهيو. مرزا شاهه بيگ ارغون کان وٺي ميان عبدالنبي ڪلهوڙي تائين سنڌ جي حاڪمن ۽ باني سردارن کي ڪڇ مان نه رڳو لشڪر جي مدد ملندي هئي، پر انهن کي پناهه پڻ ڏني ويندي هئي. (۷)

شاهه بيگ ارغون جي مرڻ کان پوءِ جڏهن مرزا شاهه حسن تخت تي ويٺو، تڏهن ڪيس سي ڪان پهريائين ڄام فيروز سان مقابلو ڪرڻ جي لاءِ ٺٽي تي حملو ڪرڻو پيو. (۸) مير محمد معصوم بکري لکي ٿو ته ڄام فيروز پاڻ ۾ وڙهڻ جي سگهه نه ساري، درياهه ٽپي ڪڇ ڏانهن ڀڄي ويو، جتان پنجاهه هزار پيادن ۽ سوارن جي فوج وٺي وري اچي شاهه حسن ارغون سان ”چاچڪن“ جي ڳوٺ ۾ رحمڪي بازار وٽ جنگ ڪيائين، جنهن ۾ ڄام فيروز جا ويهه هزار ماڻهو مارجي ويا ۽ هو جنگ هارائي، گجرات ڏانهن هليو ويو. (۹)

گجرات ۽ سنڌ جي سمن جا پاڻ ۾ قديم زماني کان وٺي سياسي، تهذيبي، ثقافتي ۽ نسلي لاڳاپا قائم پئي رهيا، ڇاڪاڻ ته گجرات سياسي طور تي سنڌ سان لاڳاپيل رياست هئي. محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ انهيءَ اتحاد ڏانهن اشارو ڪندي لکي ٿو ته سنڌ جي سمن حاڪمن توڙي گجرات جي سلطانن دهليءَ جي بادشاهن کان بي نياز ٿي، پنهنجين آزاد حڪومتن قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، جنهن پاڻ ۾ (گجرات ۽ سنڌ) دوستيءَ جا ناتا ڳنڍيائون. (۱۰) انهيءَ گڏيل مقصدن ۽ سياسي اتحاد اڳتي هلي سياسي طور تي استحڪام قائم ڪيو.

سنڌ جي سمن ۽ گجرات جي سلطانن جي وچ ۾ مٽيون مائٽيون پڻ ٿيون. ڄام صلاح الدين جي سوٽ بيبي راڻي، سلطان مظفر گجراتيءَ جي گهر واري هئي. ساڳئي طرح ڄام جُوڻي جون ٻه نياڻيون بيبي مُغلي ۽ بيبي مرڪي گجرات جي شاهي گهراڻي ۾ پرڻيل هيون. بيبي مغليءَ جو نڪاح سلطان محمد سان ٿيو ۽ بيبي مرڪي شاهه عالم جي نڪاح ۾ آئي، جيڪو گجرات جو

مشهور ولي هو(١١). شاهه عالم سمن جي روحاني پيشوا حضرت بهاؤالدين زڪريا ملتانيءَ جو مريد هو، ۽ اُچ جي بزرگ سيد جلال الدين سرخ بخاريءَ جي اولاد مان هو. هنن بزرگ سان سمن جي مٽي مائٽيءَ سبب گجرات جي عولم ۾ پڻ سنڌ جي حاڪمن لاءِ عزت ۽ برادرانه محبت جو بنياد پيو(١٢). ٻيءَ مغليءَ مان سلطان محمد کي فتح خان نالي پٽ ڄائو، جيڪو اڳتي هلي سلطان محمود بيگڙيءَ جي نالي سان بادشاهه ٿيو(١٣). انهيءَ اتحاد کي قائم رکڻ جي لاءِ ڄام جوڻي جهڙي دورانديش حاڪم پاڻ کي گجرات جي سرزمين ۾ دفنايو. مير علي شير "قانع" ٺٽوي انهيءَ ڳالهه جي تصديق ڪندي "مڪلي نامه" ۾ لکي ٿو ته سنڌ جي حاڪم ڄام جوڻي جي گجرات جي سرزمين سان اهڙي ته محبت هئي، جو سندس وفات کان پوءِ سندس لاش سنڌ مان ڪڍائي گجرات جي ڳوٺ "ماڪ" ۾ دفنايو ويو. سندس مقبرو سندس نالي پٺيان مشهور آهي. انهيءَ مقبري ۾ سندس نياڻي بيبي مرڪي پڻ دفن ٿيل آهي(١٤). سلطان محمود بيگڙي سنڌي لشڪر جي سردارن کي گجرات جي "سورٺ" علائقي ۾ جاگيرون ڏنيون هيون.

تاريخ جي مختلف ماهرن جي حوالن مان اهو چٽي ءَ نموني معلوم ٿئي ٿو ته ڪاٺياواڙ نسلي توڙي سياسي اعتبار کان سمن جي دور ۾ سنڌ جي ماتحت هڪ نيم خودمختيار رياست هئي. وليم ولبرفورس "تاريخ ڪاٺياواڙ" جي صفحي ٦٧ تي لکي ٿو ته، "ڪاٺي قوم سنڌ مان لڏي ڪڇ ۽ پاور (Paver) ۾ اچي رهائش اختيار ڪئي ۽ پوءِ اتان شوراشٽر ۾ ٿاڻي واري علائقي ۾ آباد ٿي. هي قوم بهترين جنگجو قوم جي حيثيت سان مشهور هئي"(١٥). انهيءَ سلسلي ۾ ڊاڪٽر محمد اسماعيل بيگ لکي ٿو ته، "ڪاٺي قوم ٻارهين صدي عيسويءَ ۾ سنڌ مان لڏي ڪڇ ۾ اچي آباد ٿي ۽ پيو پيرو وري پندرهين صدي عيسويءَ ۾ شوراشٽر ۾ وڃي آباد ٿي"(١٦). وليم ولبرفورس اڳتي هلي لکي ٿو ته، "سنڌ جي سمن جو جهوناڳڙهه تي پڻ قبضو رهيو آهي. ڪاٺياواڙ ۾ ولبي خاندان جي تباهيءَ کان پوءِ ومنٿليءَ جو نواب آزاد حڪمران ٿيو. هن ڪاٺياواڙ جي ول خاندان جي حاڪم ولرام جي ڀيڻ سان شادي ڪئي. جنهن ته ولرام کي ڪوبه اولاد ڪونه هو، انهيءَ ڪري سندس ڀائٽيو چوڙاچندر حاڪم مقرر ٿيو. انهيءَ چوڙاچندر جو اولاد پاڻ کي "چوڙا سما" سڏائڻ لڳو. هن خاندان جي دور ۾ سورٺ ۾ اسلامي حڪومت جو مستقل قيام عمل ۾ آيو. اهڙيءَ طرح ڪڇ، موروي ۽ جهوناڳڙهه کان سواءِ ڪاٺياواڙ جون پيون رياستون سنڌ جي سما خاندان جي هٿ هيٺ هيون، ۽ جن ۾ حاڪمن جي زبان سنڌي (ڪاٺياواڙي لهجو) هئي. اهي رياستون هي هيون: ماهي ڪنٺ، ڌرول، سانٿلپور، راجڪوٽ، ماليا، موروي، واراهي، نوانگر ۽ منگرول"(١٧).

ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ گجرات تي سنڌي سمن جون حڪومتون ڪي اتفاقي يا واقعاتي طور تي عمل ۾ نه آيون هيون، پر انهن حڪومتن جو قيام تاريخي عمل، جاگرافيائي بالادستي، ثقافتي ۽ لساني ڳانڍاپن جي ڪري عمل ۾ آيو، انهيءَ ڪري اهو اتحاد ۽ ڳانڍاپا فطري هئا.

سومرن ۽ سمن جي دور ۾ لس ٻيلو سنڌ جو هڪ اهم حصو هو، جنهن جي لاءِ محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکي ٿو ته اهو علائقو سنڌ جي جان جو هڪ اهم عضوو هو. (۱۸) سمن حاڪمن جي جن خاندانن لس ٻيلي تي حڪومت ڪئي، انهن مان هڪ شاخ "رونجها" پڻ آهي. هن شاخ اٺين صدي هجريءَ يعني چوڏهين صدي عيسويءَ ڌاري لس ٻيلي کي اچي وسايو. ان وقت سمن جي نه رڳو سنڌ تي صاحبي هئي، پر ان سان گڏ سبيءَ وارو علائقو به سنڌن تصرف هيٺ هو. رونجهن هن علائقي تي اٽڪل ٽي سؤ سال حڪومت ڪئي. سنڌ مان سمن جي حڪومت ختم ٿيڻ جي باوجود سما لس ٻيلي ۾ حڪومت ڪندا رهيا. لس ٻيلي جي راڻي مائي چاڳلي شڪست کائڻ کان پوءِ پنهنجي صغير پٽ عزت خان کي ساڻ ڪري پنهنجي اصلوڪي ماڳ سنڌ جي ڪوهستان واري خطي ڏانهن رواني ٿي، جتي باقي حياتيءَ جا ڏينهن گوشه نشينيءَ ۾ گذاري سن ۱۲۱۳ھ وفات ڪيائين. کيس ڪوٽڙيءَ جي ڀرسان سانڪن جي مشهور قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو. لس ٻيلي جي ڄامن جون مزارون اڄ به سنڌ جي ڪوٽڙي ۽ ڪوهستان ۾ موجود آهن. (۱۹)

بهاولپور واري ڀاڱي کي ڄام سڪندر فتح ڪري سنڌ جي حڪومت سان شامل ڪيو. (۲۰) انهيءَ ڳالهه جي تائيد ۾ محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو بيان آهي ته کيس بهاولپور جي ڀرسان هڪ ڪوهه تي لڳل سر هٿ آئي، جنهن تي هيءَ عبارت تحرير ٿيل هئي؛

سِلان؟ سِلبَت‍‍‍ند ٿيان، ڏکيا نام نصير،
ڪنُو ڪنايا پٽُر ڳانڻن ڏي، اونڙ نام هدير،
وقت سڪندر بادشاهه، ملڪ ڏني پهلوان،
رعيت راضي ايهه جيهي، جو پُڏا نيت جوان،
هڪ لک سِلان لڳ چڪيان، ٿيا ڪُو تمام،
تريءَ سؤ پونِي باغ ڏي، راڏي اونڙ ڄام. (۲۱)

مٿينءَ عبارت مان ظاهر ٿئي ٿو ته ڄام سڪندر جي دور ۾ سنڌ جون سرحدون موجوده بهاولپور تائين پکڙيل هيون.

موجوده سنڌ جي اتر اولهه ۾، سبي ۽ گنجابه وارو علائقو جنگي لحاظ کان اهم ۽ ڳرو هو، ڇاڪاڻ ته اتان ٻولان ۽ گومل لڪن جي حفاظت ڪئي ويندي هئي ۽ افغانستان ۽ ايران جي حالتن جو جائزو ورتو ويندو هو. (۲۲) سنڌ جا سما حڪمران انهيءَ علائقي جي جنگي اهميت ۽ حڪمت عمليءَ کان غافل ڪونه هئا. انهيءَ ڪري هنن اهو علائقو پنهنجي حڪومت ۾ شامل رکيو، ڇاڪاڻ ته اهو علائقو سنڌ جي لاءِ هڪ عالم پناهه جو ڪم ڏيندو هو. سمن جي آخري دور حڪومت ۾ مرزا شاهه بيگ ارغون هيءُ علائقو فتح ڪيو ۽ ان عالم پناهه جي ڪرڻ سان بکر، سيوهڻ ۽ ٺٽو غير محفوظ ٿي پيا. سيد محمود شاهه بخاري لکي ٿو ته ڄام نظام الدين

جي عهد ۾ مرزا شاهه بيگ ارغون قندار کان سبيءَ تي حملو ڪيو. (۲۳) هن چار نندي جي گورنر بهادر خان کي شڪست ڏيئي قلعي تي قبضو ڪيو ۽ ان جو انتظام پنهنجي پٽ سلطان محمد جي حوالي ڪري، پاڻ واپس قندار موٽي ويو. چار نندي کي جڏهن اها خبر پهتي، تہ هن پنهنجي امير مبارڪ خان جي اڳوائيءَ ۾ هڪ مضبوط لشڪر چاڙهي موڪليو. سلطان محمد ان مقابلي ۾ مارجي ويو ۽ چار جي لشڪر پهر سبيءَ تي قبضو حاصل ڪري ورتو. پٽ جي مارجڻ ۽ قلعي جي ڦرجي وڃڻ جو جڏهن قندار اطلاع پهتو، تہ شاهه بيگ پنهنجي امير عيسيٰ خان کي سبيءَ ڏانهن موڪليو. ڍاڍر کان ويهن ميلن جي مفاصلي تي دره بولان جي پرسان جلوگير ون وٽ مبارڪ خان ۽ عيسيٰ خان جي فوجن ۾ سخت مقابلو ٿيو. نتيجي ۾ مبارڪ خان شڪست کاڌي ۽ سندس ڪيترائي بهادر سورما قتل ٿي ويا ۽ پاڻ زخمي حالت ۾ بکر جي قلعي ۾ اچي پناهہ ورتائين. (۲۴)

انهن تاريخي حقيقتن مان ظاهر ٿئي ٿو تہ سمن جي پوئين دور ۾ اتر اولهہ طرف موجوده سبي ۽ ڪڇي ضلعن وارا ميداني علائقا سنڌ جي سياسي اثر هيٺ هئا. سنڌ جي انهيءَ سياسي وحدت، جنهن کي دهليءَ جي سلطانن ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيو هو، سا هڪ دفعو وري وطن جي هنن غيور فرزندن يعني سمن متحد ڪري ڇڏي. سمن نہ صرف سنڌ جي وحدت کي فطري بنيادن تي قائم ڪيو، پر هنن پنهنجي ماتحت نيم خودمختيار اتحادي رياستون بہ پيدا ڪيون. (۲۵) انهيءَ سموري سياسي ۽ ملڪي جوڙجڪ جو اثر سنڌي معاشري تي گهڻو پيو. ان وقت جي ملڪي آسودگي، خوشحالي ۽ معاشي صورتحال جو ذڪر ڪندي، محترم فقير محمد لاشاري لکي ٿو تہ سمن ۽ سومرن جي ڏينهن ۾ نيون پيداواري قوتون ميدان ۾ اچي چڪيون هيون. زراعت سان گڏوگڏ هنرمندن جو وڏو تعداد ان دور ۾ ملي ٿو. انهيءَ سان گڏوگڏ سنڌ ۾ واپاري طبقو بہ پوريءَ طرح سان پنهنجون پاڙون کوڙي چڪو هو. پيداواري هڪ نئين دور ۾ داخل ٿي رهيا هئا. هنرمندن ۽ واپارين جا جمالياتي احساس، قدر ۽ خيالن جي اظهار جا ذريعا جاگيردارن جي قدرن ۽ خيالن کان وڌيڪ مهذب ۽ عقلي هئا. انهن جون اخلاقياتي ۽ سياسي ضرورتون معاشي رشتن سان گڏيل هيون. ان لحاظ کان اهو هڪڙو عقلي انقلاب هو. (۲۶)

ٺٽو، بکر، سيوهڻ، سورت، کنبات، ملتان، اُچ، لاهري ۽ ٻيا ڪيترائي ان دور جا مکيہ واپاري بندر هئا، جن جي ذريعي ڏيساورن سان سامونڊي واپار هلندو هو. ميان ابوبڪر خان مکسي لکي ٿو تہ ولايت سنڌ جي سامونڊي ۽ معدني پيدائش سندس چئني ٻراجن جي مجموعي زرعي پيدائش کان ڪيترائي دفعا وڌيڪ هئي. سنڌ جو ساحل سمنڊن جو چوسول آهي، جتي عربي سمنڊ، خليج فارس، بحر احمر ۽ هندي سمنڊ پاڻ ۾ ملن ٿا. سنڌو درياهہ انهن سمنڊن سان ملي، سنڌ کي ايشيا جو بحري، بري ۽ هوائي چوسول بنائي ٿو. انهيءَ لحاظ سان سنڌ جو سياسي درجو هند کان سوايو رهندو پئي آيو آهي. جيڪڏهن ولايت سنڌ جي ساحل جي ماپ ڪبي، تہ اهو سامونڊي ۽ درياهي ساحل گڏجي ڏيڍ هزار ميل ٿيندو. جيوڻي کان بروچ ۽

ڪيٽي بندر کان ديبالپور تائين درياهي ۽ سامونڊي ڪنارو هندستان جي سورت کان وٺي ڪلڪتي جي ساحل کان بہ وڏيڪ آهي. هندستان جي ساحل تي قدرتي بندرگاهہ آڱرين تي ڳڻڻ جيترا آهن. ان جي برعڪس ولايت سنڌ جي ساحل تي سوين قدرتي بندرگاهہ آهن. جيڪي هندستان جي بندرگاهہ کان جهازرانيءَ لاءِ وڌيڪ سولا آهن. سنڌن گهيڙ اونها ۽ ڪارآمد آهن، ان ڪري سنڌ جي ساحل جي مڇي، سپون، موتي ۽ ٻي معدني پيداوار هندستان ۽ آفريڪا جي ساحلن کان اعليٰ ۽ افضل رهي. انهن سامونڊي ۽ درياهي بندرن جي وسيلي جهڙي جو سامان جنهن ۾ گهوڙن ۽ اُٺن جا سنج، زينون، دستانا، بوٽ، پکالون، کيهہ ۽ مکڻ جا مرتبان، سوٽي ڪپڙي جون مصنوعات جهڙوڪ ململون، شالون، رنگين شيٽون، لونگيون، کيس، غاليچا، ڪمبل، ڪٽيون، نير، تماڪ ۽ گرم مصالحا وغيره ٻاهرين دنيا خاص ڪري وچ اوڀر ۽ ڏکڻ اوڀر ايشيا جي ملڪن ڏانهن موڪليا ويندا هئا. ان کان سواءِ سنڌ جا اُٺ، گهوڙا، رڍون، ٻڪريون، شڪاري باز ۽ مور وغيره مشرق وسطيٰ ۽ ٻين ملڪن ڏانهن وڏن غورابن جي وسيلي موڪليا ويندا هئا" (٢٧).

ڪنڊيارو (ٺٽوني پور)، دربيلو، گمبٽ، ٻکرڪي، نصرپور، ٺٽو، سيوهڻ، هالا، چاچڪ، فتح باغ، جوڻ، رڙي، علي بندر، رحمڪي بازار، ونگي ٺٽي، باغ جو ٺٽو، لکيٽ، مانڊوي ۽ ٻيا ڪيترائي صنعتي شهر هئا، جتان جيون لهڻ مال ڏيساورن ڏانهن موڪليو ويندو هو. ان صنعتي، واپاري ۽ هنرمند طبقن جو ڇو زوال آيو؟ انهيءَ باري ۾ محترم فقير محمد لاشاري لکي ٿو تہ، "دراصل قومن جي نهڻ ۾ نين پيداواري قوتن جو ظاهر ٿيڻ بنيادي شرط آهي. پرڏيهي واپار جو سارو دارومدار هتي جي هنرمند طبقي تي آهي. ڪچي مال کي تيار مال جي صورت ڏيڻ ۽ خشڪيءَ کان بندر تائين پهچائڻ واري سڄي ڪم ۾ انهن نين قوتن جو دخل ٿئي ٿو، پر انهن نين قوتن جي ڪابہ خاطرخواهہ آزاد اوسر ٿي نہ سگهي، ڇاڪاڻ تہ ٻاهرين جي حملن (ارغونن جي حملن) جاگيرداري نظام ۽ ڏگهن محصولن ان اوسر کي پائمال ڪري ڇڏيو" (٢٨).

سمن جي دور ۾ زراعت ڪافي حد تائين ترقي يافتہ هئي. سڄو ملڪ سرسبز ۽ آباد هو. هن دور جي زرعي صورتحال جو ذڪر ڪندي مولائي شيدائي لکي ٿو تہ، "مخدوم محمد جعفر بوبڪانيءَ مرزا عيسيٰ ترخان کي ٻڌايو تہ ارغونن جي حملي وقت فقط ڳاهن ۽ باغبان مان هڪ رات اندر مرزا شاهہ بيگ کي هڪ هزار اٺ اٽي تان هٿ لڳا، جيڪي باغن کي پاڻي پهچائي رهيا هئا" (٢٩).

انهيءَ مٿين ذڪر ڪيل بيان مان اهو چڱيءَ طرح معلوم ٿئي ٿو تہ سنڌ ڪيتري نہ سرسبز ۽ آباد هئي. ان ڳالهہ جي وڌيڪ ساک "تاريخ مظهرشاهجهاني" جي هن بيان مان ملي ٿي تہ، "سنڌ جي والي ڄام ننڍي جي ڏينهن ۾ چاڳلي نالي هندو وزير کي ڄام جي هٿيلي درياخان سان گڏ سيوهڻ موڪليو ويو هو، جتي هن اچي باراني پاڻيءَ تي وهندڙ ساوہ واري واهہ کي وهايو، جنهن جو پاڻي منڇر ۾ اچي گڏ ٿيندو هو. انهيءَ ڍنڍ جي اترين پاسي ڳاهن واري رعيت پوک ڪندي هئي ۽ ان جي ڏاکڻي پاسي پوک جي ماڻهن کي ۽ ماڻهن جي

ڪٽڻ جي ملاوت سان پڪو بند ٻڌي، ڪاڇي جي زمين ۾ پاڻي ئي پهچايو. ان ڪري اتي جام آبادي ٿيندي هئي. انهيءَ ڪاڇي واري پوک تي ڏهون حصو ڍل وڌل هئي، جنهن مان ٽيون حصا رعيت کي ۽ ڏهون حصو سرڪار کي ٿي مليو، تڏهن به جام ننڍي کي هڪ لک خرار ڍل طور پئي وصول ٿيا" (٣٠).

اهڙيءَ ريت سمن جي دور ۾ ملڪ خوشحال هو ۽ ماڻهو ريان ڪيان هئا. سياسي طور تي ملڪ وڏيڪ طاقتور بڻجي پيو هو، جنهن جو سماجي زندگيءَ تي تمام سٺو اثر پيو ۽ هن دور ۾ سماجي فڪري شعور ۾ جيڪا واڌ آئي، تنهن جي جهلڪ علم، ادب، شاعري، مصوري ۽ عمارت سازيءَ جي فن ۾ نمايان طور نظر اچي ٿي. ان بابت محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکي ٿو ته، "سمن سردارن دل کولي رعيت پروريءَ جو ثبوت ڏنو. ڀٽن، پاڻن ۽ چارڻن (٣١) کي خوب ورهايائون، جن پنهنجو سُرين ۽ سندن وڏن کي "ڏاتار" ڪري سڏيو. اهڙيءَ طرح سمن مان ڏهه ڏاتار مشهور ٿيا. لاکي ڦلاڻي، جکري اوڍائي، هَٽند ٽڌياڻي، اوٺي جکراڻي، سپر چوٽاڻي، جسودن آگري، جام ونجهر، وکيي ڏاتار، راءِ ڏياچ ۽ جام ڪرن جهڙن سمن جي سورهيائي ۽ سخائيءَ جا ڪارناما واڪائيا وڃا، ته ٻئي طرف انهن سگهڙن سومرن جي دور جي عشقيه داستانن جهڙوڪ جام لاکي ۽ مهرو راڻي، جام لاکي ۽ اوڏڻ، جام اوڍي ۽ هوتل پري، جام جراڙ ۽ ٻونا ۽ جام تماچي ۽ نوريءَ جي قصن کي ڳايو ۽ مشهور ڪيو". (٣٢)

هن دور ۾ سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ تمام گهڻي ترقي ڪئي. جيتوڻيڪ سمن حاڪمن جي سرڪاري ٻولي فارسي هئي، پر عوامي سطح تي قاضي قادن، اسحاق آهنگر، احمد پٽي ۽ پيا ڪيترائي اديب ۽ شاعر هئا، جن پنهنجن خيالن ۽ فڪرن کي عوام ۾ مقبول بنائڻ جي لاءِ سنڌي ٻوليءَ جو سهارو ورتو. عبدالرحمان مُلا لتر جا چرچا پوک ۽ سندس مزاحيه ڳالهين کي اڄ تائين عوام ۾ مقبوليت حاصل آهي. انهيءَ ساڳئي دور ۾ غير معتبر ماسوين جا بيت پڻ ملن ٿا، جيڪي سنڌ جي سياسي ۽ سماجي زندگيءَ جو عڪس پيش ڪن ٿا. انهن بيتن ۾ سنڌ جي ماڻهن طرفان دهليءَ جي سلطانن خلاف ان دور جي هلندڙ سياسي جدوجهد ۽ نفرت جو اظهار ٿيل آهي.

محترم محمد ابراهيم جويو صاحب سمن جي دور جو سماجي تجزيو ڪندي لکي ٿو ته، "سنڌ جي تاريخ جو هيءُ دور سنڌ جي سماج جي بنيادي اوسر جو دور هو. سنڌ جا تقريباً سمورا تاريخي، نيم تاريخي قصا ۽ فخريه ڳالهيون، ڏندڪٿائون، لوڪ ڪهاڻيون، لوڪ گيت ۽ لوڪ سورما انهيءَ پنهنجي آزاد رياست جي لاڳيتي ڊگهي عرصي سان تعلق رکن ٿا. سنڌ جي تاريخ جو اهوئي دور هو، جنهن لاءِ صحيح طور چئي سگهجي ٿو ته اهو سنڌي سماج جي تهذيب جو اڳرو ۽ ترجيحي دور هو. ان سڄي دور ۾ سنڌي سماج جو مذهب ۽ رياست پنهنجي سنڌي سماج جي تهذيبي اوسر ۽ اڏاوت جو ڪم ڏنو. ملڪي سرحدن جي بچاءَ جا جتن، سماجي خوشحاليءَ جون ڪوششون، سنڌي ڪردارن جي ذهني پرورش ۽ اخلاقي تعمير، سنڌي

سماج جي تاريخ جي صورت ۽ ساخت جيڪا هن دؤر ۾ عمل ۾ آئي، ان جو پيو مثال سنڌ جي تاريخ ۾ ڪونہ ٿو ملي" (٣٣).

هن دور جي علمي ماحول جو ذڪر ڪندي محترم قريشي حامد علي خانائي لکي ٿو ته، "سمن جي دور ۾ سنڌ جي هر قصبي، ڳوٺ ۽ شهر ۾ وڏا درسگاهہ ۽ خانقاهون موجود هيون، خود سما حاڪم اسلامي تعليم ۽ علمن جي واڌاري جا خواهان هئا. انهن مدرسن ۾ اسلامي علمن جهڙوڪ قرآن پاڪ جو تفسير، فقه، حديث، صرف ۽ نحو، علم منطق وغيره جو درس ڏنو ويندو هو. سمن سلطانن جي آخري دور ۾ سنڌ ۾ بکر، دربيلو، پيرلوم، پاٽ، ٺٽي، باغبان، سيوهڻ، هالاڪنڊي، نصرپور ۽ اٽي ۾ وڏا ديني مدرسا، درسگاهون ۽ خانقاهون هيون. انهن مدرسن ۾ وڏا عالي دماغ بزرگ ۽ بلند پايي جا عالم درس ڏيندا هئا. سمن حاڪمن جي طرفان انهن عالمن کي وظيفو پڻ ملندو هو ۽ ڪيترن مدرسن جو خرچ سما حاڪم پاڻ برداشت ڪندا هئا (٣٤).

سمن جي اوائلي دور تائين سنڌي عالمن علم تفسير، حديث ۽ صرف و نحو تي زور ڏنو. ملا نظام الدين جي ڏينهن ۾ وري فلسفي ۽ منطق تي زور ڏنو ويو ۽ معقولات کي نصاب ۾ شامل ڪيو ويو (٣٥). سمن آخري دور حڪومت ۾ ديني مدرسن ۾ علم فقه تي سڀ کان وڌيڪ زور ڏنو ويو ۽ ڪيترن ئي عالمن علمي دنيا ۾ ڪافي پنهنجون مشهور تصنيفون ڇڏيون (٣٦).

تصوف جو جيڪو سنڌ سان سنبنڌ رهيو آهي، ان باري ۾ محترم ا-س-ناصر لکي ٿو، "سنڌ ۾ تصوف کي سماجي فلسفي طور قبول ڪيو ويو هو. ڇاڪاڻ ته تصوف انسانيت جي آزادي، برابري ۽ ترقي جي فلسفي طور پيش ٿيو، جنهن ۾ آزاديءَ جي مراد هئي ته ڌارين جي سامراجي قبضي کان آزادي ۽ مقامي جاگيرداري جي ڏاڍ ۽ پرماريت کان آزادي. انساني برابريءَ ۾ وري انسانيت جي فرقيوارانہ بنيادن تي ورهاست کي قبول نہ ڪيو ويو هو. تصوف سڀني انسانن جي ترقيءَ ۾ يقين پيو رکي. ان ڪري جاگيرداري نظام ۽ ٻاهرين جي قبضي خلاف هاري بغاوتن ۾ تصوف کي نظرياتي طور استعمال ڪيو ويو هو." (٣٧)

انهيءَ پس منظر ۾ سنڌ اندر ٻہ گروهہ پيدا ٿيا. هڪ اهي صوفي بزرگ جن رياستي نظام سان تعاون ڪيو، جن ۾ سهرورديہ، قادريہ ۽ نقشبنديہ طريقن کي وڏي اهميت حاصل هئي. سنڌ ۾ تصوف جو سهرورديہ طريقو سڀ کان وڌيڪ مقبول هو، ڇاڪاڻ ته سنڌ جا حڪمران ملتان جي غوث بهاؤالدين ذڪريا جا مريد هئا. هن طريقي وارن وٽ سماع بنا سرود جي مباح هو. هن طريقي مطابق ساز ۽ سرود کانسواءِ خدا جو حمد، رسول الله صلعم جي نعت، صحابن سان گڏ پنهنجي مرشد جي ثناخواني ڪندا آهن. اهڙيءَ ريت هن طريقي موجب مسجدن اندر مولودن، مداحن، مناجاتن ۽ مناقبن پڙهڻ جو رواج پيو. انهيءَ کي ڏسندي اڳتي هلي سنڌ ۾ "سمہ" جو رواج پيو، جيڪو نيم رقص جو هڪ نمونو هو. اهوئي سبب هو جو جڏهن چشتيہ سلسلي جي هڪ بزرگ بابا فريدالدين جي خلاف جڏهن فتويٰ ڏني ويئي، ته هُو پاڻ کي

درويش به سڏائي ٿو ته وري مسجد اندر ڳائڻ ٻڌي ٿو ۽ نچي به ٿو، ته ملتان جي هنن سهروردي بزرگن پنهنجي آزاد خياليءَ جو مظاهرو ڪندي انهن فتوي بازن سان شامل ٿيڻ کان انڪار ڪيو. انهن سهروردي بزرگن جي باري ۾ محترم قاضي جاويد لکي ٿو ته ''سهروردي مڪتبه فڪر تيرهين ۽ چوڏهين صدي جي مسلم برصغير ۾ راسخ الاعتقادي جي نمائندگي ڪئي. ان ڪي اسين عام اصول جي طور تي پيش نٿا ڪري سگهون، ڇاڪاڻ ته هن سلسلي سان منسوب ٿيل ڪيترن دانشورن برصغير ۾ مسلم روحاني بغاوت ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو آهي.'' (٣٨) ٿر، راجستان، ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ جي طرف وري اسماعيلي، چشتيه ۽ سهروردي طريقن جا بزرگ سرگرم عمل هئا، جن جي تبليغ ۽ اثر جي ڪري اسلام جي اشاعت ٿي ۽ عام فيض جاري ٿيو.

اهڙيءَ طرح سنڌ ۽ ان جي اتحادي رياستن ۾ تصوف جي جيڪا ٻي شڪل موجود هئي، سي هئا ملامتي، باطني ۽ قلندري طريقا، جن پنهنجي آزاد خيالي ۽ نراجيت پسنديءَ جي ڪري ڪافي مقبوليت حاصل ڪئي.

ڊاڪٽر مبارڪ عليءَ جو قول آهي ته ''سياست کان ڌار رهڻ جي ڪري صوفين ۽ حڪمرانن ۾ تصادم ٿيڻ جو ڪوبه امڪان ڪونه هو. نتيجي ۾ حڪمران طبقو انهن صوفين جي خوشنودي ۽ سعادت حاصل ڪرڻ لاءِ سندن هر طرح جي خدمت ڪندا رهيا. وقت جي حڪومتن شاهي خزانن مان انهن صوفين جي خانقاهن کي تعمير ڪرايو ۽ انهن جي لنگرخاني جي خرچ لاءِ وڏيون جاگيرون مقرر ڪيون. نه صرف ايترو، پر انهن لاءِ معقول وظيفا پڻ مقرر ڪيائون. انهيءَ ڪري صوفين جو طبقو معاشي طور تي خوشحال ٿيندو ويو ۽ سندن خانقاهون وڏي اثر رسوخ جا مرڪز بڻجي پيون. اهي خانقاهون تصوف جي مختلف سلسلن جون اهم مرڪز پڻ هيون، انهيءَ ڪري ماڻهن ۾ سندن رجوعات وڌي ويئي، جنهن ڪري وقت جو حڪمران طبقو خائف رهڻ لڳو. انهيءَ ڪري هُو هميشه انهن بزرگن جي خوشنودي حاصل ڪرڻ جا خواهان رهندا هئا. سندن معتقد ۽ مريد انهن جي ڪرامتن ۽ زهد تقويٰ جي عجيب و غريب ڳالهين کي عوام ۾ هلائيندا هئا، جنهن ڪري سندن معاشري ۾ عزت ۽ احترام وڌي ويو. صوفين جي روحاني سلطنت جو سربراهه شيخ يا مرشد هوندو هو ۽ سندس حيثيت اهائي هوندي هئي، جيڪا حڪومت ۾ بادشاهه يا سلطان جي هئي. روحاني ۽ سياسي سلطنتن جي سربراهن ۾ ڪافي هڪجهڙائي موجود هئي. مثلاً جيئن سلطان پنهنجي ملازمن ۽ عهديدارن کي دنيوي آرام ۽ آسائش فراهم ڪري ٿو، تيئن وري مرشد پنهنجي مريدن ۽ پوئلڳن کي ابدي راحت جو يقين ڏياري ٿو. سياسي سلطنت ۾ سلطان سان وفاداري لازمي امر هوندو آهي. اهڙيءَ طرح روحاني سلطنت ۾ وري مرشد جي اطاعت تمام ضروري آهي. ٻنهي سلطنتن ۾ حڪم عدولي ڪرڻ، نافرماني ۽ سرڪشي ڏوهه آهي. روحاني سلطنت جي استحڪام لاءِ مرشد جي عقيدت، عزت ۽ احترام ڪرڻ واري تصورات ۾ آيل تبديلين جي ڪري، هُو ٻالڪي سلطان يا حڪمران کان هر لحاظ ۾ اعليٰ ۽ برتر سمجهڻ لڳا ۽ هن نظريي جي تبليغ ڪرڻ لڳا ته سياسي سلطنت به

حقيقي طرح سندن تابع آهي ۽ سندن شخصيت حڪمرانن کان اعليٰ ۽ افضل آهي، ڇاڪاڻ ته حقيقت ۾ روحاني سلطنت جو سربراهه ئي دنيوي سلطنت جو ڪاروبار هلائي ٿو. سندن مرضيءَ کان سواءِ ڪوبه حاڪم پنهنجي سلطنت ۾ ڪامران ۽ ڪامياب ٿي نٿو سگهي. روحاني سلطنت جون پاڙون آهستي آهستي اهڙيون ته مضبوط ٿي ويون، جون خود سلطان به سندن برتريءَ جا قائل ٿي ويا ۽ مشڪل معاملن ۾ سندن مدد ۽ دعائن جا طلبگار ٿيڻ لڳا." (٣٩)

اهڙيءَ طرح ذڪرڻ اوير ايشيا جي ٻن ملڪن يعني هند ۽ سنڌ ۾ مسلم ڪليسا جو بنياد پيو. سمن ۽ سومرن جي دور حڪومت ۾ سهروردي بزرگ غوث بهاؤالدين ذڪريا انهيءَ مسلم ڪليسا جو سربراهه هو. هن دور ۾ اهڙا ڪيترائي مثال ملن ٿا. تاريخ ۾ اچي ٿو ته جام سنجر هڪ صوفي بزرگ کي چيو ته: "مون کي دعا ڪر، ته مان سنڌ جو حاڪم ٿيان، پوءِ ڀلي کڻي اٺن ڏينهن جي بادشاهي ڇو نه ماڻيان." تنهن تي فقير کيس دعا ڪندي چيو ته "تون اٺن ورهين جي بادشاهي ماڻيندين." (٤٠)

صوفين جو سياست ۾ ايترو ته اثر ۽ دخل هو، جو جڏهن فيروز شاهه تغلق ٺٽي کي گهيرو ڪيو ته جام صدرالدين پانيپٽي به بهادريءَ سان سندس مقابلو ڪيو. آخرڪار فتح جي ڪابه اميد نه ڏسي، فيروز شاهه تغلق، جام جوڻي جي صلاح سان سمي سلطان جي مرشد شيخ صدرالدين ملتان واري ۽ اُچ جي مشهور بزرگ مخدوم جهانيان جهان گشت جي مدد جو سهارو ورتو ۽ طرفين ۾ صلح ٿيو. (٤١) انهن مٿين مثالن مان معلوم ٿئي ٿو ته صوفين، پيرن ۽ مشائخن جو سنڌ جي سياست ۾ ڪيڏو نه عمل ۽ دخل هو.

برصغير هند و پاڪ ۾ مذهبي سلسلي ۾ ٽن قسمن جا رايا موجود هئا — هڪ عالمن ۽ فقيهن جو اهو گروهه هو، جنهن جو نعرو هو ته "اما التقل واما الاسلام". اڳتي هلي انهن سان صوفين جو راسخ الاعتقادي طبقو به شامل ٿي ويو. ٻيو گروهه مذهب جي معاملي ۾ غيرجانبدار رهڻ جو قائل هو. ٽيون گروهه وري هندو-مسلم ايڪتا جو حامي هو. هيءُ گروهه وحدت الوجودي صوفين جو هو. هن نظريي تي هندي فلسفي ويدانيت جا گهرا اثر هئا. ايراني تصوف هندي ويدانيت سان ملي تصوف جي خاص ترڪيبي ثقافت کي جنم ڏنو.

پهريون گروهه سياسي ۽ سماجي طور تي ايترو ته طاقتور هو، جو هن جي آڏو وقت جي حڪومت به مجبور هئي. مثال طور مخدوم جهانيان جهان گشت جو پاڻ راجو قتال، جو پڻ هڪ وڏو ولي الله هو، تنهن هڪ هندو تحصيلدار "نواهون" کي هنن اکرن چوڻ تي "جيئن خدا تعاليٰ رسول عربي صلعم کي خاتم الانبياء ڪيو، ساڳيءَ طرح مخدوم جهانيان جهان گشت خاتم الاولياء آهي"، فتويٰ ڏني ته: "مذڪوره هندو مسلمان ٿي چڪو آهي، ان ڪري جيڪڏهن هو اسلام جي دائري ۾ داخل نه ٿيندو، ته کيس قتل ڪيو ويندو." آخرڪار راجو قتال جي انهيءَ فتويٰ تحت سلطان فيروز شاهه تغلق جي اڳيان، پريءَ دربار ۾ ان هندو

"نواهون" کي راجي ڦتال ہاڻ قتل ڪيو. (۴۲) بادشاهہ (رياست) پاڻ خود خاموشيءَ سان اهو سڄو تماشو ڏسندو رهيو. (۴۳)

اهڙن مذهبي واقعن سماج جي هيٺين طبقي کي ذهني طور جهنجهوڙي ڇڏيو، ڇاڪاڻ تہ وقت بہ وقت جي سياسي انقلابن، خانہ جنگين، سياسي انتشار، ڏڪار، بادشاهي خاندانن جي تبديلين، صوبائي گورنرن جي بغاوتن وغيرهہ جي ڪري ملڪ جي هندو خواهہ مسلمان رعايا تي هڪ جهڙيون آفتون نازل ٿينديون رهيون. انهيءَ ڪري عوامي سطح تي هندن خواهہ مسلمانن جو اتحاد لازمي ٿي پيو، جنهن وحدت الوجود جي فلسفو عوام جي نمائندگيءَ جي لاءِ منظر طور تي اڳتي وڌيو. سنڌ ۾ قلندر ۽ ملامتي طريقي جي بزرگن پنهنجي غيرجانبداريءَ سبب عدم مساوات ۽ فرقيوارانہ رويہ خلاف آواز اُٿاريو، جنهن ڪري سنڌ جا هندو قلندر شهباز کي پنهنجو "وشنو اوتار" سڏڻ لڳا، تہ وري کي مسلمان کيس "مهدي" سمجهڻ لڳا، جيڪو مصيبت جي ماريل انسانن کي نجات ڏيارڻ جي لاءِ آيل هو.

انهيءَ سلسلي ۾ محترم فقيرمحمد لاشاريءَ جو چوڻ آهي تہ، "تصوف پنهنجي جوهر ۾ داخلي آهي. "وحدت الوجود" ۽ "وحدت الشهود" ساڳئي فڪري مانداڻ جا حصا آهن. ٻنهي جو بنياد مابعدالطبعيات تي آهي. ٻنهي ڌرين جي انتهائن کي ڇڏي وچ تي بيهجي، تہ ڪهڙو تفاوت نظر نہ ايندو. ان ڪري ڪڏهن اهو ماڻهن لاءِ ڪارگر هٿيار طور استعمال ٿيندو ٿو، تہ وري ڪڏهن ان ۾ جبريت جي شڪل اُڀري اچي ٿي. سياسي سطح تي ان جو مخالف ڪردار اخلاقي سگهہ بڻجڻ کان اڳتي وڌي نہ سگهيو ۽ جاگيرداري ۽ قبائلي رشتن کي ٽوڙي نہ سگهيو، جنهن جي نتيجي ۾ ان جي هڪڙي صورت "ترڪ" جي عمل ۾ ملي ٿي." (۴۴)

ان ڪري رياست يا حڪومت کي تصوف جي ٻنهي نظرين مان ڪنهن بہ قسم جو خطرو محسوس نہ ٿيو ٿي، جنهن ڪري هر بادشاهہ ۽ سلطان ٻنهي وحدت الوجودي خواهہ وحدت الشهودي نظريہ رکندڙ بزرگن جي مزارن تي حاضري ڀري ٿي ۽ ٻنهي ڌرين کي رياست جو مڪمل سهڪار ۽ تعاون حاصل ٿي رهيو. محترم فقيرمحمد لاشاري لکي ٿو تہ، "جهڙي معاشي جوڙجڪ هوندي، ان مطابق ئي سماج جو تاڃي پيٽو يا پيڙهہ پوندي ۽ اهڙائي سياسي، ثقافتي، فڪري ۽ علمي ورثاءَ رونما ٿين ٿا." (۴۵)

سيد ميران محمد مهدي جونپوري جڏهن سنڌ ۾ آيو، تہ ان وقت سنڌ فڪري طور تي جام نندي جي وزير دريا خان جي هٿ هيٺ هئي. ان وقت سنڌ جا سڀئي قومي ادارا غيرفرقيوارانہ ترقي پسند بنيادن تي قائم هئا. انهيءَ دور ۾ سنڌ جي جاگيردارانہ سماج جي ڪُک مان سرمائيداري جنم وٺي رهي هئي. ٺٽو، نصرپور، سيوهڻ ۽ بکر ۾ صنعتي پيداوار صرف خانداني ضرورتن کي پوري ڪرڻ لاءِ ڪانہ هئي، پر مارڪيٽ جي پورائي لاءِ پڻ هئي. ان ڪري انديشو هو تہ

سيد مهدي جونپوري جي "پين اسلامزم" سنڌ جي انهيءَ سماجي اوسر کي روڪي ڇڏي ها. ان وقت سنڌ اندر ٽي نظريا موجود هئا. پهريون دريا خان جو نيشنلزم ۽ سيڪيولرزم، جيڪي عدم جارحيت جي بنياد تي سنڌ جي قومي آزادي ۽ سنڌ جي جاگيردارانه سماج جي سنگم مان ابرندڙ سرمائيداريءَ جو دفاع ڪري رهيا هئا. (٤٦) ٻيو ميران مهدي جونپوري ۽ سندس مريد مرزا شاهه بيگ ارغون جي پين اسلامزم ۽ قدامت پسنديءَ وارو نظريو، جنهن قومي آزاديءَ کي پائمال ڪري، سنڌ کي وري جاگيرداريءَ واري فرسوده نظام واري غار ۾ اڇلائڻ تي گهريو. ٽيون نظريو وري اهو هئو، جنهن موجب ميان آدم شاهه ڪلهوڙي جي "لبرلزم" واري نظريي جي بنياد تي ساڳيو جاگيرداري نظام کي قائم رکڻ ٿي گهريو. (٤٧) ليڪن سنڌ جي عوام دريا خان جي نظريي جي تائيد ڪئي. مهدي جونپوريءَ کي سندس نظريي سان گڏ سنڌ ڇڏڻي پيئي. ٻئي طرف ميان آدم شاهه ڪلهوڙي جي نظريي کي ٻه اهميت ملي نه سگهي ۽ کيس ملتان ۾ شهيد ڪيو ويو. اهڙيءَ طرح تصوف اخلاقي سگهه ڪان اڳتي وڌي نه سگهيو، ان ڪري اهو اوتارن، خانقاهن ۽ پيرن فقيرن جي مقبرن تائين محدود رهيو.

ٻئي پاسي ڪان وري اهي عالم هئا، جن جي تعليمي فيض ڪان ڪيترا ماڻهو علم جي نعمت سان مالا مال ٿيندا رهيا. خود سمن جي قبيلي مان وڏا جيڏ عالم ۽ محقق پيدا ٿيا. سنڌ جي حاڪم جام نظام الدين جو پاڻ بايزيد ڪن شخصي اختلافن جي ڪري پنهنجي پياءُ ڪان ناراض ٿي ملتان هليو ويو، جتي وڃي ديني مدرسو کوليائين. پاڻ وڏي مرتبي وارو عالم ۽ اهل علم جو وڏو قدردان هو. انهيءَ زماني ۾ ملڪ محمد عرف جام فتح خان علم منطق تي هڪ وڏو ڪتاب "ميزان" جي شرح تصنيف ڪئي. هن بزرگ ان ڪتاب جو نالو "لزبدته" رکيو، جيڪو سمن جي صاحبيءَ ۾ مدرسن ۾ پڙهايو ويندو هو. هن دور ۾ جن عالمن جون درسگاهون ۽ مدرسا قائم هئا، انهن مان هيٺين جا نالا قابل ذڪر آهن: شيخ ميرڪ بن ابو سعيد پوراني، شاهه قطب الدين بن شاهه محمود، مخدوم عبدالرشيد هالائي، ميرڪ شيخ عبدالباقي، مخدوم فخر پوٽو، مخدوم بلاول، مخدوم ميان محمد سيوستاني، مخدوم متي، مخدوم فضل الله، قاضي نعمت الله، مخدوم عبدالرحيم، مخدوم عبدالعزيز ابهروي، مولانا ضياءُ الدين بن صدرالدين، مولانا سعد درپيلوي، مخدوم محمد عثمان درپيلوي ۽ مولانا قاسم ديوان وغيره (٤٨)

انهن عالمن ۽ سندن مدرسن، سنڌ جي سياسي ڪردار ناهڻ ۾ وڏو ڪم ڪيو. باغبان جي مدرسي جي شاگردن مخدوم بلاول جي قيادت ۾ ٺٽيءَ واري مشهور معرڪي ۾ ارغونن سان مهاڏو اٽڪائي، سڄيءَ سنڌ کي پنهنجي مقدس رت سان رڱو ڪري ڇڏيو.

هاڻي هتي ذهن ۾ اهو سوال اڀري ٿو ته آخر هيڏي وڏي تاريخي پس منظر، سماجي ۽ فڪري ترقي هوندي به سمن، ارغونن جي هٿان ڇو شڪست کاڌي؟ سيد ميران محمد مهدي جونپوريءَ

وارو نظريو، جهڙو پنهنجي روح ۾ هڪ قدامت پرست ۽ رجعت پسنديءَ وارو نظريو هو، ان مرزا شاهه بيگ ارغون جي شڪل ۾ ابتري ڪاميابي ڇو حاصل ڪئي؟

اسان جي خيال ۾ انهيءَ شڪست جا چار وڏا سبب هئا. پهريون سمن جي آخري دور ۾ مذهبي ۽ نظرياتي ڇڪتاڻ، ٻيو سماج ۾ قائم ڪيل معاشي صورتحال، ٽيون سياسي تفرقي پسندي ۽ انتشار ۽ چوٿون جديد جنگي هٿيار.

(الف) مذهبي ۽ نظرياتي ڇڪتاڻ جي سلسلي ۾ سنڌ ۾ سهروردي طريقي وارن بزرگن جو تمام گهڻو اثر هو، جيڪي راسخ الاعتقادي بزرگ هئا. مگر انهن بزرگن ۾ ڪنهن حد تائين روشن خيالي پڻ موجود هئي. پر سمن جي آخري دور ۾ سيد مهدي جولپوريءَ جي اچڻ ڪري، راسخ الاعتقاديءَ ۾ مذهبي ڪٽرپڻي جو جزو وڌيڪ شامل ٿي ويو (٤٩). ٻئي طرف وري ملامتي ۽ وحدت الوجودي نظريو رکندڙ بزرگ هئا، جن وحدت ۽ فنائيت جي اصولن تي شريعت جو انڪار ٿي ڪيو. نتيجي ۾ سڄو سماج نظرياتي ڇڪتاڻ جو شڪار ٿي ويو.

(ب) جاگيرداري نظام جي خلاف اڀرندڙ تاريخي قوتن، جنهن ۾ هنرمند، پورهيت ۽ واپاري طبقا شامل هئا، تن جي اڳواڻي هتان جو واپاري طبقو ڪري رهيو هو، جن ۾ اسماعيلي خواجه، هندو، ڪڇي ميمڻ، سنڌي ميمڻ ۽ دائودي بوهره شامل هئا. انهن جا واپاري لاڳاپا ڏيساور ۾ قائم هئا، سي دنيا جي جديد رجحانن ۽ تبديلين کان باخبر رهڻ جي ڪري جاگيرداريءَ جي قدامت پرست خيالن جي مخالف قوت تي اڀريا. انهيءَ ڪري هتان جو جاگيردار طبقو غير سان سازباز ٿيو، ته جيئن انهيءَ اڀرندڙ ترقي پسند قوتن کي ڪُچليو وڃي. ان کان سواءِ دريا خان جي سرپرستيءَ ۾ سيڪيولرزم ۽ ٻيا ترقي پسند قدر اڳتي وڌي رهيا هئا. اڀرندڙ سرمائيداريءَ جي ڪري غير ملڪي ناڻي جي آمد سبب ابتدائي ناڻي واري موڙي (Initial capital) پيدا ٿي رهي هئي، مارڪيٽ جي واڌ ۽ وسعت جي سبب مشترڪ قوميت جو تصور نسلي ۽ مذهبي بنيادن جي بجاءِ وطني، تاريخي ۽ سيڪيولر بنيادن تي اڳتي وڌڻ لڳو. ان ڪري مفاد پرست مذهبي گروهه ۽ جاگيردار جو ٽڪر، نه فقط انهيءَ اڀرندڙ سرمائيداري (هتي سرمائيداري سان مراد واپاري طبقو آهي) سان هو، پر ان سان گڏوگڏ هُو نسلي، لساني ۽ فرقيوارانه بنيادن تي قائم رجعت پسندانه قوميت سبب پنهنجي، آزاد خيال حڪمرانن جي خلاف ٿي پيا، ته جيئن سنڌ جي مرڪزي قوت کي ڪمزور ڪري پنهنجا ذاتي مفاد حاصل ڪندا رهن. وچون طبقو، جهڙو ننڍڙن واپارين، هنرمندن ۽ ننڍن ننڍن آبادگارن تي مشتمل هو، سو سماج جي اڀرندڙ ترقي پسند قوتن سان سلهاڙجي اڳتي وڌڻ جي حالت ۾ ڪونه هو، جو سنڌون سنڌ ٽڪر ۾ اچي سگهي. ان ڪري اجتماعي شعور جي انهن محب وطن نمائندہ قوتن پنهنجي انهيءَ ڪمزوريءَ کي محسوس ڪندي، ارغونن ۽ سمن جي وچ ۾ ٿيندڙ جنگين ۾ پنهنجي عدم دلچسپي ڏيکاري، ڇاڪاڻ ته کين تجارتي خساري ٿيڻ جو ڊپ هو. ٺٽو، سيوهڻ ۽ بکر جيڪي ملڪ جا وڏا واپاري مرڪز ۽ بندر هئا، اتي ڪنهن به وڏي تاريخي ويڙهه جو ذڪر

ٿو ملي، پر ملڪ جي پهراڙي (فقط هاري) اهڙيءَ ويڙهه ۾ شامل ٿيا ٿي. ان ڪري ٺٽي، رهڪي بازار ۽ ٻيا ننڍا ننڍا ڳوٺ انهن مهاڏن، مقابلن ۽ جنگي معرڪن جي حوالي سان تاريخ ۾ اڀري اچن ٿا، جتي سنڌ جا سورهيه ۽ سرويچ پنهنجي سورهيائي ۽ بهادريءَ جا اڻ مٽ داستان ۽ نشان ڇڏيا آهن.

(ج) ڪڇ، ڪاٺياواڙ، گجرات ۽ لس ٻيلي جو سياسي ۽ اقتصادي مرڪز ٺٽو هو. مرڪز جي خاتمي کان پوءِ سنڌ جي انهن معاون رياستن طرفان هتان جي حڪمرانن ۽ ماڻهن جي جيڪا حمايت ڪئي ويئي، سا بي-سود ۽ غير موثر ثابت ٿي. فاتح حڪمرانن ٺٽي کان اڳتي وڌي ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ گجرات جي رياستن تي يا انهن مرڪزن تي، جتي سنڌ جي باغي شهزادن ۽ حاڪمن پناهه ورتي هئي، اتي فوج ڪشي ڪرڻ پنهنجي جنگي حڪمت عمليءَ جي خلاف سمجهيو. ڇاڪاڻ ته ائين ڪرڻ سان هو هڪ ڊگهي جنگ ۾ گهيرجي وڃن ها ۽ اهو روشن امڪان هو ته سندن فتح شڪست ۾ تبديل ٿي وڃي ها ۽ هُو هميشه لاءِ ختم ٿي وڃن ها. انهيءَ ڪري هنن عقلمندي ۽ سياڻپ کان ڪم ورتي مرڪزي سنڌ، جيڪا انهن سڀني رياستن جي اتحاد جي پيڙهه (Base) هئي، تي قبضو ڪري، ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ گجرات کي بلڪل ڪمزور ۽ بي سهارو بڻائي ڇڏيو. انهيءَ ڪري دهليءَ جي مغلن کي سنڌ کان اڳ ۾ انهن رياستن کي فتح ڪرڻ ۾ بلڪل سولائي پيدا ٿي پئي. وچ ايشيائي مانڊر جي ملڪن ۾ ازبڪن ۽ منگولن پنهنجي مهم جوئي ۽ جنگجو پاليسيءَ جي ڪري سڄي ايشيا ۾ خوف ۽ انتشار جو طوفان برپا ڪري ڇڏيو. سندن حملن ارغونن کي قندار سان بي دخل ڪيو، ان ڪري ارغونن ۽ ترخانن مرڻ ۽ مارڻ کي پنهنجو اصول بنائي، مقامي جاگيردارن ۽ مذهبي رجعت پسند عنصرن جي مدد سان سنڌ تي قبضو ڪيو. انهيءَ سڄي سياسي انتشار جي پس منظر ۾ هتان جي حڪمرانن جي نااهلي ۽ ذاتي رنجشن کي پڻ وڏو عمل ۽ دخل پئي رهيو آهي.

(د) ارغونن جي اچڻ وقت سنڌ ۾ تلوارون، ڍالون، ٻرڇيون ۽ نيزا وغيره جنگي هٿيارن طور استعمال ٿيندا هئا. ارغون جديد اسلحه يعني بارود سان ليس ٿي سنڌ ۾ داخل ٿيا. مولائي شيدائي لکي ٿو ته ”بارود جي هٿيارن جو وچ ايشيا، دهلي ۽ گجرات ۾ رواج پئجي چڪو هو، مگر سنڌ وارا اڃا ان کان غير واقف هئا. بارود ۽ آتشي هٿيارن کان سنڌي پهريون دفعو ارغونن جي ڏينهن ۾ واقف ٿيا (٥٠). مرزا شاهه بيگ ارغون سنڌ جي فتح ۾ بارود استعمال ڪيو، جنهن ڪري سمن حاڪمن شڪست کاڌي. ارغونن کان پوءِ بابر هندستان جي جنگين ۾ بارود استعمال ڪيو. بارود، جديد هٿيارن ۽ جنگي مهارت ارغونن کي سنڌ تي تسلط ٿيڻ ۾ مدد ڏني.

اهي مٿيان سبب ئي هئا، جو سمن جو شاندار ۽ درخشان دور پنهنجي آزادي وڃائي ويٺو ۽ سڄو سنڌي سماج غلاميءَ جي ڪنن ۾ ويڙهجي، ماضيءَ جي حوالي ٿي ويو.

حوالا ۽ واڌارا

(١) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ“، ڇاپو ٻيو، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد سنڌ، ١٩٨٠ع، ص ١٤٧.

(٢) اعجازالحق قدوسي: ”تاريخ سنڌ“ (اردو)، حصه اول، مرڪزي اردو بورڊ لاهور، ١٩٧٦ع، ص ٣٥٢.

اهو چئي نٿو سگهجي ته سمن جي دور ۾ ملتان وارو ٻرڳلو خود سنڌ جي علائقي ۾ هئو يا نه. مغلن جي دور ۾ ملتان ۽ سنڌ هڪ ئي صوبو سمجهيو ويندو هو، انهيءَ ڪري ٺٽي کان وٺي ملتان تائين علائقو سنڌ جي مغل گورنر جي هٿ هيٺ هو.

(٣) ”ساوڙي“ واري علائقي کي هن وقت ”سن ساوڙي“ سڏيو وڃي ٿو.

(٤) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ“، ص ١٤٧

(٥) ايضاً، ص ١٤٧

(٦) ڊاڪٽر غلام علي الانا: ”سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو سنڌ، ١٩٧٩ع، ص ١٩. بحواله ڊاڪٽر گربخشاڻي ”روح رهاڻ“، ص ٨٧.

(٧) ايضاً، ص ٢٠.

(٨) مير محمد بن سيد جلال ٺٽوي: ”ترخان نامه“، بتصحيح و حواشي سيد حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ، ١٩٦٣ع، ص ١٢.

(٩) مير محمد معصوم ٻکري: ”تاريخ معصومي“، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ، ١٩٥٣ع، ص ١٨٤.

(١٠) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ“، ص ١٥٠

(١١) مير علي شير ”قانع“ ٺٽوي: ”مڪلي نامه“، بتصحيح و حواشي سيد حسام الدين راشدي سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ، ١٩٦٧ع، ص ١١٩.

(١٢) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ“، ص ١٥٠

(١٣) مير علي شير ”قانع“ ٺٽوي: ”مڪلي نامه“، ص ١١٩.

(١٤) ايضاً، ص ١٢١.

(١٥) ڊاڪٽر غلام علي الانا: ”سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي“، ص ٥٥-٥٦.

(١٦) ايضاً، ص ٥٦.

(١٧) ايضاً، ص ٦٠ کان ٦٥.

(١٨) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: "ڳالاڻين جا ٻول"، الوحيد پريس ڪراچي سنڌ، ١٩٥١ع، ص ١١.
(١٩) ايضاً، ص ٢٢-٢٣.
(٢٠) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ"، ص ١٥٧
(٢١) ايضاً، ص ١٥٨.
(٢٢) ناصر، ا. س: "سنڌ ۾ ڪلهوڙا دور" (مضمون)، ماهوار "وطن دوست" پبليڪيشن حيدرآباد سنڌ، ماهه مئي-جون ١٩٧٨ع، ص ٧٠.
(٢٣) سبيءَ وارو علائقو سمن جي دور کان وٺي ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي دور حڪومت تائين سنڌ جي سرحدن ۾ شامل هو. بلوچن جي ٻن قبيلن رند ۽ لاشار جون لڙايون، انهيءَ سلسلي جون ڪڙيون آهن. چاڪاڻ ته لاشار قبيلو سنڌ جي حڪمرانن جو اتحادي قبيلو هو ۽ هن قبيلي دريا خان سان گڏجي ارغونن سان ويڙهه ڪئي هئي.
(٢٤) سيد محمود شاهه بخاري: "تاريخ بلوچستان" (اردو)، بوڪ لينڊ، جناح روڊ ڪوئيٽا، ١٩٨٤ع، ص ١٠٣.
(٢٥) گجرات، ڪاٺياواڙ ۽ لس بيلي جون نيم خودمختيار اتحادي رياستون.
(٢٦) فقير محمد لاشاري: "همه اوست ۽ سنڌ جو فڪري پس منظر" (مضمون)، روزنامه "هلال پاڪستان" ڪراچي سنڌ، مورخه ٣- آڪٽوبر ١٩٨٥ع.
(٢٧) ابوبڪر خان مگسي: "ولايت سنڌ" (مضمون)، هفتيوار "قلندر" دادو سنڌ، مورخه ١٨- سيپٽمبر ١٩٦٩ع.
(٢٨) فقير محمد لاشاري: مضمون ايضاً.
(٢٩) مولائي شيدائي: "تاريخ تمدن سنڌ"، سنڌ يونيورسٽي پريس حيدرآباد سنڌ، ١٩٥٩ع، ص ٣٧٠.
(٣٠) ميرڪ يوسف: "تاريخ مظهر شاهجهاني"، بتصحيح و مقدمه سيد حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد سنڌ.
(٣١) اهي ڀٽ، ڀاٽ ۽ چارڻ قديم زماني ۾ پروپئگنڊا جا اهم ذريعا هوندا هئا، جي پنهنجي ڏيتن ۽ ٻين طريقن سان حڪمران ڌر ۽ عوام ۾ ڳانڍاپو پيدا ڪرڻ جا وسيلا ٺي ڪم ايندا هئا. نشرو اشاعت جو ذمو به سندن سر تي هوندو هو. سندن شاعري تاريخ جو اهم ماخذ سمجهي ويندي هئي. جنگ وقت رزميه شاعريءَ جي ذريعي عوام ۽ لوڪن کي متحد ڪندا هئا ۽ امن ۽ صلح صفائيءَ جي وقت امن ۽ صلح جون دعائون چوندا هئا.
(٣٢) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ" ص ٦٧-١٦٦.

(۳۳) محمدابراهيم جويو: ”شاهه سچل سامي- هڪ مطالعو“ سنڌي ادبين جمي سهڪاري سنگت حيدرآباد سنڌ، ص ۲۹-۳۰.

(۳۴) قريشي حامدعلي خانائي: ”سنڌ جا قديم درسگاهه“ (مقالو)، ماهوار ”نئين زندگي“ ڪراچي سنڌ، ماهه جون-جولاءِ ۱۹۷۷ع، ص ۳٦.

(۳۵) جام نظام‌الدين سمي جي دور ۾ پيداواري قوتون تمام تيزيءَ سان اڳتي وڌي رهيون هيون، جنهن ڪري سماجي شعور ۾ به تبديلي اچڻ لڳي. ماڻهن جي سوچن، خيالن ۽ نظرين پنهنجون مختلف ڌارائون ۽ راهون اختيار ڪيون، جنهن ڪري سياسي قانون، قاعدا، اصول، خيال، قدر، فن، سائنس ۽ مذهب کي پنهنجي ماحول مطابق خاص رخ ڏيڻو هو. انهيءَ ڪري عقلي دليل ۽ فلسفي پڙهڻ جي ضرورت محسوس ٿي.

(۳٦) قريشي حامدعلي خانائي: مضمون ايضاً، ص ۳٦.

(۳۷) ناصر، ا. س: مضمون ايضاً. تصوف جي اها جديد رنگ ۾ تشريح ڪئي وئي ٿي. سگهن آهي ته ڪي علم دوست انهيءَ سان متفق نه ٿين.

(۳۸) قاضي جاويد: ”برصغير مين مسلم فکر کا ارتقا“ (اردو) اداره ثقافت اسلاميه لاهور، ۱۹۷۸، ص ۵۵.

(۳۹) ڊاڪٽر مبارڪ‌علي: ”تاريخ کا شعور“ (اردو)، آگهي پبليڪيشن حيدرآباد سنڌ ۱۹۸۳ع، ص ۴۳، ۴٦، ۴۷ ۽ ۴۹.

(۴۰) عبدالغني عبدالله: ”تاريخ سنڌ“ ڀاڱو ٽيون ”سومرا ۽ سما“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو سنڌ، ڇاپو پهريون ۱۹۸۴ع، ص ۱۲۵.

(۴۱) شيخ محمداڪرم: ”آبِ ڪوثر“ (اردو)، اداره ثقافت اسلاميه لاهور، ۱۹۸۴ع ص ۲۸۵.

(۴۲) ايضاً.

(۴۳) قاضي جاويد لکي ٿو ته فيروزشاهه تغلق مندرن کي برباد ڪيو ۽ غيرمسلمن جي مذهبي ۽ اخلاقي رهنمائن کي قتل ڪرايو. سندن مذهبي ڪتابن کي ساڙايائين. هن نه فقط غيرمسلمن سان اهو سلوڪ روا رکيو، پر پنهنجي هم‌مذهب روشن خيال صوفين تي به سندس سلطاني عذاب نازل ٿيو. (ڏسو ”برصغير مين مسلم فکر کا ارتقا“، ص ۴۵.)

(۴۴) فقيرمحمد لاشاري: مضمون ايضاً.

(۴۵) ايضاً.

(٤٦) مولائي شيدائيءَ جو قول آهي تہ ڄام نظام الدين روزانو گهوڙن جي ڪُڙهہ ۾ وڃي سندن پيشانيءَ تي هٿ گهمائي چوندو هو تہ "سدورا ٻارا! منهنجي مرضي نہ آهي، تہ آءٌ توهان تي سوار ٿي ٻين ماڻهن سان وڙهان." الخ (ڏسو "تاريخ تمدن سنڌ" ص ٣٦٨) سنڌ جي حڪمرانن جي عدم جارحيت جو هيءُ بهترين مثال آهي.

(٤٧) ناصر، ا. س: مضمون ايضاً، ص ٣٠.

(٤٨) قريشي حامد علي خاناڻي: مضمون ايضاً، ص ٣٧ کان ٤١.

(٤٩) سنڌ جي درٻار سان وابستہ جيڪي عالم ۽ مشائخ مهدوي دائري ۾ داخل ٿيا، انهن ۾ صدرالدين مفتي، سيد ڪمال الله، سيد محمد يوسف رضوي، قاضي قادن، شيخ محمد آچي، پيرآسات، ميان ابوبڪر ٻکري، شيخ جهنڊو پاٽڻي، شيخ الياس نگراج ۽ ميان ابوبڪر جتوئي مشهور آهن. بحوالہ قريشي حامد علي خاناڻي، "سنڌ ۾ مهدوي تحريڪ" (مقالو) ٽماهي "مهراڻ" حيدرآباد سنڌ، نمبر ١، سال ١٩٧١ع، ص ١٧١ کان ١٧٩.

(٥٠) مولائي شيدائي: "تاريخ تمدن سنڌ"، ص ٣٧١.

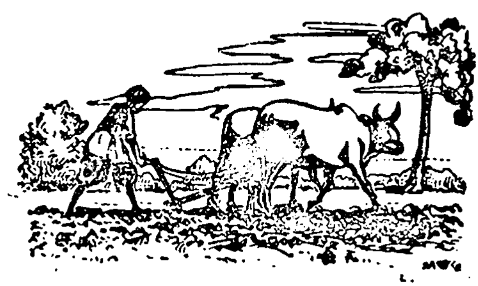

عمرڪوٽ: چند تاريخي مسئلا

(مياداني مطالعي ۽ مشاهدي جي آڌار تي)

غلام محمد لاکو

قدرتي ونڊ ورچ موجب، سنڌ پنجن حصن ۾ تقسيم ٿيل آهي، جنهن مان اوڀارئين حصي کي ٿر سڏيو ويندو آهي. اڄ به ٿر جو ڀرڳيو، باقي سنڌ جي ڀيٽ ۾، انتهائي پسمانده آهي. ويهين صديءَ جي خاتمي ڌاري، اڄ به هي خطو قدرت جي رحم ڪرم تي آهي. چوڻي آهي ته:

وٺو ته ٿرُ، نه ته بَرُ!

ان صورتحال ۽ پس منظر ۾، هتي جي قدرتي سونهن ۽ خوبصورتي، تهذيب ۽ تمدن، معيشت توڙي معاشرت ۽ اٿي ويهي يا هلت چلت- ڪنهن حد تائين اصلي روپ ۽ شڪل شباهت ۾ موجود آهي. جيتوڻيڪ هي علائقو صدين کان پوئتي پيل آهي، تاهم هتي جي تاريخ بيحد دلچسپ ۽ ڪافي ڌيان طلب آهي. تاريخ جي مختلف دؤر ۾، جدا جدا خانوادن ۽ گهرائن، ٿر تي حڪومت ڪرڻ ۽ هتي جي ماڻهن کي ضابطي ۾ رکڻ لاءِ، اڪثر ڪري عمرڪوٽ کي پنهنجو مرڪز بنايو آهي. هي شهر پاڪستان آرڪيالاجي ۽ هندي مؤرخن جي نظر ۾، اڪبراعظم جي جاءِ پيدائش سبب وڏي اهميت رکي ٿو. ٻئي طرف سنڌ جي ڏيهي اتهاس ۾، عمرڪوٽ کي سرحدي مرڪز هجڻ ۽ سپوت سنڌي عورت مارئيءَ جي قيدگاه بنجڻ ڪري، نمايان پوزيشن حاصل ٿي رهي آهي. مارئيءَ جي بنديخاني بنجڻ سبب هن شهر کي ته سنڌي ادب ۾ لازوال حيثيت ملي، ليڪن ان سان گڏ عمر بادشاه جي هن قدم جي ڪري، خود سنڌي ادب کي به پنهنجي مضبوط عمارت کڙي ڪرڻ لاءِ هڪ اهم ذريعو مهيا ٿيو.

عمرڪوٽ جي تاريخ هڪ طرف بيحد دلچسپ ۽ رنگين آهي، ته ٻئي طرف ڪافي عرصي کان، ان جا ڪجهه پهلو سنڌ جي عالمن وٽ بحث هيٺ ٿي رهيا آهن. سنڌ جي تاريخ سان دلچسپي هجڻ سبب، ٿر جو ڀرڳيو ۽ خاص ڪري عمرڪوٽ جو خطو ۽ ان جي پسگردائي روبرو ڏسڻ ۽ اتي جو مشاهدو ڪرڻ جي خواهش، مدت کان منهنجي دل ۾ موجود هئي. ان منشا کي پوري ڪرڻ جو موقعو تڏهن مليو، جڏهن ڊسمبر ١٩٨٤ع ۾، منهنجو تبادلو گورنمينٽ ڪاليج عمرڪوٽ ۾ ٿيو، ان ڪري مون کي هت رهڻ، مشاهدو ڪرڻ، ميداني

نوٽ: هي پيپر "ٿر سيمينار"، منعقده اربع ١١- ڊسمبر ١٩٨٥ع (عمرڪوٽ) جي نسبت سان تيار ڪيو ويو هو.

مطالعو ڪرڻ ۽ چند بزرگن سان ڪچهرين ڪرڻ جو شرف حاصل ٿيو. هن پڌ ۾ اسين چند تاريخي مسئلن جي اپٽار ڪنداسين، جن جو واسطو ٿر ۽ خاص ڪري عمرڪوٽ جي اتهاس سان آهي. هن مقالي جو مدار گهڻو ڪري هن سر زمين جي مشاهدي ۽ بزرگن سان ڏيل بحث مباحثي تي آهي، البت حاصل ڪيل نتيجن کي هٿي ڏيڻ لاءِ ڪتابي حوالن کان به مدد ورتي وئي آهي.

مهراڻو:

جهڙيءَ طرح سنڌ کي مختلف قدرتي حصن ۾ ورهايو ويو آهي، ليڪن ان ريت ٿر جي خطي کي پڻ وڏيڪ ڀاڱن ۾ تقسيم ڪيو ويو آهي. هن خطي جا ڪيترا حصا آهن، ان متعلق پڪ سان ڪجهه چئي نٿو سگهجي. ڪجهه اديبن ٿر کي چئن، ڪن ڇهن ۽ ڪن عالمن اٺا به وڏيڪ ڀاڱا تجويز ڪيا آهن. ٿر جي مڃيل ۽ ممتاز عالم، سرڳواسي رائچند موجب، سنڌ جو هي ريگستاني علائقو، ڪل ٽون ڀاڱن ۾ تقسيم ٿيل آهي.

هڪ روايت موجب سوڍن حاڪمن، هن خطي کي چئن پرڳڻن: مهراڻو، ڀاڻر، ڪانڌو ۽ پارڪر ۾ تقسيم ڪيو ۽ اتي پنهنجا صوبا مقرر ڪيا. مهراڻي کي ٿر جي تهذيب ۽ تاريخ ۾ هڪ خاص حيثيت حاصل آهي. هن خطي ۾ عمرڪوٽ جو جڳ مشهور شهر تعمير ٿيو، جتان صدين تائين سنڌ جي سرحدن جي حفاظت ٿيندي رهي. هن علائقي ۾ شِوَ جو تاريخي مندر ۽ گاروڙي توڙي ولهار جا مشهور جاگرافيائي ماڳ موجود آهن. هڪ روايت موجب هتي ئي مارئي جائي، وڏي ٿي ۽ چوطرف سندس سونهن جو چرچو ٿيو. هن خطي ۾ رهندي ۽ سير سفر ڪندي، اسان کي مهراڻي جا متعدد نالا معلوم ٿيا، جن جي تصديق شاهه عنات ۽ شاهه عبداللطيف جي ڪلام ذريعي پڻ ٿئي ٿي. جڏهن به اسان جي ڪلاسيڪي شعر يا لغت ۾ موهر، ڍٽ، ملير، ڀٽ، موهڙ، ڪس، مڙڌر ڏيس (ديس)، ولهار ۽ مهر-اکر اچن، اتي ان کي تاريخي يا جاگرافيائي پس منظر ۾ مهراڻو سمجهڻ کپي. مهراڻي جي پس منظر تي عالمن ۾ اختلاف ڏسجي ٿو. اڄ کان ست سال اڳ، پيرومل مهرچند آڏواڻي ان ڏس ۾ هيءَ راهه ڏني هئي ته "ٿر جي الهندي طرف وارو ڀاڱو، جنهن جي سنڌ ڏانهن مهڙ آهي، جنهن کي ٿري ماڻهو عام طرح "مهراڻو" يا "مهڙ" (موهڙي) سڏين ٿا." (لطيفي سير، ص ١٠٢).

ٿرين رات ٿسي، سون ساڙيءَ سَن ٽِڪو ڪيو،
موهڙي ماروئڙن کي، واحد ڏيچ ڏسي،
آهَر جنهين اسين، سو ملندو شال ملير ۾!

ٻئي طرف ٿر جي محقق، سرڳواسي رائچند موجب:

"اڳونيءَ مهراڻ نديءَ جي وهڪري جي پروارو ڀاڱو آهي، هن ۾ ڇاڇري تعلقي جو اولهه ۽ عمرڪوٽ تعلقي جو ڏکڻ-اوير وارو ڀاڱو اچي وڃن ٿا." (تاريخ ريگستان، جلد اول، ص ١٣).

عمرڪوٽ جو علائقو اپامن ڪان ڪري، مهراڻ جي هڪ شاخ ناري ذريعي آباد ٿيندو رهيو آهي. انگريزن پنهنجي ابتدائي اپاڪاري دوران ئي ناري کي تحفظ ڏنو ۽ اڳتي هلي ان کي جديد آبپاشي نظام ۾ شامل ڪيو ويو. جديد دور ۾ هن خطي کي، ناري جي وجود سبب "نارا ماٿري" (Nara Valley) به سڏيو وڃي ٿو. جڏهن ناري جو اوج هو، تڏهن هي علائقو انتهائي شاداب ۽ سرسبز هو. گذرمعاش جي فراواني هئي. اناج ۽ ڪپهه، توڙي سڄي ۽ ٻلو جام ٿيندو هو. موجوده شهر "ڏورو نارو" خود ناري جي نسبت سان قائم ٿيو. وڏيڪ جاچ پڙتال سان ممڪن آهي ته، مهراڻي جا اهيا به ڪجهه وڏيڪ نالا ملي وڃن ۽ ان بابت اسان کي سنڌ جي جاگرافيائي ڏسٽي ناهڻ ۾ وڏيڪ مدد ملي ۽ رهبري مهيا ٿئي.

مارئيءَ جو وطن:

سنڌ جي ڪلاسيڪي اتهاس ۽ ادب ۾، جيڪا اهميت ۽ شهرت مارئيءَ کي ملي آهي، سا شايد ئي وري ڪنهن ڪردار کي نصيب ٿئي. مارئي ڪٿان جي هئي، سندس وطن ڪهڙو هو ۽ هن سپوت سنڌي عورت جو ڪڙم قبيلو ڪهڙو هو، ان بابت اسان کي ڪا چٽي معلومات ميسر ڪانهي. هت رهندي مون ان متعلق معلومات حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. اهڙيءَ طرح هتي ڪيل ڪچهرين ۽ ماڳن ڏسڻ بعد، جو ڪجهه پلئه پيو آهي، سو هن ريت آهي: سنڌ جو مثالي عالم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سگهڙن جي روايتن ۽ ميين عنات يا شاهه ڀٽائيءَ جي حوالي سان، صرف ايترو ٻڌائي سگهيو آهي ته، مارئيءَ جو تعلق ٿر جي "ڪاٺڙ" خطي سان آهي (عمرمارئي، مقدمو، س.ا.ب ١٩٧٦ع). هن خطي ۾ اسان کي ان موضوع تي حاجي ولي محمد ڪنڀار (وهرو شريف: نزد عمرڪوٽ) سان گفتگو ڪرڻ جو موقعو مليو. حاجي صاحب جو چوڻ آهي ته "ڪاٺڙ" ته هڪ پرڳڻي جو نالو آهي. ان سان مارئي جي ڳوٺ يا وٿاڻ بابت ڪا ڄاڻ نه ٿي ملي سگهي. سندس خيال آهي ته سنڌ جي هيءَ مثالي عورت، مهراڻي جي هڪ قديم قصبي "ڪاروڙي" ۾ ڄائي (ممڪن آهي ته ان دور ۾، ڪاروڙو ڳوٺ، ڪاٺڙ پرڳڻي ۾ هجي.) سندس سونهن ۽ حسن توڙي جوين ۽ جوانيءَ جو پڙاڏو هتان اٿيو ۽ هتان ئي عمر بادشاهه کيس ڪنيو ۽ عمرڪوٽ ۾ ٻاندي بنايو(١). سنڌ جي لاثاني شاعر حضرت شاهه عبداللطيف ان متعلق چٽي ڳالهه چئي ڇڏي آهي.

ڪاروڙئا ڪڍي، ويڙي جهپ وڃا،
سيڻ منهنجا سيد چئي، هائي هيت هئا،
پسي پٽ اڻين جا، لڙي لڙڪ پيا،
ڏيهي ڏور ويا، ڏيان ڏوراپا ڪن کي!

(١) اهڙي روايت اسان کي ديهه ڪلريءَ ۾، اگاري ٣- ڊسمبر ١٩٨٥ع تي ٿيل مختصر گفتگو دوران به ملي.

ڊاڪٽر گربخشاڻي موجب "ڪاروڙو" ننگرپارڪر تعلقي ۾ آهي. حقيقت ۾ ساڳئي نالي سان هڪ قصبو ڏيپلي تعلقي ۾ ويڙهي جهپ ڳوٺ جي ڏکڻ ۾ موجود آهي، ليڪن اهو مارئيءَ جو وطن نه هو. عمرڪوٽ تعلقي ۾، چور ويندڙ هڪي روڊ جي اوير ۾، ڪاروڙي جو تاريخي ماڳ مڪان موجود آهي. وقت گذرڻ سان هي اتهاسڪ شهر برباد ٿي ويو آهي ۽ ان ۾ اهو اڳيون مزو ۽ اوج نه رهيو آهي. هن ڪاروڙي جي قدامت عالم آشڪار آهي. اڄائي ني صديون موجود پراڻي مسجد ۽ ان ڪان علاوه هتان جا چورس کوهه (جيڪي قدامت جو اهڃاڻ آهن) هن شهر جي تاريخي اهميت کي اجاگر ڪن ٿا. هاڻي هت ني ڳوٺ: ڪاروڙو چارڻ، ڪاروڙو فقير ۽ ڪاروڙو سيد، موجود آهن.

عمر جي هن ڏاڍ ۽ ڏهڪاءُ مسڪينن کي ڏڪائي ڇڏيو ۽ هو هتان لڏو ڪئي "ويڙهي جهپ" هليا ويا، جيئن شاهه صاحب جي بيت مان خبر پئي ٿي. پٺاڻي صاحب جي هن بيتن مان به، بعد جي صورتحال جو پتو پوي ٿو:

وڃا ڳٺن سان، ساروڻيءَا ٿر اکري،
تن پچاڻان هاڻ، آءُ جاڙ جنان ٿي جيڏيون!

مارئيءَ جي عزيزن ۽ مائٽن ڏيپلي تعلقي ۾، ويڙهي جهپ نزديڪ ڪنهن بيٺ ۾ پنهنجا پونگا اڏيا، تڏهن اهو ماڳ به پوءِ "ڪاروڙو" سڏيو ويو. قديم دور ۾ مهراڻي (ڪانڙ) جو نالو "ملير" به هو، جنهن کي شاعرن مارئيءَ جي نسبت سان ڳايو آهي.

ان بعد سوال آهي ته "مارئي" ڪهڙي قبيلي سان تعلق رکيو ٿي؟ ڏسجي ٿو ته هن خطي ۾ اڪثريت جو اتفاق آهي ته، هن سنڌي عورت جو واسطو "پنهور" يا "پنهوار" قبيلي سان هو. هي راءِ رکندڙ بزرگ، ان متعلق لطيف جا بيت پيش ڪن ٿا. مثال طور:

پرچي ڪيئن پنهوارَ ري، جان جُسو ۽ جيءُ،
راڄا! راضي ٿيءُ، ته مارُن سيلي مارُئي!

هڪ ٻي روايت موجب "مارئي"، ريباري قبيلي جي نياڻي هئي ۽ هندو ڌرم جي هئي(۱). هن طبقي موجب پٺاڻي صاحب، پنهوار جو اکر، سندس متن مائٽن جي گذرمعاش (رڍون يا ٻڪريون چارڻ) جي حوالي سان ڪتب آندو آهي. حقيقت ۾ هن راءِ رکندڙن وٽ به هڪ ٻئي راءِ موجود آهي. مثال طور ان ڏس ۾ شاهه عنات جو هي بيت، حوالي طور ڪتب آڻي سگهجي ٿو.

رات رَباري آئيو، آئي جو اوڻي،
تليون سڀ تار ٿيون، سڀ جُوهه سٿوڻي،
ڪوهه ڪانا ۽ ڪوني، لڱڻون لوهَ لهي پيا!

---

(۱) روايت الهه ورايو مهر (تعلقو عمرڪوٽ).

تلاڻن جو ديس:

هن وقت ڪوبہ سياح عمرڪوٽ ۾ ايندو، تہ ڪيس هتان جي ويراني ۽ رڃ جو چڱيءَ طرح احساس ٿيندو. هتي هوئڻ تہ ٻہ پاسا واريا سو آهي، ليڪن باقي ٻن طرفن (اولهہ ۽ اتر) کان ميداني خطو ٻين، پاڻيءَ جي قلت سبب، ويران ۽ سنسان نظر ايندو. پاڻيءَ جي کوٽ ڪري تدبير نارو ويران ٿي چڪو آهي ۽ هتي جون پليون زمينون ڪلر جي اثر هيٺ ختم ٿي چڪيون آهن. ليڪن ماضيءَ ۾ هي حالت نہ هئي. صديون اڳ هت پاڻي جام هو، ڍنڍون ۽ تلاءَ جهجها هئا، ان ڪري هي خطو نهايت شاداب ۽ سرسبز هو. مائي گلبدن بيگم، همايون جي هت اچڻ جي حوالي سان لکيو آهي تہ:

”هر روز آب پيدا مي شد تابہ عمرکوت رسيدند کہ جاي خوبست و تالاب بسيار دارد“.(۱)

هي حوالو لڳ ڀڳ پنج صديون اڳ جو آهي. اڍائي صديون پوءِ بہ هتي پاڻي جام هو، ساوڪ هئي، آبادي هئي ۽ هتان کان ٻين طرفن لاءِ آبي ڳانڍاپو ممڪن هو. ميان نور محمد ڪلهوڙي جڏهن نادري حملي سبب هتي پناهہ ورتي ۽ هتان ڪنهن ٻئي طرف نڪرڻ جي تياري ڪئي، تڏهن سندس سامان ڪي ٻيڙين ذريعي رڻ ڪڇ طرف پهچائڻ جو بندوبست ڪيو ويو هو. هڪ اکين ڏٺي شاهد خواجہ عبدالڪريم لکيو آهي تہ:

”... ليکن تمام نقد وجنس کہ در قلعۂ امرکوت و بر کشتي ها بود. بضبط و تصرف خود در آورده.“ (۲)

يعني تہ سنڌ جي حاڪم جو جيڪو سامان ۽ اناج ٻيڙن ۾ هو يا قلعي ۾ موجود هو، ان کي نادر ضبط ڪرڻ ۽ پنهنجي قبضي ۾ وٺڻ جو حڪم جاري ڪيو. خواجہ عبدالڪريم جي هڪ ٻئي همعصر، انندرام مخلص بہ هتان جي روئداد ساڳين لفظن ۾ بيان ڪئي آهي ۽ ٻڌايو آهي تہ ان دور ۾ عمرڪوٽ جي ٻن طرفن کان پاڻي هو ۽ ٻہ طرف واريا سو هو (تفصيلي حوالو هيٺ اچي ٿو).

اسان جي دور جي هڪ عالم مولانا غلام رسول مهر، ميداني مطالعي ۽ مشاهدي نہ هجڻ سبب، انندرام جي راءِ کي رد ڪري لکيو آهي تہ عمرڪوٽ جي ٻن طرفن پاڻي هجڻ جو ڪوبہ ثبوت موجود ڪونهي (۳). هن خطي جو مشاهدو ۽ اڀياس، مائي گلبدن بيگم، خواجہ عبدالڪريم ۽ انندرام مخلص جي بيان جي تائيد ڪري ٿو ۽ مولانا مهر جي راءِ کي رد ڪري ٿو. بلاشڪ جڏهن ماضيءَ ۾ هتي مهراڻ جو پاڻي اَل جال پهچندو هو ۽ جهجهي

---

(۱) ”همايون نامه“، ص ۵۸، ترتيب ۽ ترجمو اي. ايس. بيورج، لاهور ۱۹۷۴ع (نئون ايڊيشن).
(۲) ”بيان واقع“ ص ۵۷، ايڊٽ ڊاڪٽر ڪي. بي. نسيم لاهوري ۱۹۷۰ع.
(۳) ”تاريخ ڪلهوڙا“ حصو پهريون ص ۳۸۵ حاشيو، سنڌي ادبي بورڊ سال ۱۹۶۳ع.

بارش سبب پٽن تان پاڻي هيٺ لهندو هو، تڏهن هتان جا ڍورا، ڍنڍون ۽ تلاءَ پرجي تمتار ٿي ويندا هئا. ان ريت پارهوڻي آبادي توڙي انساني واهپي لاءِ، پاڻيءَ جي فراواني هوندي هئي. پاڻيءَ جي ڪثرت سبب، مهراڻي جون پليون زمينون آباد هيون ۽ هتي اناج، ڪپهه ۽ باغات جام ٿيندي هئي. ان هئي پاڻيءَ جي آسري تي، هتي امرڪوٽ، ڪاروڙو ۽ عمرڪوٽ جا شهر آباد ٿيا. روايتي ڪٿائن سان گڏ سير سفر ۽ مشاهدي بعد، اسان کي هتي ماضيءَ جي هنن تلائن ۽ ڍنڍن جو پتو پيو آهي.

(الف) هاڙهه ڍنڍ: هن وقت هڪ ديهه جو نالو آهي ۽ عمرڪوٽ کان چار ميل پري ان جا آثار آهن. ڪنهن سمي هت هڪ مشهور تلاءُ هو.

(ب) ولهار: هي شيوَ جي مندر جي ڏکڻ ۾ وقت جو مشهور تلاءُ هو، جنهن جي آسري تي ’امرڪوٽ‘ جو شهر آباد ٿيو. ڪاروڙي جو قديم شهر، جتي اڄ به هڪ جهوني مسجد آهي ۽ نماڻي شاهه (معصوم شاهه) جو مقبرو، هن خطي ۾ آهن. ڪن جو رايو آهي ته، هتان گذرندڙ هڪ پٽ جو نالو ولهار آهي. ڀٽائي صاحب ٻڻ ولهار جو ذڪر ڪيو آهي.

ڪن اڇي عمرڪوٽ تان، وسايا ولهار!

مير علي شير ٻڻ ’ولهار‘ جو ذڪر ڪيو آهي ۽ شايد هي ساڳيو ولهار آهي، جو ان زماني ۾ هڪ قصبو هو. بارش جي مند ۾ ولهار ۾ لامبو، ميلي هڪ ٿي ويندا هئا. لغتدانن وٽ ولهار جو تصور، سبزي ۽ ساوڪ (A Grassy ground) جو آهي(١).

(ت) سومري ڍنڍ: هيءَ ڍنڍ عمرڪوٽ شهر کان اتر ۾، موجوده مقام کان مٿي چور ويندڙ روڊ سان لاڳيتو هئي. روڊ ٺهڻ بعد، ان جو ڪافي حصو ضايع ٿي ويو آهي.

(ث) جوڳراڻي تلاءُ: هن کي جوڳراڻي کاڻ به سڏجي ٿو. هتي کاڻ جي معنيٰ ڍنڍ، ڍورو ۽ تلاءُ آهي. اڳ ڪان هتي جوڳين جي بستي هئي، ان سبب هن تلاءَ جو هيءُ نالو پيو ٿو ڏسجي. هڪ ٻي روايت موجب هن تلاءَ جي ڪناري تي جوڳي فقير چلا ڪشي ڪندا هئا، ان ڪري ان کي جوڳراڻي ڍنڍ يا کاڻ سڏيو ويو. هن وقت به عمرڪوٽ شهر لڳ، ڏکڻ ۾ جوڳين جو محلو آهي، جتان جو مشهور فقير اقبال جوڳي آهي. هيءُ تلاءُ اتي هو، جتي هاڻي اڪبر جو جنم هنڌ ٻڌايو وڃي ٿو. چوڻي آهي ته:

”جوڳراڻي رو جائيوڙو گهٽ ٿيئو ڪونهي.“

(يعني جيڪو هت جائو، اهو ڪنهن ٻئي ۾ گهٽ نه ٿيندو.) اڪبراعظم جو جنم هنڌ هن جاءِ تي ڏيکارڻ جو پس منظر، شايد هي مقولو آهي. ٿر جي عالم، استاد رائچند، ان کي ”جوڳلائي آستان“ سڏيو آهي. (تاريخ ريگستان، جلد اول، ص ١٢٩).

---

(١) پرمانند ميوارام: ”سنڌي - انگريزي لغت“ ص ٢٣٢، ڇاپو پيون، سال ١٩٨٦ع، سنڌ الاجي، ڄامشورو سنڌ.

(ج) لامبو تلاءُ: هيءُ تلاءُ تاريخي آهي. عمرڪوٽ شهر سان لاڳيتو اتر ۾ جتي هاڻي هاءِ اسڪول ۽ ڪاليج جو ميدان آهي ۽ ٻئي جتي جديد بس اسٽينڊ تعمير ٿي رهيو آهي، ان کي ڪنهن زماني ۾، ۽ ٻئي اڄ به "لامبو تلاءُ" يا "لامبو ڍنڍ" سڏجي ٿو. هن تلاءُ کي بارش ۽ مهراڻ جو پاڻي پارهوئي پربل رکندا هئا. هتي جو پاڻي شهر لاءِ سيلاءِ ٿيندو هو، جيسين جديد دور ۾ واٽر سپلاءِ پيدا ٿي. لامبي جي اتر ۾ وتايي فقير جو گوهه مشهور هو، جنهن کي هاڻي ٽائون وارن ڊاهي، اتي اڄڪلهه خوبصورت پارڪ ۾ شامل ڪري ورتو آهي. هيءُ تلاءُ وسڪاري جي مند ۾ پرجي ويندو هو ۽ سڀني نديين وڏين ڍنڍن سان ملي، شيوَ جي مندر تائين پکڙجي ويندو هو. شايد ان ڊيگهه سبب، ان کي لامبو سڏيو ويو. هيٺ اسان هڪ دوهي ذريعي، لامبي جي تعريف ڏني آهي، جنهن موجب هن ڍنڍ جي ڪنارن سان، ٻڙن جا ڊگها وڻ هوندا هئا.

اڪبر جي زماني ۾، جڏهن سوڍن ۾ اچي ڦيٿهڙو پيو، تڏهن جاني بيگ جي هدايت تي ابوالقاسم خان زمان، هن طرف فوج ڪشي ڪئي هئي. ان حوالي سان، لامبي تلاءُ جو تدبير ذڪر، اسان کي هن ريت ملي ٿو.

"فرمود که ما بدين که لشکر ما ميان لشکر ابوالقاسم و لشکر مردم سوده باشد-باين ترتيب آمده برسر گولاب عمرکوت، که "لانبه" نام دارد، فرود آمدند، و از مردم سوده بعضي مردم بجهت مراسات مال مواشي خود بيرون رفتند."(۱)

چون ٿا ته ميان نورمحمد ڪلهوڙي جو پيڇو ڪندي، نادر شاهي لشڪر به، لامبي تلاءُ جي ڪناري تي اچي منزل انداز ٿيو هو.

(ح) وهري جو تلاءُ: موجوده عمرڪوٽ شهر کان، ڏکڻ طرف هڪ ميل ڪن پري "وهري" جو ڳوٺ آهي. حاجي ولي محمد روايت ڪئي ته قديم دور ۾ هتي ٻئي هڪ تلاءُ هو، ان ڪري وهرو ۽ ان جو آسپاس، انتهائي آباد خطو هو. سوڍن پنهنجي صاحبي دوران هي پرڳڻو برهمڻ جي حوالي ڪيو هو. ٻين سڀني ڍنڍن ۽ تلائن وانگر، وهري جو تلاءُ به هاڻي خشڪ ٿي چڪو آهي.

ميداني مطالعو هن متعلق، اجا به وڌيڪ ڄاڻ مهيا ڪري سگهي ٿو. پاڻيءَ جي آسان رسد سبب، ميان نورمحمد ڪلهوڙي، هتي هڪ واهه کوٽايو هو، جيڪو اڄ به "نور واهه" جي روپ ۾ موجود آهي. مٿيون مطالعو ڏيکاري ٿو ته، اڄ جي پيٽ ۾، ماضيءَ ۾ هي خطو انتهائي وَسيل هو. هتي پاڻيءَ جي ڪثرت سبب، هڪ طرف تلاءُ ۽ ڍنڍون جام هيون ته، ٻئي طرف مناسب پوکي راهيءَ کان علاوه، هتي مڇي جهڙي قدرتي خوراڪ به جام هئي. هاڻي

---

(۱) ادراڪي بيگلاري: "بيگلارنامه" ص ۲۵۶، ايڊٽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سنڌي ادبي بورڊ، سال ۱۹۸۰ع.

نہ اهي تلاءُ آهن ۽ نہ وري سبزي توڙي آبادي. ڀاڳيءَ جي قلت سبب، هتي جون زمينون ڪلرائيون ٿي چڪيون آهن ۽ عام انسانن جي چهرن تان مسرت جي مُرڪ بہ گم ٿي چڪي آهي!

امرڪوٽ:

ڪجهہ عرصي کان اسان جي تاريخ ۾، هن نقطي تي بحث هلندڙ آهي تہ ـــ امرڪوٽ صحيح آهي يا عمرڪوٽ ـــ؟ هن متعلق سنڌي ڪتب جي تاريخ ۾، بہ جدا جدا رجحان موجود آهن. هندستان جي مؤرخن اڪثريت ۾ "امرڪوٽ" تحرير ڪيو ۽ سنڌي عالمن جي ڪثرت "عمرڪوٽ" تي زور ڏنو آهي. ڏيهي عالمن مان مير طاهر محمد نسياني هڪ اهڙو مؤرخ آهي، جنهن وٽ ٻئي رايا قابل قبول آهن. پاڻ پنهنجي ڪتاب "تاريخ طاهري" ۾ ٽن جاين تي امرڪوٽ (ص ٢٢٨، ٢٥۴، ١٨٢) ۽ ٻن صفحن تي عمرڪوٽ (ص ٤٤، ١٨٢) تحرير ڪيو اٿس(١). مير علي شير قانع ٺٽوي پنهنجي "تحفة الڪرام" ۾، سنڌ جي قصبن ۽ شهرن بابت تحقيق شايع ڪئي، ليڪن ان ۾ عمرڪوٽ جو شهر جاءِ والاري نہ سگهيو، جو اڄ اسين هن آثاريل نقطي بابت ڪا رهنمائي حاصل ڪيون. اسان جي پنهنجي دور جي هڪ عالم، سرڳواسي رائچند، تاريخ ريگستان جلد اول ۾، هن موضوع تي بحث ڪندي لکيو آهي تہ:

> "مٿين حقيقتن مان چٽيءَ طرح ثابت ٿيو تہ امرڪوٽ نڪي امرسنگ جو ٻڌايل آهي، ۽ نڪي عمر سومري جو ٻڌايل آهي. اهو شهر انهن ٻنهي حڪومتن کان اڳاتو آهي ۽ اومرہ سومري جو ٻڌايل آهي، جنهنڪري امرڪوٽ سڏبو هو، جيڪو اڪبر جي دور تائين الف سان لکبو هو ۽ پوءِ ڦري ٿيو عمرڪوٽ" (ص ٥٢).

عمرڪوٽ ۾ رهندي هڪ ڳالهہ ٻڌڻ ۾ آئي تہ، موجوده شهر ڪافي نئون آهي ۽ پراڻو شهر هتان کان هڪ ميل اتر ۾ هو، جتي هن وقت اڪبر اعظم جي جاءِ پيدائش وارو چبوترو ڏيکاريل آهي. ان پسمنظر ۾ ڪابہ صداقت ڪانهي، جيئن اڳتي هلي ظاهر ٿيندو. البت هن روايت جي ڪري هي گمان نڪري ٿو تہ، هن پسگردائي ۾ جدا جدا دورن ۾، ڪٿي بہ شهر تہ تعمير نہ ٿيا هئا؟ مير طاهر محمد ـــ امرڪوٽ ۽ عمرڪوٽ ـــ تحرير ڪيو آهي، جنهنڪري اهڙي گمان کي ڪنهن حد تائين تائيد ملي ٿي. هڪ موقعي تي حاجي ولي محمد ڪنيار سان، هن نقطي تي بحث مباحثو ٿيو. سندس چوڻ آهي تہ: امرڪوٽ ۽ عمرڪوٽ ٻئي، هڪٻئي سان ڪوبہ واسطو ڪونهي. هن بزرگ جو خيال آهي تہ، امرڪوٽ جو قديم شهر، اتي هو جتي هن وقت شيوَ جو مندر آهي. هي شهر امرسنگهہ سوڍي ٺاهي اڏيو، جڏهن هن خطي تي سومرن جو اثر اڃا قائم نہ ٿيو هو. سوڍا اصل راجستان جا هئا. ابتدا ۾ "رتوڪوٽ" سندن مرڪز هو ۽ پوءِ هن خطي ۾ آيا ۽ "امرڪوٽ" اچي اڏيائون. سوڍن حاڪمن هن

---

(١) ايڊٽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سنڌي ادبي بورڊ، ١٩٦۴ع.

شهر جي هار سينگار لاءِ مناسب قدم کنيا ۽ حفاظتي خيال کان هتي ڪوٽ به تعمير ڪيائون. ان سان گڏ ڌرمي پوڄائي لاءِ انهن هتي مندر بہ اڏايو. سوڍن حاڪمن جو مارواڙ سان وڏو واسطو هو. هتان جي ماڻهن جو مارواڙين سان تعلق پيدا ٿيو. وڻج واپار وڌيو. ثقافتي ميلاپ ٿيو ۽ لساني جوڙجڪ پيدا ٿيو. لوڪ شاعرن تہ هڪ مارواڙ جي ان ڳانڍاپي کي، پنهنجي شعرن ۾ محفوظ ڪيو --

ڪيهر لٽڪيان ڪوريان، ڍولو چتر سجاڻ،
جهڪيا پڙلا لامبي تڙيان، آيو ڪيڏ امراڻ!

يعني تہ امرڪوٽ جون چار ڳالهيون هند ۽ سنڌ ۾ مشهور هيون: هتان جا مرد عقلمند هئا ۽ عورتون بيحد خوبصورت هيون، جن جي چيلهہ چيتي جهڙي هئي. هتي جو قلعو ڏيهان ڏيهہ مشهور هو ۽ لامبي تلاءُ جي ڪنارن سان، پڙن جا ڍڳها ڍڳها وڻ جهڪوٽو لايو بيٺا هوندا هئا. لامبي تلاءُ جو تفصيلي ذڪر مٿي اچي چڪو آهي. جڏهن چوماسي ۽ وسڪاري ۾ هتي جام بارش پوندي هئي، تڏهن پيڻن تان لهندڙ پاڻي، سيني ڍنڍن ۽ تلائن ۾ سيلاب واري صورتحال پيدا ڪندو هو ۽ لامبو توڙي ولهار (نزد: شيو جو مندر) ملي هڪ ٿي ويندا هئا. هڪ ٻئي دوهي موجب --

سنڌ پاڪستان سنڌ ري، مونگ مڏوهر ڏيس،
جهيڻو ڪپڙو ماڙيچو، مرد مڙڌر ڏيس.

يعني تہ ملڪ سنڌ جون ساريون ۽ مڏوهرديس جا مڱ ناليرا آهن. ماڙيچي جي نفيس ڪپڙي ۽ مڙڌر ديس جي سٺير مردن جي بہ وڏي ڳالهہ آهي (۱). مڏوهر ۽ ماڙيچو-مارواڙ ۾ آهن، جڏهن تہ مڙڌر ديس جو اڪر مهراڻي لاءِ ڪتب آيو آهي. هي دوها مارواڙي ڏسجن ٿا ۽ ان دور جي علامت آهن، جڏهن هي خطو سوڍن جي هٿ ۾ هو ۽ انهن جو سنڌ کان وڌيڪ راجستان سان واسطو هو.

هيءَ صورتحال معلوم ڪرڻ بعد اسان پاڻ "شيو جي مندر" ۽ اتي جي صورتحال کي ڏسڻ بهتر سمجهيو. راقم الحروف هي مندر ۽ آثار پنهنجي هڪ شاگرد ٽيڪم مالهيءَ جي مدد سان جمعي ڏينهن ۳- جنوري ۱۹۸۶ع تي ڏٺا. شيو جو مندر، عمرڪوٽ کان چئن ميلن جي مفاصلي تي، چور ويندڙ روڊ جي اوڀر ۾ موجود آهي. هيءَ خطو هوڻ بہ وڏي تاريخي اهميت رکي ٿو. ولهار ڍنڍ، ڪاروڙي جو قديم شهر ۽ شاهہ عنايت شهيد جي هڪ همعصر لمائي فقير جو مقبرو تہ هن خطي جي اتهاسڪ اهميت کي نروار ڪن ٿا. روايتن موجب جڏهن اجا ڪاروڙو شهر يا ولهار قصبو (؟)، هتي نہ اڏيا ويا هئا، تڏهن سوڍن حاڪمن پنهنجو شهر "امرڪوٽ" هتي اڏيو هو. اتي جي صورتحال ڏسڻ بعد معلوم ٿيو تہ اتي هاڻي هڪ جديد ۽ خوبصورت مندر ۽ چند ٻين

(۱) هي ٻئي دوها، حاجي ولي محمد ڪنڀار (عمرڪوٽ) جي زباني قلمبند ڪيا ويا.

کان سواءِ ڇيو ڪوبہ آثار ڪونهي، البت اولهہ ۽ ڏکڻ ۾ ڪيس ڪاروڙي جا قديمي ٻہ کوهيڙيو بيٺا آهن. اسان جي سوال تي اتي موجود خدمتگار چيو تہ، هي مندر هزار سالن کان بہ وڌي جمار رکي ٿو. پراڻي مندر جي جاءِ تي، تازي دور ۾ هڪ نئون مندر تاهيل ڏسجي ٿو. قدامت متعلق وڌيڪ سمجهاڻي ڏيندي، خدمتگار چيو تہ پراڻي تعميرات ۾ ڪجهہ ڪتبا هئا، جيڪي ديوناگري رسم‌الخط ۾ هئا. جديد اڏاوتن وقت اهڙو هڪ ٻيهل ڪتبو، مکيہ عمارت جي ڇانئٺ هيٺان محفوظ ڪيو ويو آهي. ان تي ڪهڙي تحرير آهي، ان بابت پتو پئجي نہ سگهيو. هن وقت اتي هڪ ميلو لڳندو آهي (مانگهہ مهيني ۾)، جيڪو نئين ڪنڊ جي قدير تهذيبي ورثي جو هڪ اهم اهڃاڻ آهي. جاگرافيائي صورتحال، ڪنهن شاهي شهر لاءِ موزون ڏسجي ٿي. اڄ بہ هتي آثارن ۽ خطي ڪي، امراڻ پيا امراڻو سڏين ٿا. ان مان امرسنگهہ جي نالي ڏي تصور وڃي ٿو. مير طاهر محمد نسياني جهتوڻيڪ الف ۽ ع جدا جدا استعمال ڪيا آهن، تاهم سندس لکت مبهم آهي. تفصيلي اڀياس ۽ ڇنڊڇاڻ بعد ممڪن آهي تہ اسان جي وڌيڪ تاريخي رهنمائي ٿئي ۽ ڪجهہ عرصي کان هلندڙ هڪ بحث پورو ٿئي.

عمرڪوٽ جو جهونو شهر

مرزا قليچ بيگ مرحوم پنهنجي "قديم سنڌ ۽ ان جا مشهور شهر ۽ ماڻهو" نالي ڪتاب ۾ هن شهر جي اڏاوت بابت لکي ٿو تہ:

"عمر سومري ولد دودي سومري جو ٻڌل هو، جو سن ٧٩٣هہ (١٣٩٠ع) ۾ گاديءَ تي ويٺو ۽ ٣٥ ورهيہ بادشاهي ڪيائين" (ص ٢٦٨، جديد ڇاپو).

مرزا صاحب جي راءِ قدري پروسي جوڳي آهي. عمرڪوٽ جو شهر سومرن پنهنجي سرداري دوران اڏيو هو ۽ ان جو قديم شهر امرڪوٽ سان ڪوبہ واسطو ڪونهي. البت هي ممڪن آهي تہ ديبل جي رهاڪن جڏهن "ننگر ٺٽو" وسايو، تڏهن هي شهر سندن وجود سبب "ديبل ٺٽو" سڏيو ويو ــــ ٺيڪ ان طرح قديم "امرڪوٽ" جي اجڙڻ بعد جڏهن "عمرڪوٽ" اڏيو ويو، تڏهن الي جي ماڻهن نئين قصبي ۾ رهائش اختيار ڪئي ۽ پوءِ سندن وجود جي ڪري ان کي بہ "امرڪوٽ" سڏيو ويو هجي. هيءَ بہ امڪان آهي تہ قديم شاهي شهر ۽ قلعي کي ڊاهي، ان جو سامان جديد ڪوٽ ۾ استعمال ڪيو ويو هجي، جهڙيءَ ريت ٻکر جي اڏاوت، اروڙ جي ڪوٽ ڊهڻ سان ٿي!

چوڏهين صديءَ جي اختتام تي، تہ ۾ وري سوڍن جي صاحبي قائم ٿي، تڏهن انهن بہ عمرڪوٽ کي پنهنجو مرڪز مقرر ڪيو. همايون هتي پناهہ ورتي ۽ اڪبر اعظم هتي ڄائو، تڏهن سوڍن جي حڪمراني هئي. عبدالرحيم خانخانان، سوڍن جي سونهن جو ٻڌي، هتان شادي ڪئي. اهڙيءَ ريت هندي مؤرخن کي، سنڌ جي هن دور دراز خطي سان هڪ طرف نسبت پيدا ٿي ۽ ٻئي طرف همدردي پيدا ٿي. سوڍن سان همدردي ۽ سندن خاص پروپئگنڊائي اثر هيٺ،

مغليہ تاريخدانن "امرڪوٽ" تحرير ڪيو. هي سلسلو نادري تهر تائين جاري رهيو ۽ خود هن صديءَ جي عالمن جهڙوڪ: شمس العلماء محمد حسين آزاد بہ ان روايت کي قائم رکيو. ٻئي طرف سنڌ جي مؤرخن جي اڪثريت "عمرڪوٽ" لکيو ۽ پڙهيو. گمان غالب آهي تہ جيڪڏهن اڪبر بادشاهہ هت پيدا نہ ٿئي ها، تہ پوءِ هند جا مؤرخ بہ سنڌ جي عالمن واري روايت قائم ڪن ها. سومرن جي دور ۾ اڏيل هن شهر، زماني جا ڪيئي لاها چاڙها ڏٺا آهن. اڪبر جي دور ۾، هن شهر خان زمان جي هٿان ڪافي ظلم و ستم برداشت ڪيو. ميان نور محمد هت پناهہ ورتي، تہ نادر سنڌ ۾ پهچڻ کان اڳ عمرڪوٽ کي صبح جو سوير اچي گهيراءُ ڪيو. بعد ۾ هي شهر جوڌپور جي حصي ۾ آيو ۽ پوءِ ٽالپورن طاقت جي زور تي ان کي واپس ڪري سنڌ ۾ شامل ڪيو(١). انگريزن جي دور ۾ ٿيهن سالن تائين، عمرڪوٽ، ضلعي جو هيڊ ڪوارٽر رهيو. هن وقت هي سنڌ جو هڪ اهم اسرندڙ شهر آهي.

هاڻي سوال آهي تہ "عمرڪوٽ" جو قديم قلعو ۽ جهونو شهر ڪٿي هو؟ سال ١٨٥٣ع ۾ نويئر صاحب، اڪبراعظم جي جاءِ پيدائش نروار ڪرڻ لاءِ، موجوده شهر کان اتر ۾ هڪ پٿر هڻايو هو(٢). ان بعد هيءَ راءِ قائم ٿي تہ، عمرڪوٽ (امرڪوٽ) جو قديم شهر، اتي هو ۽ جديد شهر نادري حملي بعد، سن ١١٥٩هـ (١٧٤٦ع) ۾ اڏيو ويو. تاريخي شواهد ۽ جاگرافيائي صورتحال، پختو ثبوت مهيا ڪن ٿا تہ، جديد توڙي قديم عمرڪوٽ جو شهر ۽ قلعو ساڳيا آهن. غالباً اهڙي پيچيدگي "امرڪوٽ" واري تصور جي ڪري پيدا ٿي، جنهن متعلق مٿي روشني وڌي وئي آهي. موجوده شهر کان اتر ۾ هڪ ميل پري قديم شهر ڏيکارڻ ۽ خاص طرح سان اڪبر بادشاهہ جي جاءِ پيدائش ڏيکارڻ ۾، مٿي آيل ٻهاڪي "جوگرافي رو جانيوڙو گهٽ ٽيٺو ڪونهي"، کي گهڻو دخل آهي. تاريخي مطالعو ۽ ماڳ مڪان جو مشاهدو ان حقيقت جي اپٽار ڪري ٿو تہ، عمرڪوٽ جو جهونو شهر، جتي جديد شهر ۽ قلعو آهي، اتي ئي هو. ان ڏس ۾ هي نقطا ذهن ۾ رکڻ گهرجن:

١- اڪبر جي جاءِ پيدائش واري چبوتري وٽ، ڪوبہ پراڻو شهر، قلعو ۽ ڪوٽ نہ هو. ميداني مشاهدو ڪندي خبر پوي ٿي تہ، اتي ڪنهن بہ قديم بستي يا قلعي جا باقيات موجود نہ آهن. تعجب آهي تہ صدين گذرڻ بعد، اڄ بہ شهر کان ڏکڻ ۾، موسل جي مڙهيءَ

(١) ڊاڪٽر مبارڪ علي: "عمرڪوٽ: سنڌ جو تاريخي شهر"، ڇپيل رسالو گراس روٽس ١-٢، سال ١٩٨١ع، پاڪستان اسٽڊيز سينٽر سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو.

(٢) "لب تاريخ سنڌ" ص ٦٨، ايڊٽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سال ١٩٥٩ع.

- حاجي ولي محمد ڪنڀار روايت ڪئي تہ نويئر صاحب پٿا ڳاڇا ڪرائي، تڏهن ڪيجراڙيءَ جو هڪ پيرسن "ڪٽڪٽو ڪنڀار" آيو ۽ ان اچي هيءَ نشاندهي ڪئي تہ اڪبر بادشاهہ هتي ڄائو هو.

(ماڙي چوڻ غلط آهي) جا آثار موجود آهن، ته پوءِ هڪ شاهي قلعي ۽ شهر جا آثار ڪيڏانهن ويا؟ هتي ڪنهن به زماني ۾ ڪا شاهي بستي نه هئي. هن جاءِ تي صرف جوڳين جي بستي هئي، جنهن متعلق اڄ به صداءِ بازگشت جاري آهي.

٢- تاريخ جو شاگرد جڏهن چبوتري وٽ بيهي صديون اڳ جو تصور ڪري ٿو، تڏهن هو پاڻ کي "جوڳرائي" تلاءَ وٽ بيٺل محسوس ڪندو، جتي سانوڻيءَ ۾ صرف پاڻيءَ جي آڄ ڏسبي هئي. لامبو، ولهار ۽ سومري ڍنڍ، ملي هڪ ٿي وينديون هيون. انهيءَ ڪري هتي ڪنهن به ڪوٽ يا قلعي جي اڏاوت ممڪن نه هئي.

٣- سنڌ جا متعدد شهر ماضيءَ ۾ ڪيئي لاهاچاڙها ڏسي چڪا آهن. اهڙا ڪجهه شهر بارہا ڊٺا آهن ۽ وري وري ٺهي اڏيا آهن. غنيم ۽ فاتحن جي وڃڻ کان پوءِ، سنڌ واسين ماضيءَ جي رک ۽ ڊهرن تي، وري پنهنجي بستين جي اڏاوت ٺهي ڪئي آهي. موجود شهر "عمرڪوٽ" جي بازارين ۽ جدا جدا پاڙن ۾، گهمڻ ڦرڻ بعد تاريخ جي شاگرد کي هي احساس چڱيءَ طرح ٿئي ٿو ته، هي شهر به ڪيئي ڀيرا ڊهيو آهي ۽ وري وري ٺهي آباد ٿيو آهي. مرزا جاني بيگ جي زماني ۾، خان زمان عمرڪوٽ ۾ وڏي تباهي آندي- ڳاؤ ڪشي ڪئي وئي، مندر ڊاٺا ويا ۽ بيگناهه شهرين جو عام قتلام ڪيو ويو(١). ساڳي هلت نادري لشڪر به هن شهر سان ۽ هتان جي رهاڪن سان ڪئي. هڪ روايت موجب سومرن ۽ سمن جي فيصلہ ڪن لڙائي عمرڪوٽ ۾ ٿي، جنهن ۾ سومرن ۽ سندن لشڪر جو بي انداز جاني نقصان ٿيو. هن لڙائيءَ کي روايتن ۾ هالائيءَ واري فيصلہ ڪن جنگ سان تشبيهه ڏني وئي آهي.

تاريخ ۾ متعدد ڀيرا ڊهڻ ۽ اجڙڻ بعد به رالن ۽ سوڍن هن شهر کي ختم ٿيڻ نه ڏنو ۽ ان کي وري آباد ڪري موجود رکندا آيا. هن شهر جي قدامت ۽ هتي ٿيل پيچ ڊاهه ۽ ناحق خونريزيءَ جو اهڙو هڪ ثبوت چند سال اڳ، تڏهن مليو، جڏهن شهر جي ڏکڻ ۾، گورنمينٽ پرائمري اسڪول جي اڏاوت لاءِ مزدورن هيٺاهين سطح تائين کوٽائي ڪئي. ڪم ڪندڙ ماڻهن کي اتي ڪيئي انساني ڍانچا ۽ پڃرا مليا، جن ذريعي فاتحن جي هتي ڪيل قتلام، خونريزي، ڏاڍائي ۽ تشدد جي تصديق ٿي. ان سان گڏ ڪجهه انساني کوپرائيون، مٽيءَ جي ٿانون ۾ بند ٿيل پڻ مليون هيون. قدامت جي اهڙن پختن اهڃاڻن ملڻ سان، هن حقيقت جي تصديق ٿئي ٿي ته جديد عمرڪوٽ جو شهر، ماضيءَ جي کنڊرن تي اڏيل آهي ۽ ان کي ڪنهن ٻيءَ جاءِ تي ڳولڻ مناسب ڪونهي.

٤- هڪ راءِ هيءَ به آهي ته قديم قلعو جوڳرائي تلاءَ وٽ هو ۽ جديد قلعو ميان نور محمد نادري حملي بعد، سن ١١٥٩ هه ۾ اڏايو هو. انندرام مخلص، نادري ڪاهه جي حوالي سان هتان جي ڪوٽ جي جاگرافي ڏيکاري آهي، جنهن مان تصديق ٿئي ٿي ته قديم ڪوٽ اتي هو، جتي اڄ تائين موجود آهي. انندرام لکي ٿو:

---

(١) "بيگلار نامه"، ص ٢٥٣، حوالو اڳ ڏنل.

"از خدا آباد حرکت کرده در قلعه عمرکوت که ظاهرا پیرا مونش دو طرف تل هاي ریگ و دو طرف دیگرش آب است طرح اقامت انداخت" (۱).

يعني ته ميان صاحب خدا آباد کان امرڪوٽ روانو ٿيو، جنهن جي ٻن پاسي پاڻي ۽ ٻن طرفن کان پٽون آهن. وقت گذرڻ سان گڏ پاڻيءَ جي فراواني ته ختم ٿي چڪي آهي، تاهم قلعي جي اوير ۽ ڏکڻ ۾ ريگستاني صورتحال ته اڄ تائين موجود آهي.

۵- نادر سان گڏ خواجه عبدالڪريم ڪشميري به هتي پهتو هو. سندس سفرنامي ذريعي انندرام مخلص جي تائيد ٿئي ٿي:

"به امرکوت که قلعه است درميان بيابان ريگستان که در اطراف و جوانب نه آب دارد و نه آباداني." (۲)

خواجه صاحب جو اطراف و جوانب (آسي پاسي) وارو اشارو ٻن طرفن يعني ڏکڻ ۽ اوير ڏي آهي. عمرڪوٽ جي اولهه ۽ اتر ۾ پاڻي جام هو، جيئن خود خواجه صاحب ٻڌايو آهي ته ميان نور محمد پنهنجو مال ۽ سامان هتان کان ٻيڙين ذريعي ڪنهن محفوظ جاءِ تي موڪلڻ جو حڪم ڏنو هو (بيان واقع، ص ۵۷). ڪجهه وڌيڪ همعصر ذريعا، هنن ٻنهي تحريرن جي تصديق ڪن ٿا.

عمرڪوٽ جو مشاهدو ۽ مياني مطالعو توڙي جدا جدا دورن ۾ لکيل ماخذن جو اڀياس ظاهر ڪري ٿو ته، قديم شهر ۽ قلعي کي هڪ ميل اتر ۾ ڳولڻ درست ڪونهي. عمرڪوٽ جو قديم ڪوٽ ۽ شهر اتي هئا، جتي اڄ تائين خوبصورت شهر ۽ شاهي قلعو موجود آهي. سن ۱۱۵۹هه ۾ جديد قلعو تعمير نه ٿيو هو، ليڪن ميان نور محمد پراڻي ڪوٽ جي مرمت ۽ هار سينگار (Renovate) جو حڪم جاري ڪيو هو، جنهن متعلق وري ڪنهن ٻي محفل ۾ قلم ڪنيو.

اڪبر جو نام نهاد جنم- هنڌ

هندستان جو هاڪارو مغل بادشاهه "اڪبر اعظم" عمرڪوٽ ۾ پيدا ٿيو هو. هند توڙي سنڌ جي مصنفن ته صدين تائين موجوده قلعي کي اڪبر جي جاءِ پيدائش تسليم ڪيو، ليڪن سال ۱۸۵۳ع ۾ سنڌ جي ڪمشنر فريئر صاحب جي دلچسپي ۽ حڪم تي موجوده شهر کان هڪ ميل اتر طرف هڪ چبوترو تعمير ڪري، بادشاهه جي جاءِ پيدائش کي هڪ اختلافي مسئلو بڻايو ويو. شايد مرزا قليچ بيگ پهريون عالم آهي، جنهن تاريخ سان سرڪاري ويڙهه تي احتجاج

(۱) "مقالات مولوي شفيع"، جلد ۵، ص ۴۵۵، لاهور ۱۹۸۱ع.

(۲) "بيان واقع"، ص ۵۶، حوالو اڳ ڏنل.

ڪيو هو ۽ ماضيءَ جي مؤرخن جي راءِ کي درست قرار ڏنو(۱)، ليڪن مرزا صاحب جي راءِ ني ڪنهن به ڌيان نه ڏنو ۽ فاتحن جي خيال کي وزن جاري رهيو. اڪبر جي جاءِ پيدائش باهر ڏيکارڻ جي خيال پنيان به نظريا ڪارفرما هئا- هڪ ته عمرڪوٽ جو قديم قلعو اتي هو (۽ خود ان ڪٽا جي پس منظر ۾ به، هڪ ڪهاوت جو دخل آهي، جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي) ۽ ٻيو ته همايون ۽ سندس حرم ڪي، راڻي پرشاد قلعي کان ٻاهر جهنگ ۾ رهايو هو.

ٻهرين راءِ ته "عمرڪوٽ" جو قديم قلعو يا شهر ميل اتر ۾ هو، کي اسان تفصيلي اپاس ذريعي مٿي رد ڪري ڇڏيو آهي. باقي هيءَ خيال ته راڻي پرشاد، بادشاهه همايون ۽ سندس حرم کي ڪٿي جهنگ ۾ رهايو هو ڇا؟ سو پڻ همعصر مواد جي آئيني ۾ درست ثابت ٿو ٿئي. بادشاهه ۽ سندس زال قلعي ۾ رهيا، البته سندس لشڪر قلعي کان ٻاهر رهيو. ان متعلق گلبدن بيگم لکي ٿي:

"رعنا پيشو از حضرت آمد و بيرون قلعه بردن و منزل خوب داد و مردم امرا را بيرون قلعه جاداد." (۲)

سنڌ جي سيني مؤرخن گلبدن جي بيان جي تصديق ڪئي آهي. مير معصوم لکي ٿو:

"راڻي بيرسان پنهنجي ماڻهن سان ڳڏجي استقبال ڪري... ۽ وچ قلعي جو خالي ڪرايو. بادشاهه ڪجهه ڏينهن عمرڪوٽ جي قلعي جي ٻاهران تشريف فرما رهيو ۽ آخر بلقيس مڪاني حميده بانو بيگم کي قلعي ۾ اندر موڪليائين، جتي بخت جو ستارو بزرگيءَ جي افق مان چمڪيو ۽ ۵ رجب سن ۹۴۹هه آچر رات... جلال الدين محمد اڪبر بادشاهه پيدا ٿيو." (۳)

هندي مؤرخن سنڌ جي مصنفن جي ابتڙ، اڪبر جي تاريخ پيدائش سومر صبح جي وقت ۴ رجب ۹۴۹هه/۱۵ آڪٽوبر ۱۵۴۲ع ٻڌائي آهي. جديد دور ۾ پڻ عالمن هي راءِ قائم رکي آهي ته هن هاڪاري مغل بادشاهه جي پيدائش قلعي ۾ اندر ٿي هئي. (۴)

اهڙيءَ طرح هند جي هن عظيم بادشاهه جي جاءِ پيدائش جهنگ ۾ ڏيکارڻ جي پس منظر ۾ آيل ٻئي نظريا رد ٿي وڃن ٿا. انڪري چئبو ته همايون کي مشڪل وقت ۾ عمرڪوٽ جي موجوده شهر ۽ قلعي (جنهن کي هر دور ۾ سڌاريو ويو آهي) پناهه ڏني، هن ئي قلعي ۾ جلال الدين محمد اڪبر ڄائو ۽ ساڳئي ڪوٽ ۾ ميان نور محمد ڪلهوڙي اچي پناهه ورتي،

---

(۱) "تاريخ سنڌ" جلد ۲، ص ۸۶، حاشيو ص ۸۶، انگريزي، ٻيون ڇاپو، سنڌ ڪلاسڪس ڪراچي ۱۹۸۲ع.

(۲) "همايون نامه"، ص ۵۸ ۽ پڻ انگريزي حصو ص ۸-۱۵۷، حوالو اڳ ۾ ڏنل.

(۳) "تاريخ معصومي" سنڌي ڇاپو، ص ۲۱۹.

(۴) ميڪائل پراڊن "مغل بادشاهت جا باني"، انگريزي ص ۱۰۲، لنڊن ۱۹۶۳ع.

جڏهن سال ١٧٣٩ع ۾ وقت جي وڏي ٺهري ۽ جلاد حاڪم نادرشاهه سنڌ تي حملو ڪيو هو.
ميان صاحب هن قلعي ۾ ئي هو، جو نادرشاهه جي لشڪر صبح جو سوير سندس گهيرو ڪيو ۽
آخرڪار ڪلهوڙي حاڪم سندس آڏو هٿيار ڦٽا ڪيا. توڙي امڪان آهي ته ”عمرڪوٽ“ مان ئي
نادرشاهه سنڌ کي ٽن ٽڪرن ۾ تقسيم ڪرڻ ۽ ان جي ملڪي وحدت ختم ڪرڻ جو اعلان ڪيو.

فريئر صاحب پاران جهنگل ۾، اڪبر جي جنم ڀومي متعين ڪرڻ بعد، سال ١٨٩٨ع ۾
کيجڙاڙي تعلقي جي سيد ميهر شاهه (ڪجهه مصنفن هاشم شاهه لکيو آهي، جو غلط سمجهڻ گهرجي)،
پنهنجي خرچ تي اتي هڪ يادگار چبوترو تعمير ڪرايو، ان تي سنڌي توڙي انگريزي ٻولين
۾ ڪتبا درج ڪيا ويا. ڪتبي جو سنڌي حصو گهڻي حد تائين ميسارجي ويو آهي، البت
انگريزي حصو (اصل ۾ سڀ حرف وڏي A.C.B. ۾ آهن.) هن ريت قائم آهي.

"This monument is erected in honour of emperor Akbar the great. Born here in 1542. Reigned 48 years from 1556 to 1605. By Syed Mehar Shah of Khejrari Taluka Umarkot."

سال ١٩٦٨ع ۾ پاڪستان آرڪيالاجي کاتي، اڪبراعظم جي نسبت سان، هتي قلعي اندر
هڪ ميوزم کوليو آهي. هن عجائب گهر ۾ سڀ گيلريز مغل دور بابت آهن ۽ ان ۾ سنڌ يا
خاص ڪري ٿر جي تهذيب ۽ تاريخ لاءِ ڪاهه ڪنڊ پيدا نه ڪئي وئي آهي.

جنهن صورت ۾ آرڪيالاجي وارن، عمرڪوٽ کي صرف بادشاهه اڪبر جي نالي ۾
سڃاتو آهي، ان ڪري سندن اولين فرض هو ته، هتي جي تاريخ متعلق غلط امڪان ۽ اندازن
توڙي مغل شهنشاهه جي جاءِ پيدائش متعلق نئون اڀياس ڪري نتيجا اخذ ڪيا وڃن ها. ليڪن
ائين ڪرڻ کان پرهيز ڪئي وئي ۽ هڪ غلط روايت کي قبول ڪندي، آرڪيالاجي وارن
تاريخ سان ۽ خود پاڻ سان به مذاق جاري رکيو. هن وقت ان چبوتري جي حفاظت لاءِ هڪ
چوڪيدار مقرر ڪيل آهي ۽ گڏو گڏ هڪ ميل جي مفاصلي کي پڪو روڊ ڏيڻ جا سانباها ٿي
رهيا آهن. ان کان علاوه ميوزم ۾ سنڌ اندر همايون جي چرپر ڏيکارڻ لاءِ، جو نقشو رکيو
ويو آهي، ان کي ڏسي سچ پچ ته حيراني ٿئي ٿي. تاريخون ۽ ڏينهن ته غلط ڏيکاريل آهن،
پر آرڪيالاجي وارن لاڙ جو تاريخي شهر ”جوڻ“ به وچولي سنڌ ۾ ګولي ڪڍيو آهي!

هن کاتي جي اڻ ڄاڻائي ۽ تاريخ سان عدم دلچسپيءَ جو تازو هڪ وڏيڪ اهڃاڻ ڏسڻ ۾ آيو.
مٿي ذڪر ڪيل چبوتري وٽ، چند مهينا اڳ انگريزي، سنڌي ۽ اردو ٻولين ۾ هڪ بورڊ
هڻيو ويو آهي. ان جي سنڌي ٻولي ڏسي سخت مايوسي ٿي ٿي، ليڪن هن بورڊ ذريعي هي
انڪشاف به ڪيو ويو آهي ته: هت اڪبراعظم ٢٣- نومبر ١٥٤٢ع تي ڄائو هو، جڏهن ته
بادشاهه جي صحيح جنم تاريخ ١٥- آڪٽوبر ١٥٤٢ع آهي. تاريخ جو اڀياس ان طرح جاري
رهيو ته اهو ڏينهن پري نه آهي، جڏهن اسان جي سنڌ جو اتهاس بلڪل مسخ ٿي ويندو!
[عمرڪوٽ: ٩- مئي ١٩٨٦ع].

سيوهڻ مان لڌل سڪا

عبدالله ورياهه

قلندر شهباز جي نگري سيوهڻ صدين کان تهذيب ۽ تمدن جو مرڪز رهي آهي. هميشه کان هن سرزمين مان سچ، صداقت ۽ حق جا هوڪرا بلند ٿيندا رهيا آهن. هو علائقي ۾ ٻئي واري زماني کان وٺي آباديءَ جا اهڃاڻ ملن ٿا. سيوهڻ جي آسپاس وارن جبلن جي غارن مان ان دور جي ماڻهن جي استعمال ۾ آيل پٿر جي تشڪيل اوزارن جو ملڻ ان جي ثابتي ڏئي ٿو. سڪندر اعظم جي حملي وقت سيوهڻ جو راجا سامبس هو. سيوهڻ کي سنڌيمانا ۽ سيوستان جي نالن سان پڻ سڏيو ويندو هو.

سيوهڻ جي قدامت جو اندازو هن مان لڳائي سگهجي ٿو ته ١٩ صديءَ جي شروعات ۾ ڪرنل جيمس ٽاڊ سنڌ جي حالتن جي تحقيق ڪرڻ لاءِ هڪ وفد شيخ ابوالبرڪات جي نگراني ۾ موڪليو هو، جنهن کي سيوهڻ جي قلعي مان هڪ ڪتبو هٿ آيو هو، جنهن تي راجا ڀرتري جو نالو لکيل هو. اهو ڪتبو هن وقت ڪٿي آهي، ان جي پوري لکيت ڇا هئي ۽ ڪهڙي ٻوليءَ ۾ هئي، ان بابت وڌيڪ ڪابه ڄاڻ نه ملي سگهي آهي.

مٿين سڀني ڳالهين کي نظر ۾ رکندي جيڪر سنڌ جي مختلف تاريخي دورن تي نظر وجهبي ته معلوم ٿيندو ته سيوهڻ قديم زماني کان سنڌ جو اهم مرڪزي شهر رهيو آهي. جيڪر قديم آثارن جو کاتو سيوهڻ جي قلعي طرف ڌيان ڏئي ته ڪي سان هتان انتهائي اهم تاريخي معلومات ملي سگهي ٿي.

هن مختصر مقالي ۾ سيوهڻ جي قلعي مان هٿ آيل ڪجهه سڪن جو ذڪر ڪيو ويندو، جيڪي سنڌ جي تاريخ بابت انتهائي اهم دستاويز آهن. جن وسيلي ڪي شاهدي ملي ٿي ته سيوهڻ جي سرزمين تي ڪهڙي دور ۾ ڪهڙي بادشاهه جي حڪمراني هئي ۽ ڪهڙن ملڪن جو هتي وڻج واپار هلندو هو.

جيتوڻيڪ سڪندر اعظم جي سنڌ تي حملي کان وٺي سيوهڻ بابت تاريخي حوالا ملن ٿا، پر اُها تائين اسلام کان اڳ واري دور جو ڪوبه اهڙو سڪو نه لڌو آهي جنهن جي آڌار تي ان دور بابت ڪي سان ڪا ڳالهه چئي سگهجي. ممڪن آهي ته اڳتي هلي، اهڙيون ڪي شاهديون ملن، جن جي آڌار تي صحيح تاريخي حقيقتن جو اندازو لڳائي سگهبو.

سيوهڻ مان اوائلي اسلامي دور جو ڪوبہ سڪو اڃا نہ مليو آهي، البتہ سنڌ جي عرب هباري حڪومت جي ٻن حاڪمن عبدالله بن عمر (٢٥٥-٢٧١هہ) ۽ عمر بن عبدالله (٣٠٠-٣٢٠هہ) جا ڻامي جا سڪا مليا آهن.

عبدالله بن عمر جي سڪي تي هڪ طرف ٻڌين واري گول دائري ۾ لکيل آهي:

"بسم الله بنو، عبدالله والنصر"

جنهن جي معنيٰ ٿيندي، "هي (سڪو) الله لاءِ ۽ عبدالله جي اولاد لاءِ فتح". هن سڪي جي ٻئي طرف ٻڌين واري گول دائري ۾ لکيل آهي:

"لله، محمد، رسول، الله، عبدالله"

جنهن جي معنيٰ ٿيندي "محمدﷺ الله جو رسول آهي ۽ عبدالله واسطي الله جي." هن سڪن تي لکيت ڪوفي رسم الخط ۾ آهي (١).

عمر بن عبدالله جا ڻامي جا سڪا اڳين سڪن کان ڪجهہ ننڍا آهن، هنن سڪن جي هڪ طرف:

"با الله بنو، عمر وله، النصر"

جنهن جي معنيٰ ٿيندي "واسطي الله جي، عمر ۽ ان جي اولاد لاءِ فتح"، جڏهن تہ ٻئي طرف:

"لله، محمد رسول، الله عمر"

جنهن جي معنيٰ ٿيندي "محمد الله جو رسول آهي ۽ عمر واسطي الله جي." هنن سڪن جي لکيت ٻن عربي ڪوفي رسم الخط ۾ آهي (٢).

هبارين جي حڪومت کي محمود غزنوي حملو ڪري ختم ڪيو. سنڌس اقتدار سنڌ جي ڪيترن حصن ۽ سيوستان تي رهيو آهي، پر سنڌس ناليِ جو ڪوبہ سڪو اڃا نظر نہ آيو آهي. البتہ راورٽي، ناصري جي صفحي نمبر ٨٨ تي ڄاڻائي ٿو تہ محمود غزنوي جا سڪا سنڌ جي ٻين ڪيترن علائقن کان سواءِ سيوستان مان ٻہ مليا آهن، جن مان هتي سنڌس حڪومت جي خبر پوي ٿي.

جڏهن تہ ١٢٤هہ ۾ سنڌس گذارڻ بعد ٻئي ڪنهن غزنوي حاڪم جا سڪا هتان نہ مليا آهن، جنهن مان ظاهر آهي تہ سومرن جو اقتدار، جيڪو اڳ صرف سنڌ جي لاڙ واري علائقي ۾ هو، سموري سنڌ ۽ سيوهڻ تائين پهچي ويو، پر اڃا تائين سومرن جا جاري ڪيل سڪا ہ هتان نہ مليا آهن.

سن ٥٧١هہ ۾ سلطان شهاب الدين محمد بن سام غوري آچ ۽ سنڌ جي ڪن علائقن کي فتح ڪري علي ڪرماخ کي گورنر مقرر ڪيو. اڳتي هلي (٥٨٩هہ-١١٩٣ع) سنڌس اقتدار سموري هندستان ۽ سنڌ تي قائم ٿيو ۽ سنڌ تائين ملڪ سنڌس حڪومت ۾ شامل ٿيو.

سلطان شهاب الدين محمد بن سام غوري جا ڻامي جا سڪا سيوهڻ جي قلعي مان مليا آهن، جن جي لکيت عربي رسم الخط ۾ آهي. هنن سڪن جي هڪ طرف لکيل آهي:

"ابوالمظفر محمد بن سام"

(I)

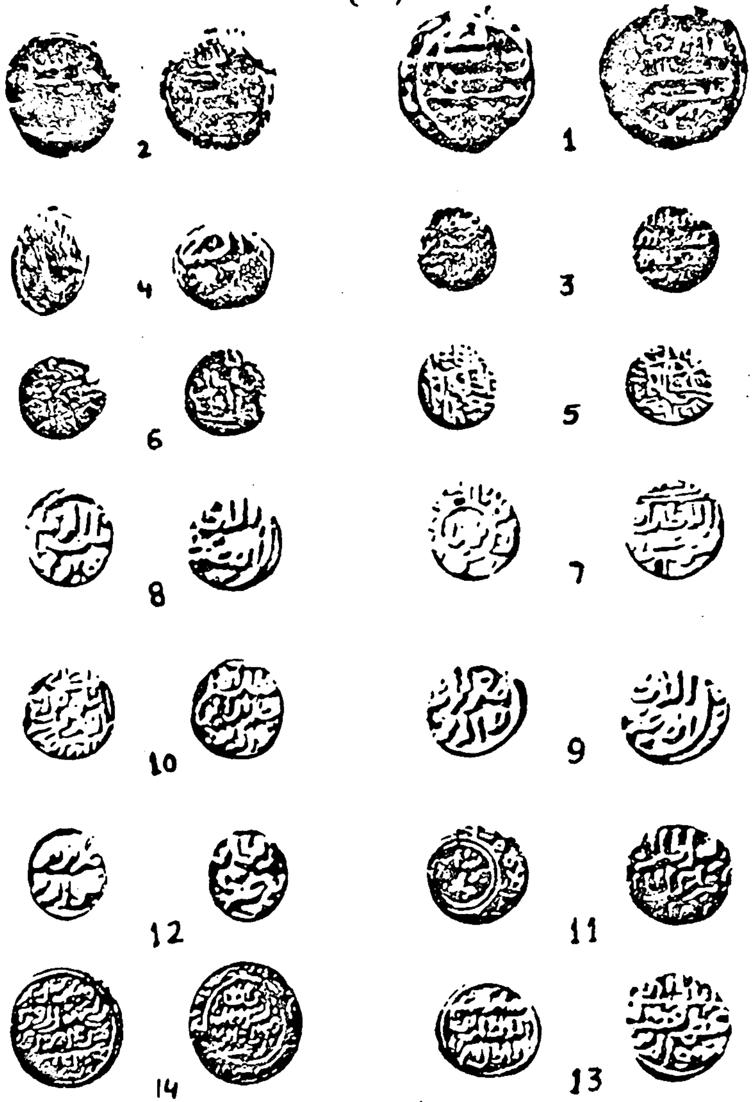

"سيوھڻ مان لڌل قديم سڪا"

(II)

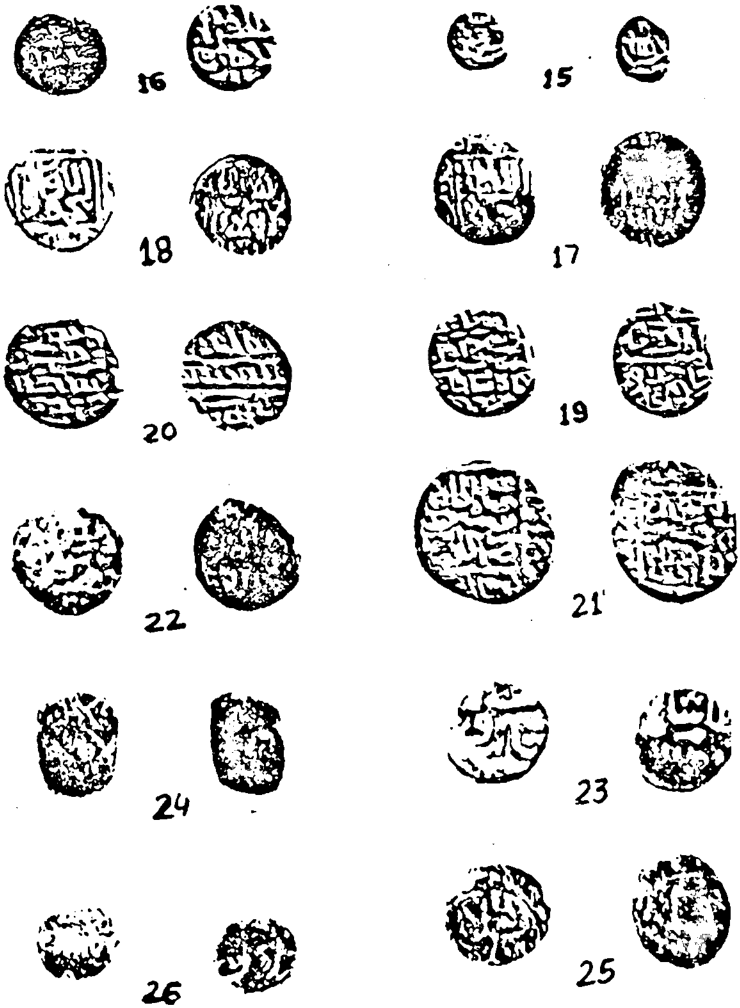

"سيوهڻ مان لڌل قديم سڪا"

جڏهن ته ٻئي طرف ٻڙين جي گول دائري ۾ لکيل آهي:

"السلطان المعظم معز الدنيا والدين" (٣)

سلطان محمد غوري جي قتل ٿيڻ بعد (٦٠٢هه) سنڌس غلام قطب الدين ايبڪ کي دهلي جي حڪومت ملي ۽ سنڌس هڪ ٻئي غلام ناصرالدين قباچه کي اُچ، ملتان ۽ سنڌ جي حڪومت حاصل ٿي ۽ سن ٦٢٥هه تائين سنڌس حڪومت قائم رهي.

ناصرالدين قباچه جي نالي جو هڪ ننڍڙو ٽامي جو سڪو سيوهڻ مان مليو آهي، جنهن جي هڪ طرف لکيل آهي:

"جه (قباچه)"

هن سڪي جي ٻئي طرف گول دائري ۾ لکيل آهي:

"صر (ناصرالدين"

سڪي جي ٿورو وڏي هجڻ ۽ سڪي جي سائيز ننڍي هجڻ سبب سڪي جي لکيت پوري نظر نٿي اچي. (٤) ناصرالدين قباچه کان پوءِ سنڌ تي دهلي جي غلام گهراڻي جي حاڪمن پاران ٻکر ۽ سيوهڻ تي حاڪم ايندا رهيا ۽ سندن نالي جو سڪو پڻ هتي جاري رهيو، پر سيوهڻ مان قطب الدين ايبڪ (٦٠٢هه-٦٠٧هه)، شمس الدين التمش (٦٠٧هه-٦٣٣هه)، رڪن الدين فيروز شاهه (٦٣٣-٣٤هه)، رضيه سلطانه (٦٣٤هه-٦٣٧هه) ۽ معزالدين بهرام شاهه (٦٣٧هه-٦٣٩هه) جو ڪوبه سڪو اڃا تائين نه مليو آهي.

سيوهڻ مان علاوالدين مسعود شاهه (٦٣٩هه-٦٤٤هه) جو جاري ڪيل ٽامي جو هڪ سڪو لڌو آهي، جنهن جي هڪ طرف لکيل آهي:

"ڍڳي جي تصوير مٿان هندي ۾ "علاوالدين" श्री अलावदीन هن سڪي جي ٻئي طرف ني پڻ هندي ۾ لکيل آهي.

"گهوڙي سوار جي سامهون" شري هميره श्री हमीर: (٥) هن کان پوءِ دهلي جي حڪمران ناصرالدين محمود (٦٤٤هه-٦٦٤) ٿيو ۽ هن جي ٽامي جا سڪا پڻ هتي مان ٿيا، جن تي هڪ طرف:

چوڪنڊي ۾ "السلطان الاعظم ناصرالدنيا والدين"

لکيل آهي ۽ سڪي جي ٻئي طرف لکيل آهي:

"گهوڙي سوار جي مٿان عربي ۾ "محمود" ۽ سامهون هنديءَ ۾ شري هميره" (٥)

ناصرالدين محمود کان پوءِ صرف ٻکر ۾ حاڪم رهندو هو پر پاڻ مغلن جو ملتان کان پيهو ڪندو سيوهڻ تائين آيو هو. هن حڪم ڏنو ته سيوهڻ ۾ ڏار حاڪم مقرر ڪجي. هن کان پوءِ غياث الدين بلبن (٦٦٤هه-٦٨٦هه) هندستان جو تخت ڌڻي ٿيو ۽ هند ۽ سنڌ ۾ سنڌس سڪو

رائج ٿيو. سيوهڻ مان سندس دهلي جا جاري ڪيل ٽامي جا سڪا مليا آهن، جيڪي ٻن مختلف قسمن ۽ ڊار ڊار وزن جا آهن. سندس سڪي جي هڪ طرف لکيل آهي:

"السلطان الاعظم غياث الدنيا والدين"

۽ ٻئي پاسي گول دائري ۾ "بلبن" ۽ ان جي چوڌاري هندي ۾ "شري سلطان غياث الدين" " पा: सलता गयास दो." " لکيل آهي (٧). جڏهن ته ٻيو سڪو به ٽامي جو آهي، پر هن سڪي کان وزن ۽ سائيز ۾ ڪجهه وڏيڪ آهي. هن سڪي جي هڪ طرف "السلطان المعظم" ۽ ٻئي طرف "غياث الدنيا والدين" لکيل آهي (٨). غياث الدين بلبن جي دور ۾ هيٺين علائقن ۾ سندس پٽ سلطان محمد مقرر ٿيل هو. سندس لاڙو خدا وارن ڏانهن وڌيڪ هوندو هو. شيخ بهاؤالدين ذڪريا رحمة الله عليه ملتان وارو ۽ شيخ فريد الدين شڪرگنج رحه اجوڌن وارو ان وقت جا مشهور بزرگ هئا. سلطان محمد انهن جي صحبت ۾ گهڻو گذاريندو هو. پاڻ علم جو قدردان ۽ دلي چاهه رکندڙ هو. قلندر شهباز عليه الرحمه، جنهن جي نالي سان هن وقت سيوهڻ سڃاتو وڃي ٿو، سو به ملتان ۾ ساڻس ملاقاتي ٿيو. سلطان محمد هن الله واري کان انتهائي متاثر ٿيو ۽ ڪوشش ڪيائين ته پاڻ ملتان ۾ رهي پون، پر پاڻ سنڌ جي هن با وقار شهر سيوهڻ ۾ رهڻ پسند ڪيائون. سنه ٦٦٢هه ۾ هتي اچڻ بعد مستقل رهائش اختيار ڪيائون ۽ هتي جي ماڻهن کي پنهنجي فيض ۽ برڪت سان نوازيندا رهيا ۽ سيوهڻ الله وارن جو مرڪز بڻجي ويو. پاڻ ٦٧٣هه ۾ وفات ڪيائون ۽ هتي ئي دفن ٿيا. جتي اڄ به ڪروڙين ماڻهو ڪئهي اچي سندن مزار مقدس جي زيارت ڪن ٿا. سلطان محمد ٦٨٢هه ۾ چنگيز خان مغل جي لشڪر کي ملتان ڏانهن اچڻ کان روڪيندي لڙائي ۾ شهيد ٿيو ۽ تاريخ ۾ "خان شهيد" جي نالي سان مشهور ٿيو. غياث الدين بلبن کان پوءِ معزالدين ڪيقباد (٦٨٩هه) دهلي جو تخت ڌڻي ٿيو. هن جا جاري ڪيل سڪا به سيوهڻ ۾ لڀن ٿا. سندس ٽامي جي سڪي تي گول دائري ۾ هڪ طرف

"السلطان الاعظم"

۽ ٻئي پاسي گول دائري ۾ لکيل آهي:

"معزالدنيا والدين" (٩)

معزالدين ڪيقباد جي گذارڻ بعد سندس پوين مان ڪنهن به پوتو نه پاريو ۽ هندستان جي حڪمراني جلال الدين فيروز شاهه خلجي (٦٨٩هه - ٦٩٥هه) هٿ ڪئي. اهڙيءَ طرح خلجي دور حڪومت شروع ٿيو.

جلال الدين خلجي جا جاري ڪيل ٽامي جا سڪا پڻ سيوهڻ مان مليا آهن، انهن جي هڪ طرف

"السلطان الاعظم جلال الدنيا والدين"

۽ ٻئي طرف چوڪنڊي ۾ "فيروز شاهه" ۽ ان جي پاسن کان هندي ۾ "شري سلطان جلال الدين" " पा: सलता भलावदा. " (١٠)

جيتوڻيڪ جلال الدين خلجي کان پوءِ سندس پٽ رڪن الدين ابراهيم شاهه (۶۹۵هه) چند مهينن لاءِ دهلي جو حڪمران ٿيو، سندس نالي جو ڪو به سڪو اڃان هٿان نه ملي سگهيو آهي. جلد ئي علاوالدين محمد شاهه خلجي (۶۹۵هه-۷۱۵هه) حڪومت پنهنجي هٿ ڪئي. هن جي نالي جا ٻن قسمن جا ٽامي جا سڪا سيوهڻ مان لڀن ٿا. هڪ قسم جي سڪن جي عبارت هڪ طرف آهي:

"السلطان الاعظم علاو الدنيا والدين"

ٻئي طرف گول دائري ۾ "محمد شاهه" ۽ ان جي چوڌاري هندي ۾ "سري سلطان علاوالدين" "श्री सुलतान अलाउदीन" ۽ ان سان گڏ هندي ۾ تاريخ لکيل آهي، جيڪا ڪٽجي وڃڻ سبب صحيح طرح پڙهڻ ۾ نٿي اچي(١١).

سندس ٻئي قسم جي سڪن تي ٻن گول دائرن، جنهن جي وچ ۾ هڪ ٻڙين جو دائرو ٻڻ لکيل آهي:

"السلطان الاعظم"

هن سڪي جي ٻئي پاسي هڪ گول دائري ۾ لکيل آهي:

"علا الدنيا والدين" (١٢)

سندس حڪومت دوران مغلن سيوهڻ جي قلعي تي حملو ڪيو هو، پر سندس سنڌ تي مقرر ڪيل گورنر نصرت خان انهن کي پڇائي ڪڍيو.

ان سموري عرصي دوران سنڌ جي هيٺين لاڙ واري علائقي ۾ سومرن جو زور وڌندو رهيو. هن کان پوءِ سيوهڻ مان قطب‌الدين مبارڪ شاهه خلجي (۷۱۶هه-۷۲۰هه) جا سڪا ملن ٿا. هي سڪا گول ۽ چوڪنڊا ضرب ڪيا ويندا هئا، جن جي هڪ طرف لکيل آهي:

"الامام الاعظم قطب الدنيا والدين بن ابوالمظفر ۷۲۰"

جڏهن ته ٻئي طرف گول دائري ۾:

"مبارڪ شاهه خليفه الله"

۽ ان جي پاسن کان لکيل آهي:

"السلطان الواثق بالله اميرالمومنين"(١٣)

قطب‌الدين مبارڪ شاهه کان پوءِ خلجين جي حڪومت پوري ٿي ۽ غياث‌الدين تغلق (۷۲۰هه-۷۲۵هه) تغلقن جي حڪومت جو بنياد وڌو. هن وقت تائين سندس سڪو سيوهڻ مان نه لڌو آهي، پر سندس پٽ محمد بن تغلق (۷۲۵هه-۷۵۲هه) جا ٽامي ۽ پتل جا سڪا لڀن ٿا. سندس جاري ڪيل پتل جا سڪا سون ۽ چاندي جي بجاءِ هلندا هئا. تنڪو سندس چاندي جو سڪو هوندو هو، پر هن ۷۳۰هه ۾ پتل جي سڪن کي تنڪو ڪري هلايو هو. سندس اهڙي ئي هڪ سڪي تي هڪ طرف لکيل آهي:

گول دائري ۾ "من اطلاع السلطان فقد اطلاع الرحمن" ۽ ان جي چوڌاري "در تختگاه دولت‌آباد سال بر هفت صد سي". معنيٰ ٽيندي، تختگاه دولت‌آباد مان سن ۷۳۰ھ ۾ سکو جاري ٿيو. سکي جي ٻئي پاسي لکيل آهي:

"مهر شد تنکه رائج در روزگار بنده اميدوار محمد تغلق" (۱۴)

پر جلدئي محمد تغلق جو هي تجربو ناڪام ٿيو. گهر گهر ۾ ضربخانا کلي پيا ۽ کيس هي سڪا واپس وٺڻا پيا. محمد تغلق جي دور ۾ نبي ۷۳۴ھ ۾ جام انڙ بادشاه حاڪم ملڪ رتن کي سيوهڻ ۾ قتل ڪري سمن جي حڪومت جو بنياد وڌو ۽ اڳتي هلي سموري سنڌ تان سومرن ۽ تغلقن جو اقتدار ختم ٿيو. نتيجي ۾ محمد تغلق سنڌ تي ڪاهه ڪئي ۽ ٺٽي جي پسر ۾ بيماري سبب گذاري ويو. فيروز شاه تغلق (۷۵۲ھ-۷۹۰ھ) تاج ۽ تخت جو مالڪ ٿيو ۽ محمد تغلق کي عارضي طرح سيوهڻ ۾ حضرت قلندر شهباز جي درگاه نزديڪ دفن ڪري پاڻ دهلي روانو ٿيو. ساڳئي سال سونڊن کان سيوهڻ ايندي پا سيوهڻ جي قلعي ۾ فيروز شاه تغلق "ساخت سند" جي نالي سان سڪا جاري ڪيا هئا، پر اهڙو ڪوبه سڪو سيوهڻ مان نه مليو آهي. هتان مليل سڪن جي هڪ طرف

"فيروز شاه سلطاني"

۽ ٻئي طرف لکيل آهي:

"دارالملڪ دهلي" (۱۵)

فيروز شاه تغلق جا پيا سڪا به نامي جا آهن، پر اڳين سڪن کان سائيز ۽ وزن ۾ گهٽ آهن. هنن سڪن جي هڪ طرف لکيل آهي:

"فيروز شاه"

ٻئي پاسي جي لکيت آهي:

"دهلي" (۱۶)

فيروز شاه تغلق جي گذاري وڃڻ (۷۹۰ھ) بعد تغلقن ۾ پيو ڪوبه نالي وارو حاڪم نه ٿيو، جيتوڻيڪ پوءِ به (۸۱۵ھ تائين) سندن اقتدار دهلي تي قائم رهيو، پر سنڌ ۾ سمن حاڪمن دهلي جي ڪمزوري سبب خودمختياري جو اعلان ڪيو. ڪڏهن خودمختيار نه ڪڏهن دهلي جي حاڪمن جي هٿ هيٺ رهيا ٿي. سندن گجرات جي حاڪمن سان تمام ويجها دوستانه ناتا هئا، جيڪي پوءِ وڏي مائٽي تائين پهتا. گجرات جي حاڪمن جا سڪا به سنڌ جي وڻج واپار ۾ رائج هوندا هئا. سيوهڻ مان گجرات جي حاڪمن جا سڪا پڻ مليا آهن. ڪجهه سڪا سلطان احمد شاه (۸۱۴ھ-۸۴۶ھ) جا آهن. هنن سڪن جي هڪ طرف چوڪنڊي ۾ لکيل آهي:

"احمد شاه السلطان"

ٻئي پاسي تي سندس لقب هن طرح لکيل آهي:

"ناصر الدنيا والدين" (۱۷)

ڪجرات جي ٻئي حاڪم محمود شاھ جنهن کي عام طرح محمود بيگڙو ڪري سڏيو ويندو آهي. (۸۶۳هه - ۹۱۷هه) جا سڪا ٻه مِلن ٿا. سندس سڪي جي هڪ طرف چوڪنڊي ۾:

"محمود شاھ السلطان"

۽ ٻئي طرف لکيل آهي:

"ناصر الدنيا والدين" (۱۸)

ٽيئي ئي گجراتي حاڪمن کان سواءِ ٻئي ڪنهن جو سڪو هتان نہ مليو آهي.

دهلي تي تغلق حڪمراني کان پوءِ سيدن جو نالي خاطر اقتدار رهيو (۸۱۷هه - ۸۴۷هه) ۽ سنڌ تي سمن حڪمرانن جام فتح خان (۸۱۶هه - ۸۳۱هه)، جام تغلق جوڻي (۸۲۱هه - ۸۵۷هه) جي حڪمراني رهي، پر سندن ڪوبہ سڪو نہ مليو آهي. سيدن کان پوءِ (۸۵۵هه) لوڌين جي حڪومت شروع ٿي، سندن پهريون حاڪم بهلول لوڌي (۸۵۵هه - ۸۹۴هه) هو. سندس نالي جا دهلي مان جاري ڪيل چانديءَ گڏيل ٽامي جا سڪا سيوهڻ مان ملن ٿا، جن جي هڪ طرف:

"المتوڪل علي الرحمن بهلول شاھ سلطان بحضرت دهلي"

۽ ٻئي پاسي تي لکيل آهي:

"في زمن اميرالمومنين خلدت خلافته ۸۸۲" (۱۹)

ڪانئس پوءِ سڪندر لوڌي (۹۲۳هه - ۸۹۴هه) حاڪم ٿيو. هن جا سڪا بہ ساڳئي نموني جا آهن انهن تي لکيت هڪ طرف هن ريت آهي:

"المتوڪل علي الرحمان سڪندر شاھ بهلول شاھ سلطان بحضرت دهلي."

ٻئي طرف جي لکيت آهي:

"في زمن امير المومنين خلدت خلافته ۹۰۲" (۲۰)

دهلي جي سلطانن ۾ آخري سڪو هندستان جي پٺاڻ حاڪم شير شاھ سوري (۹۴۷هه - ۹۵۲هه) جو آهي. هي سڪو وزن ۾ مٿي ذڪر ڪيل سڀني سڪن جي ڀيٽ ۾ وڏيڪ آهي. هن جي هڪ طرف چوڪنڊي ۾

"في عهد امير الحامي ۹۵۰"

۽ پاسن کان

"السلطان العادل فريد الدنيا والدين"

لکيل آهي هن سڪي جي ٻئي طرف بہ هڪ چوڪنڊي ۾ لکيل آهي.

"شير شاھ سلطان ضرب آگره" (۲۱)

۽ پاسن تي "ابو المظفر خلد الله ملڪه" لکيل آهي. اوائلي مغل دور جو ڪوبہ سڪو سيوهڻ مان نہ مليو آهي. سنڌ ۾ سمن جي حڪومت (۹۲۴هه) کان شروع ٿي چڪي هئي،

پر سنڌ اڪ جو ڪو به سڪو نه مليو آهي. سيوهڻ ۾ ڄام نظام الدين عرف ڄام نندي (۸٦٦هه-۹۱۳هه) جا ڪجهه وڏا ۽ ڪجهه ننڍا سڪا ٽامي جا لڀن ٿا، جن تي هڪ طرف لکيل آهي:

"ڄام نظام الدين"

جڏهن ته ٻئي پاسي سنڌس پيءُ جو نالو لکيل آهي:

"ڄام صدرالدين" (۲۲)

هنن سڪن تي سن يا ضربخاني جو نالو لکيل نه آهي. ان ڪان سواءِ سنڌس پٽ ڄام فيروز (۹۱۴هه-۹۲۷هه) جا ساڳئي وزن ۽ ماپ جا ٽامي جا سڪا به مليا آهن. هنن سڪن جي هڪ پاسي لکيل آهي

"ڄام فيروز شاهه"

۽ ٻئي پاسي سنڌس پيءُ جو نالو لکيل آهي:

"سلطان نظام شاهه" (۲۳)

هنن سڪن تي به ضربخاني جو نالو يا سن لکيل نه آهي. پر جڏهن ته سمن جي گاديءَ جو هنڌ ٺٽو رهيو آهي، ان ڪري پڪ سان اهي ٺٽي جي ضربخاني جا جاري ڪيل هوندا.

ڄام نندي ۽ دولهه دريا خان جي حياتي ۾ ڪو به ڏاڍو سنڌ ڏي اک نه کڻي سگهيو. انهن ڪان پوءِ سنڌ سمن جي هٿان نڪري قنڌار کان آيل پنالن جي ور چڙهي ۽ شاهه بيگ ارغون (۹۲۷هه-۹۲۸هه) سنڌ جو حاڪم ٿيو ۽ پوءِ پٽس ميرزا شاهه حسن (۹۲۸هه-۹٦۲هه)، پر ارغونن جي دور جو ڪو به سڪو هٿان نه مليو آهي. ميرزا شاهه حسن جي وفات تي ارغونن جي حڪومت ختم ٿي ۽ سنڌ ٻن حصن ۾ ورهائجي ويئي. ٺٽي کان سيوهڻ تائين علائقو ميرزا عيسيٰ خان ترخان (۹٦۲هه-۹۷۱هه) جي هٿ آيو ۽ بکر جي حڪومت سلطان محمود بکري (۹٦۲هه-۹۸۲هه) جي حوالي ٿي.

بکر مان ضرب ٿيل سلطان محمود جو هڪ سڪو هٿ آيو آهي، جنهن تي هڪ طرف لکيل آهي:

"ضرب فلوس بکر"

ٻئي پاسي تي ڪاٻه لکيت نه آهي، فقط ڪلنگي سان مور جي تصوير ٺهيل آهي (۲۴). ميرزا عيسيٰ خان ترخان جا ٺٽي ٺٽي جا جاري ڪيل ٽامي جا ساڳئي نموني جا سڪا ملن ٿا، جن تي هن طرح لکيل آهي. هڪ طرف:

"ضرب فلوس بلده تته"

۽ ٻئي طرف

ناريءَ تي وېٺل ٻڪريءَ جي تصوير آهي (۲۵)

مرزا عيسيٰ ڪان پوءِ مرزا باقي بيگ ترخان (٩٧٠هه-٩٩٣هه) سنڌ جو حاڪم ٿيو. سندس نالي جا سڪا پڻ سيوهڻ مان مليا آهن، جن جي هڪ طرف لکيل آهي:

”ضرب فلوس بلدتہ - ٩٧٩“

هن سڪي جي ٻني پاسي مرزا عيسيٰ جي سڪي وانگر ٻڪيءَ جي تصوير اڪريل آهي(٢٦). هن ڪان پوءِ ٻئي ڪنهن مقامي حاڪم جو سڪو نہ لڌو آهي. ميرزا جاني بيگ (٩٩٣هه-٩٩٩هه) مان هندستان جي مغل شهنشاهہ اڪبر جي لشڪر جنگ ڪري سنڌ فتح ڪئي. هاڻي سنڌ هندستان جو هڪ صوبو بڻي ۽ هتي جي ضربخانن مان جلال الدين اڪبر (٩٦٢هه-١٠١٤هه) جي نالي جا سڪا جاري ٿيا. اهڙو هڪ سڪو سيوهڻ مان پڻ لڌو آهي، جنهن لاءِ پڪ سان نٿو چئي سگهجي تہ اهو ٺٽي مان جاري ٿيو يا سيوهڻ مان ضرب ڪيو ويو. هن سڪي تي هڪ ڇهہ ڪنڊي تاري ۾ لکيو ويو آهي:

”اڪبر“

جڏهن تہ ٻئي پاسي بہ تاري ۾ اندر ڪي لفظ لکيل آهن. پر جيئن تہ هي سڪو صرف هڪ آهي، جنهن جو ٻيو پاسو ڌنڌلو آهي، ان ڪري اهي لفظ پڙهي نٿا سگهجن. ساڳئي قسم جي ٻين سڪن ملڻ بعد آساني سان ٻيو پاسو بہ پڙهي سگهبو(٢٧).

مٿي ذڪر ڪيل سيوهڻ جي قديم شهر مان لڌل سڪن جي پڙهڻ سان اسان کي اوائلي اسلامي دور کان وٺي مغلن جي دور جي شروعات تائين اٽڪل هڪ هزار سالن جي سنڌ جي تاريخ سمجهڻ ۾ آساني ٿئي ٿي. ساڳي طرح جيڪڏهن سموري سنڌ جي قديم آثارن ۽ اهم شهرن مان لڌل سڪن جو تفصيل هٿ ڪيو وڃي تہ سڪن جي اهم شاهدي وسيلي تاريخي واقعن کي سمجهڻ ۾ آساني ٿيندي، ڇاڪاڻ تہ سڪن کان وڌيڪ پڪو ۽ پختو تاريخي ثبوت ٻيو ڪوبہ نہ آهي.

نوٽ: مضمون ۾ ڏنل نمبر ذڪر ڪيل سڪن جا آهن، جن جو ذڪر مضمون ۾ ڪيو ويو آهي. هن مضمون لکڻ لاءِ مواد هٿ ڪرڻ ۽ سيوهڻ مان لڌل سڪا مهيا ڪرڻ لاءِ آءٌ محترم جمال ميراڻي ۽ مسٽر محمد صديق سيهڙ، ڊپٽي مختيارڪار سيوهڻ جو دل جي گهراين سان ٿورائتو آهيان، جن جي مدد کان سواءِ منهنجي لاءِ هي مضمون لکڻ ممڪن نہ هو. مضمون ۾ ڏنل سڪن جي فوٽن لاءِ آئون پنهنجي دوست عزيز بابر سومري جو ٿورائتو آهيان.

ماخذ

(١) سيد علي ڪوفي (مترجم: مخدوم امير احمد) فتح نامہ سنڌ عرف چچ نامہ (سنڌي) سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ١٩٥٤ع.

(٢) مير معصوم بکري (مترجم: مخدوم امير احمد) تاريخ معصومي (سنڌي)، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ١٩٥٣ع.

(٣) رحيمداد خان مولائي شيدائي: جنت السنڌ (سنڌي)، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ١٩٥٨ع.

(٤) مولوي نورمحمد نظاماڻي: سنڌ جي تاريخ، ڀاڱو ٻيون، تدبير سنڌ (سنڌي) سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي حيدرآباد، ١٩٣٢ع.

(٥) مولوي نورمحمد نظاماڻي: تاريخ سنڌ، ڀاڱو پهريون (سنڌي) انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو، ١٩٨٣ع.

(٦) عبدالغني عبدالله: تاريخ سنڌ، ڀاڱو ٽيون، سومرا ۽ سما (سنڌي) سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي حيدرآباد، ١٩٣٩ع.

(٧) مولانا سيد ابوظفر ندوي: تاريخ سنڌ (اردو) مطبع معارف، اعظم ڳڙهه، ١٩٤٧ع.

(٨) مولانا قاضي اطهر مبارڪپوري: هندستان مين عربون ڪي حڪومتين (اردو) مڪتبهٔ عارفين، ڪراچي، ١٩٦٥ع.

(٩) اعجازالحق قدوسي: تاريخ سنڌهه (اردو) مرڪزي اردو بورڊ لاهور، ١٩٧٦ع.

(10) Edwards Thomas: The Chronicles of Pathan Kings of Delhi, Trubner and Co, London, 1871.

(11) Stanley Lane Pole: The Coins of Sultans of Delhi in the British Museum. The Trustees, London, 1884.

(12) H. Nelson Wright: The Coinage and Metrology of the Sultans of Delhi, Manager of publications Delhi. 1936.

(13) H.T. Lambrick: Sind, before the Muslim Conquest. Sindhi Adabi Board Hyderabad, 1973.

(14) M.H. Panhwar: Chronological Dictionary of Sind, Institute of Sindhology, University of Sind, 1983.

(مٿين ڪتابن کان سواءِ محترم جمال ميراڻي صاحب جي گڏ ڪيل سڪن ۽ پنهنجي ذاتي گڏ ڪيل سڪن جي مشاهدي مان پڻ هن مضمون لاءِ مدد ورتي ويئي آهي.)

دارون هن ديواني جو

(اپياس) عبدالقيوم "صائب"

نجم عباسي سنڌ جو اهو آدرشي (۽ معروف) ليکڪ آهي، جيڪو ١٩٤٥ع کان وٺي اڄ تائين لاڳيتو لکندو رهيو آهي. سال ١٩٧٧ع کان وٺي اهڙو ڪو سال نه رهيو آهي، جنهن ۾ سندس ڪونه ڪو ڪتاب شايع نه ٿيو هجي. هن ڪهاڻيءَ، ناول ۽ مضمون سان گڏ ننڍي هوندي ها، اسڪول واري زماني ۾ شعر به لکيو آهي. هو جيتوڻيڪ بنيادي طرح هڪ ڪهاڻيڪار آهي پر مضمون تي به خاصي دسترس اٿس، ايتري قدر جو ڪن ڪهاڻين پڙهندي انهن تي مضمون هئڻ جو گمان ٿئي ٿو. هن جي ڪهاڻين جو پهريون مجموعو "طوفان جي تمنا" ١٩٦٩ع ۾ شايع ٿيو ۽ "دارون هن ديواني جو" ١٩٨٥ع ۾ ڇاپجي پڌرو ٿيو اٿس، جنهن ۾ ڪل ٢٨ ڪهاڻيون ڏنل آهن، جن مان پهرئين ڪهاڻيءَ جو عنوان خود ڪتاب جو عنوان بڻجي پيو آهي. گذريل سال هن جا چار ڪتاب- ٻهاڙن ۾ ٻڪار، پيار ڪهاڻي، بلنديون ۽ پروفيسر- پڙهندڙن تائين پهتا آهن، ۽ "ڪهاڻيءَ جو قافلو" عنوان سان سندس ڪتاب تازو پڌرو ٿيو آهي، جنهن مان ظاهر آهي ته پڙهندڙن کي لکندڙ مليو آهي ۽ لکندڙ کي پڙهندڙ. مطلب ته نجم عباسي جي پڙهندڙن جو هڪڙو وسيع حلقو پيدا ٿي پيو آهي. ائين کڻي چئجي ته سنڌي ٻوليءَ ۾ نجم عباسي هڪ مقبول ڪهاڻيڪار آهي.

اڃا چئي آيو آهيان ته نجم هڪ آدرشي ليکڪ آهي، هن مان ٻه ڳالهيون اسان جي آڏو اچن ٿيون- هڪ ته عام پڙهندڙ ڪهڙي قسم جون ڪهاڻيون پسند ڪري ٿو. ٻيو ته ڪهاڻيڪار جا ٻيو ڏئي، سوچ ۽ فڪر وفن جي ميدان ۾ ڪهڙي معيار ۽ مقام تي اچي پهتو آهي.

اچو ته انهن ٻنهي ڳالهين کي اڳيان رکي هن مجموعي "دارون هن ديواني جو" جو جائزو پيش ڪندس.

هن مجموعي جو اڀياس ڪندي پهرئين ڳالهه جيڪا منهنجو ڌيان ڇڪائي ٿي، سا آهي سامراجيت بابت ڪهاڻيڪار جا خيالات، جيڪي هوندي ته سڄي مجموعي تي ڇانيل نظر اچن ٿا، پر خاص ڪري- "هڪ نعرو"، "سچتا"، "پهريون هٿيار، ٻيو ڙڪو هٿيار" ۽ "پاپ"- عنوان وارين ڪهاڻين ۾ اوتيل ۽ وسايل آهن، جن ۾ هو ٻڌائي ٿو ته سامراج ڇا آهي، ڪيئن ڪم ڪري ٿو ۽ ماڻهو ان جي هٿن ۾ ڪيئن ڪيڏن ٿا ۽ خود مزدور طبقو، جيڪو هوندي ته سامراج جي خلاف هڪ وڏو هٿيار ٿي ڪم اچي ٿو، سو به بعضي ڪيئن سامراجيت جو هٿ ٺوڪيو

تي ڏکر ڪري ٿو. اهڙيون حقيقتون ڪهاڻين جي ذريعي نهايت سادي ۽ سهڪ ٻوليءَ ۾ پڙهندڙن کي ذهن نشين ڪرائڻ ۾ ڪهاڻيڪار ڪاميابي حاصل ڪري، سا وڏي ڳالهه آهي. نجم عباسي پنهنجي ڪهاڻين جي ذريعي اها وڏي ڳالهه حاصل ڪرڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي آهي. هن ڪهڙيءَ طرح پنهنجي دل جي ڳالهه ڪئي آهي، تنهن جو عڪس پيش ڪجي ٿو. هو ”هڪ نمرو“ ۾ ٻڌائي ٿو:

”سامراجي ان کي چئبو آهي، جو ڌاريو هجي ۽ غير ملڪ ۾ وڃي يا اتي آباد ٿئي، اتي جي رهاڪن تي پنهنجي ٻولي ۽ تهذيب مڙهي، اتي جون زمينون ڦٻائي، اتي جون جائدادون هڙپ ڪري، ماڻهن کي پنهنجو معاشي محتاج بڻائي، اتي جي دولت پنهنجي پاسن موڪلي يا ڪٺي وڃي، يعني هر طرح جي پرماريت ۽ ڦرمار ڪري، ۽ سياسي غلبو حاصل ڪري. صدين کان ڪان وٺي انگريز، فرينچ، آمريڪي، پورچوگيز، جرمن ۽ ٻيون ڪيچ قومون اهڙيون ئي سامراجي ٿي رهيون آهن.“

سامراج کي وري پڪ آهي ته ”بورجوا دلال، رجعت پرست جاگيردار ۽ نوڪر شاهي، جيستائين سماجي ارتقا جو اڳيون ڏاڪو نه آيو آهي، تيستائين هتي سڄائيءَ سان سامراجيت جو جهنڊو بلند رکندا ۽ انهن ۾ نوڪرشاهي اڳيان اڳيان رهندي.“ هو بورجوا دلال ۽ نوڪرشاهي بابت ذهن نشين ڪرائي ٿو ته، ”بورجوا دلال اهڙا شخص آهن، جن ذريعي انگريز سامراج، صنعتي ۽ زرعي ڦرلٽ ۽ پرماريت ڪندو آهي. هو ڪارخانيدار نه آهن، پر ايجنٽ يا واپاري آهن.“ ۽ نوڪرشاهيءَ کي اجاگر ڪندي چوي ٿو ته، ”نوڪرشاهي، انگريز سامراج جي نپايل، پاليل ۽ سيکاريل آهي. ان ذريعي سامراج حڪومت ڪندو آهي. اها سامراج جي سڀ کان وڌيڪ وفادار مخلوق آهي.“

نجم اڳتي هلي، ”ڀريون هٿيار، ڀاڙڪو هٿيار“ ڪهاڻيءَ ۾ اهو ٻڌائي ٿو ته سامراج نه رڳو ڦرلٽ ۽ پرماريت تي سندرو ٻڌي بيٺو آهي، پر ڏتڙيل ۽ اسرندڙ ملڪن ۾ جنگيون پڻ ڇيڙيندو آهي. هو ان جو ڇيد هن طرح ڇني ٿو: ”هر سامراج ته پاڻ جنگ چاهي ٿو ۽ ڪنهن نه ڪنهن طريقي سان دنيا جي ڪيترن ملڪن ۽ قومن جي وچ ۾ جنگ جي چڻنگ دکايو ويٺو آهي.“ ۽ هو ”رڳو اهڙين جنگين ڇيڙڻ لاءِ تيلي ڏئي ٿو، جيڪي ڏتڙيل ۽ اسرندڙ ملڪن جي وچ ۾ لڳن. ان ۾ هن جا ٻه مقصد هوندا آهن: هڪ ته هن جي هٿيارن جو وڪرو ٿيندو ۽ ٻيو ته اهڙن ملڪن ۾ غير پختي، غير جمهوري يا ڊڪٽيٽري حڪومت هوندي ۽ اهڙي حڪومت، سامراجي هڪ هٿيءَ واري واپار لاءِ مثالي ۽ مفيد هوندي آهي. سامراج انهن جنگين جي مخالفت ڪندو آهي، جي قومي آزادي ۽ غيرطبقاتي سماج لاءِ لڙيون وينديون آهن.“ وڏن وڏن ڪتابن جو ڏس ڏيندڙ پيدران ننڍين ننڍين ڪهاڻين جي ذريعي اهڙي مؤثر سکيا ڏيڻ ڪهاڻيڪار جي آدرش تي چٽي روشني وجهي ٿو.

نجم اهو به ٻڌائي ٿو ته نه رڳو جاگيردار، سرمائيدار ۽ بورجوا دلال سامراجي مقاصد ۽ اغراض لاءِ استعمال ٿين ٿا، پر خود مزدور به سامراجيت جو هٿيو ٿي ڪم اچي ٿو. هو "هڪ نعرو" ۾ هڪ هنڌ چوي ٿو، "چيو ويندو آهي ته مزدور مڙئي مظلوم آهن ۽ مزدور، مزور جو دشمن ڪونه ٿيندو آهي. ان سلسلي ۾ مارڪس جي چوٽي دهرائي ويندي آهي ته: 'دنيا جا پورهيتو، هڪ ٿي وڃو.' ان جو مطلب اهو نه آهي ته مزدور وڃي پنهنجي ملڪن ۽ علائقن جي ڪارخانن جي مزورين تي قبضو ڪن، ۽ اتي جا اصل رهاڪو مزور بيروزگار ويٺا هجن ۽ بکون پيا ڪاٽين. مارڪس جو ٿالو وچ ۾ آڻيندڙ مزدورن کي گهرجي ته هو پنهنجي ديس يا علائقي جي ڪارخانن ۾ ڪم ڪندي، اتي جي سرمائيدارن سان مقابلو ڪن، ۽ ساڳئي وقت ٻين ڏيهن جي مزدورن جو به هرقسم جو ساٿ ڏين. اهوئي آهي مارڪس جي ان گفتي جو اصل مطلب." "باقي جيڪي مزور ٻاهران اچي ڪنهن ملڪ جي مزدورن جا حق ماري ڪم ڪن ٿا، سي سرمائيدارن ۽ ٻرمارن جا چاڙتا ئي چئبا."

هي ڳالهيون پڙهندي جڏهن سنڌي ڪهاڻين جو پڙهندڙ سنڌ جي عام حالتن ڏانهن ڌيان ڏئي ٿو ته هن کي پنهنجي وطن ۾ به اهڙيون حالتون عام نظر اچڻ ٿيون ۽ هن ۾ اهو احساس پيدار ٿئي ٿو ته سنڌس وطن جا مختلف طبقا ڪين پنهنجي غرض لاءِ ڪهڙن نه نقصان پيا رسائين. اهوئي سبب آهي جو نجم کي پڙهندڙن جو هڪ حلقو ملي ويو آهي، جيڪو سمجهي ٿو ته نجم ايمانداريءَ سان حقيقتن جو نقش چٽيندڙ اهو ڪهاڻيڪار آهي، جيڪو قوم ۽ وطن کي سجاڳ ڪرڻ لاءِ ڪهاڻيون لکي رهيو آهي.

نجم نه رڳو هرقسم جي سامراج کي ڌڪاري ٿو، پر هو هڪ قلمڪار جي حيثيت ۾ قلم جي اهميت ۽ مقام کان به واقف آهي. اهو قلم ۽ قلمڪار ڇا ٿو ڪري سگهي، ان جي اثر کي وري تلوار يا طاقت ڪيئن ٿي زائل ڪري، هو ان جي به ڇنڊ ڇاڻ ٿو ڪري. هو اهو به ٻڌائي ٿو ته آزاديءَ جو شعور ته قلم جي ذريعي پيدا ڪيو آهي، پر خود آزادي هٿياربند هلچل ۽ ٻاڪوڙ جي ذريعي حاصل ڪبي آهي. قلم ۽ تلوار مان هن جي ڪهڙي مراد آهي، تنهن جي باري ۾ لکي ٿو، "قلم مان مطلب ڇا آهي؟"

"ادب، صحافت، شعور، نظريو، تقرير، سياسي پمفليٽ، ڪانفرنسون، اخبار، ريڊيو ۽ ٽيليويزن جهڙا ذريعا وغيره." ۽ تلوار مان مطلب؟

"ڪهڙي به قسم جو وڙهڻ ۽ مارڻ جو هٿيار، تشدد، ڌاڙائي، لشڪر، لشڪري راڄ، مارشل لا، ڊڪٽيٽرشپ، ڏنڊو، ڌماڪا، ڌماڪا، گوريلا جنگ، لڙائي وغيره."

قلم ۽ تلوار جي مطلب کي صاف ڪرڻ بعد آزاديءَ لاءِ وڙهڻ واري سپاهيءَ لاءِ هو چوي ٿو، "پر وڙهڻ واري قومي سپاهيءَ لاءِ ضروري آهي ته هو پهرين نظرياتي هٿيار سان

هشيارٻند ٿئي ۽ اهو آهي قلم." پر انهيءَ قلم ۽ قلمڪار تي جيڪي وهي واپري ٿئي، تنهن جو ڇٽ هن طرح چٽيو ويو آهي. جي "لکيتن تي پابنديون وڌيون وينديون آهن، اديبن کي جيلن جي سزا ڏني ويندي آهي. ان هوندي به قلم هار نه مڃيندو آهي ۽ اهڙيون لکيتون ملڪ کان ٻاهر به شايع ٿي پنهنجي ملڪ ۾ اينديون آهن ۽ قومن جي ذهني سجاڳيءَ جو باعث بڻبيون آهن. اهڙين لکيتن سان ڪن تي پنهنجي ملڪ ۾ ته پابنديون پونديون آهن، پر ٻاهرين ۽ آزاد ملڪن ۾ انهن تي نوبل انعام ڏنا ويندا آهن." نجم اهو سڀڪجهه ڏٺو ۽ پڙهيو ۽ پڙهيو آهي. دنيا جي ادبي ۽ سياسي تاريخ ۾ اهڙا ڪيترائي مثال آهن— ڌارين ملڪن ۾ به ۽ پنهنجي ملڪ ۾ به. هن ان ڳالهه کي هن طرح ڪٿيو آهي:

"هر وڙهڻ واري قومي سپاهيءَ لاءِ ضروري آهي ته هو پهرين نظرياتي هٿيار سان هٿيارٻند ٿئي، اهو آهي قلم."

"اها صحيح ڳالهه آهي ته فقط اها قوم اثرائتي نموني وڙهي سگهندي جا ذهني ۽ شعوري طرح سجاڳ آهي. پر ذهني شعور ۽ سجاڳي پيدا ڪندڙ اوزار يعني قلم تي جيڪي پهرا ۽ پابنديون آهن، سي تلوار جو ڪارناموهوندا آهن ۽ جي قلم کي اپوس بڻائي سگهن ٿا. ڊڪٽيٽرشپ جي سينسرشپ جي تلوار قلم کي ڪاغذ تي چُرڻ ئي نه ڏيندي آهي. قلم ڏڻين، ليکڪن ۽ صحافين لاءِ آمراڻ حڪومت جا جيل وڏو وات ڦاڙيو، ڳوڪائڻ لاءِ دائمي تيار هوندا آهن. اديبن ۽ صحافين کي نه رڳو سامراجي جيلن اندر وحشي ايذاءِ ڏنا ويندا آهن، پر ٻاهر به هن جي ڪٽنبن واسطي اقتصادي دشواريون پيدا ڪيون وينديون آهن. ڪن ليکڪن جي لکتين ۽ ڪتابن جي ڇپجڻ تي پابنديون پونديون آهن.

"پر تنهن هوندي به قلم هار مڃڻ وارو نه هوندو آهي ۽ ڪوهي نه ڪندو آهي. جيل ۾ بہ وڏا وڏا ڪارناما هوندا اٿس. دنيا جا ڪي عظيم ڪتاب جيل اندر لکيا ويا. قيدي اديب قومي شعر ۽ لکيتون ٻاهر موڪلڻ ۾ ڪامياب ٿي ويندا آهن. پوءِ اهي ڇپجي سا سائيڪلو اسٽائيل ٿي، هٿوهٿ قوم جي ماڻهن ۾ هلندا رهندا آهن. ڪتاب تي پابندي پوندي آهي ته اهو ڪنهن ٻاهرين ملڪ ۾ ڇپجي ديس ۾ پهچي ويندو آهي ۽ پڙهندڙن تائين رسائي حاصل ڪندو آهي."

هيترو ڪجهه ٻڌائڻ بعد هو اها ڳالهه به ظاهر ڪري ٿو ته "گهٽ ۾ گهٽ هن دور ۾ اهڙي تسر جي گفتي ته: "قلم تلوار کان تيز آهي، ان ۾ بورجوا سازش جي بوءِ اچي ٿي." سو ان ڳالهه جي ظاهر ڪرڻ بعد هينئن چوڻ تي مجبور آهي "هن حقيقت کي نظرانداز ڪري نٿو سگهجي ته تلوار، قلم کان گهرائي ٿي." ۽ پيو ته "قلم جي ڪم جي تمام وڏي اهميت آهي. انقلاب جي وات ۾ شروعاتي هٿيار قلم آهي، پر پڇاڙڪو هٿيار تلوار آهي"، مطلب ته انقلاب جي لاءِ قلم ۽ تلوار پنهنجي پنهنجي وقت تي ٻئي ضروري آهن، پر هو وڌيڪ چوي ٿو ته ڪامياب

انقلاب صرف اهو آهي جنهن کي قائم رکي سگهجي ورنه اها هڪ بيڪار جسارت آهي.
ان سلسلي ۾ هو چليءَ جي انقلاب جو مثال ڏيندي چوي ٿو، "چليءَ جي سماجوادي انقلاب ٻڌايو آهي ته اهڙو سماجوادي انقلاب، جنهن کي قائم رکي نه سگهجي، سو اجايو آهي." هن نه رڳو ايترو چيو آهي پر انقلاب جي سلسلي ۾ هڪ ٻي به ڳالهه ڪئي آهي ۽ اها هيءَ ته "جو ذهني ۽ نظرياتي هوندو، سو ئي هٿيارن جو صحيح نموني استعمال ڪندو. باقي ڌرمي بنيادن تي هٿيارن جي استعمال سان نه قومي آجائي وٺي سگهبي ۽ نه طبقاتي سماج کان جان ڇڏائي سگهبي."

نجم عباسي انهن ڳالهين سان گڏوگڏ سنڌ جي ڪن بيمارين جو ذڪر به ڪيو آهي، اهي آهن -- وڏيرو، پير، ڌاڙيل، پوليس ۽ حرامخور طبقو. هن وڏيري، پوليس ۽ ڌاڙيل جو چٽ پنهنجي ٻن ڪهاڻين هڪ "رازو" ۽ ٻي "ڌاڙيل جو جنم" ۾ خاص طور تي چٽيو آهي. هن اها ڳالهه صاف طور تي لکي آهي ته جڏهن ڪنهن وڏيري جي ناجائز حڪم کي اڳلو ڪونه ٿو مڃي ته هو پنهنجو زور ڏيکارڻ لاءِ پوليس جو سهارو وٺندو آهي. پوليس وري وڏيري جي ٻُٽي ٿيهڻ خاطر، ان شخص کي ڪنهن نه ڪنهن ڪوڙي ڪيس ۾ ڦاسائي ڏاڍي ڏيه ڪيندي، وڏي رشوت وٺندي، ان شخص جي ماءُ، ڀينر يا ڀين مائٽن کي ٿاڻي تي آڻائي ڏاڍي بي عزتي ڪندي آهي. جڏهن اهو شخص ايتريون تڪليفون برداشت ڪري سگهندو آهي ته وير وٺڻ جي سوچيندو آهي ۽ نيٺ وڃي هڪ اهڙي قوت جي پر وٺندو آهي جيڪا وڏيري ۽ پوليس سان ٻچي ڪاٺ جوڙي هوندي آهي ۽ اسان جي ملڪ ۾ اهڙي قوت آهي "ڌاڙيل" جي. ان ريت ڌاڙيل نه رڳو لٽيندو، ڦريندو ۽ ڌاڙا هڻندو وتندو آهي پر پوليس، وڏيري ۽ ان جي ڪمدار سان ڪسرون ڪيندو رهندو آهي، اجا به اڳتي وڏي انهن کي آفت ساري ڇڏيندو آهي. ٻي ڳالهه ته ڌاڙيان جا جو تسولا ٻٽا وڃن، تنهن جو هڪڙو سبب وڏيري جون ڪُڏايون ۽ پوليس جون ڏاڍايون پڻ آهي.

هو "رازو" ۾ هڪ هنڌ ٻڌائي ٿو ته "مستري جام جا طاق لڳي ويا. پر هو جهانديدو ماڻهو هو. ايترو اڻوجهه نه هو. وڏيري جي حڪم، پنهنجي انڪار ۽ پوليس جي هن ڪاروائي ۾ ناتو سمجهڻ ۾ دير نه لڳس. هن کي هٿ ڪڙيون لڳايون ويون. هن احتجاج ڪيو ۽ دانهون ڪيون ته منهنجي اڳين پيڙهين، توڙي مون، توڙي منهنجي پوئين چرس نه ڪڏهن واپرايو ۽ نه ان جو واپار ڪيو آهي. هي سڀ هٿن جي ڪيڏ ڪري مون کي ڦاسايو ويو آهي. پر صوبيدار هن کي لتَ هڻي چيو ته اهي ڳالهيون ڪورٽ ۾ هلي ثابت ڪجان، حالي هلي جيل جي هوا ڳاءِ!" "ڌاڙيل جو جنم" ۾ وري ڪانيوءَ تي وڏيري جي ظلمن ۽ ڏاڍاين جو چٽ چٽڻ بعد هو ٻڌائي ٿو ته ڪانيوءَ جي سوچ ۾ ڦيرو اچي ٿو ۽ اهو هيئن سوچڻ لڳي ٿو "پر مان اهڙو ڪمزور به نه آهيان. سيڪجهه ائين ماٺ ۾ چو ٿو سهان. ان ماٺ ۾ به ته تباهه ٿي رهيو آهيان. وڏيري جو ظلم وڌندو ٿو وڃي. مان به ننڍڙو نه آهيان. منهنجا ٻه ٻه مائٽ آهن.

منهنجا ٻه ٻه يار آهن، جي سنگت ۾ سر ترڻ تي رکندا.“ مان ڀلاند وٺندس، مان پنهنجو حق وٺندس— ”هو صوبيدار ۽ وڏيري جي رت جو پياسي بنجي ويو.“ هن ٻوهه صوبيدار، ٻه سپاهي ۽ وڏيري جي پٽ کي گوليون هڻي ماري، وڃي ڌاڙيلن جي ٽولي سان گڏيو.

نجم سڀني حقيقتن کي ڪهاڻين جي روپ ۾ مؤثر انداز ۽ اسلوب سان پيش ڪري، عام پڙهندڙ کي پاڻ ڏانهن متوجهه ڪيو آهي. اهائي هن جي ادبي ۽ فني ڪاميابي آهي. هيترو ڪجهه ڏيندي نجم جو قلم ڪٿي به ھٻڪيو ڪونهي، بلڪ روان دوان رهيو آهي، جنهن مان ظاهر آهي ته هو حقيقي اديب ۽ ڪهاڻيڪار واري بلند معيار تي پهچي ويو آهي. هن پنهنجو اهو معيار قائم رکندي ’پير‘ جو ڪردار وري هيئن چٽيو آهي:

”سون کي شخصي طرح سڌ آهي ته تون پير ڪيئن بڻئين؟ پير جي حيثيت ۾ تو نرالي حڪمت عملي اختيار ڪئي. سنڌ جا عام پير خاص ڪري ان زماني ۾ گهڻو ڪري، اڻپڙهيل، مذهبي طرح بي عمل، عياش، نشئي، ڍنگوڙا، شڪار جا شوقين، ڪتن ۽ رڇن جون ويڙهيون ڪرائيندڙ ۽ جواري هئا. تون شريعت جو غلاف ڍڪي مريدن جي سامهون اچڻ لڳين.“

”منهنجو هي چوڻ آهي ته جو انسان پورهيو نه ٿو ڪري، تنهن کي کائڻ جو حق نه آهي. جو ٻين جي پورهئي جو ٿو کائي، پوءِ ڪنهن مذهب جي نالي ۾، سو حلال نٿو کائي. (هتي کهڙي نه سهڻي نموني ۾ ٻين جي ڪمائيءَ تي جيئندڙ کي حرامخور چيو ويو آهي) خيال ڪريو ته هڪڙو ماڻهو، سڄو ڏينهن محنت ۽ مزدوري ڪري، رت ۽ ست ڏئي ڪمائي اچي توهان کي نذراني طور پيش ڪري ٿو ۽ توهان پلنگ تي ويٺي کائو ٿا... ڪيتري نه شرم جي ڳالهه، ڪيڏو نه ظلم، هنن محنت ڪش ويساهه وسوڙلن تي! هنن جي ڪمائي تي عيش ڪري، هنن کي بي دنيا جي بهشت جي ڏنن ۾ پيا رکو. ان کي مڪاريءَ جي انتها نه چئجي ته پيو ڇا چئجي!“ نجم نه رڳو اهو سڀڪجهه ”سدي خارج“ ڪهاڻيءَ ۾ چيو آهي، پر ان ۾ ايرن تان ڪاني اکڙي لاٿي اٿس. هن افساني ۾ نجم عباسي، ڏيپلائي مرحوم جون سڪون پيو لاهي.

نجم عباسي، انقلابي اديب جي ڪم، حيثيت ۽ ڪارنامن تي ته لکيو آهي، پر اهڙن اديبن جي لکڻين تي ٻه ٻه اکر لکيا آهن، جيڪي سنڌي ٿي ڪري ٻه سنڌين ۽ انهن جي حقن جي خلاف، حڪومت جا پنو ٿي ڪري ڪم ڪري رهيا آهن. اهڙن اديبن جو ذڪر هن ’پرائو ڪلهو‘ ۾ ڪيو آهي. هو ٻڌائي ٿو:

”هن پنهنجي لکڻين ۾ سنڌي ترقي پسند اديبن ۽ سنڌي قوم پرستن پٺيان ٻاهه لڳائي ڏني آهي. هن جي ڪتابن کي ضبط ڪرڻ جي گهر ڪري ٿو ۽ جڏهن انهن تي بندش پوي ٿي ته هنبوڇيون هڻي ٿو. هن کي دهريو، ڪافر، ڏاهر پرست، ڪميونسٽ ڪوٺي عوام کي هنن خلاف ڀڙڪائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. ريڊيو، ٽيليويزن ۽ ٻين سرڪاري نوڪرين مان هنن کي ڪڍرائڻ لاءِ واويلا مچائي ٿو. سنڌ جي حقن لاءِ آواز اٿارڻ وارن کي راڄ دوهي

شمار ڪري ٿو. ڪو سنڌ جي تاريخي ۽ قومي سورمن جي ساراهه ڪري ٿو ته هُو پاڻيءَ مان نڪري وڃي ٿو."

هن ڪهاڻيڪار، سياست، وڏيراشاهي ۽ ادبن جي ڪردار کي پيش ڪرڻ سان گڏ سماج جي مختلف پهلوئن تي پڻ ڪهاڻيون لکيون آهن. اهڙين ڪهاڻين ۾ 'داروءَ جي ديواني جو'، 'ولايت ۾ ولر ياد آيا'، 'شادي'، 'شيرين' ۽ 'چيٽا' ڪهاڻيون اچي وڃن ٿيون. هنن مان پهرئين ڪهاڻيءَ ۾ انهيءَ شخص جي ڪردار کي ڪنيو آهي، جيڪو ذهني توڙي جسماني طور تي بيماريون ڪاٽيندو رهي ٿو، جنهن ڪري پڙهيل ڪڙهيل هوندي به ويچارو ڪنهن ڪم جو ڪونهي. هو فوٽ پاٿ تي سمهندو، پنهنجا ڪپڙا ڦاڙيندو، گٽرن جو پاڻي پيئندو ۽ بيا اهڙا ڪم ڪندو رهي ٿو. هن جو علاج به ڪيو وڃي ٿو، تنهن هوندي به هو هڪ بيڪار سماجي پرزو ٿي رهجي وڃي ٿو. اهڙو هڪ سڄو پڄو ماڻهو نجم جي اسپتال ۾ اڪثر ويٺل نظر ايندو، جنهن جي صورت ڪتاب جي مٿان پڻ عڪس پذير آهي. مطلب ته هڪ سچ کي ڪهاڻيءَ جي صورت ۾ پيش ڪيو ويو آهي. ٻيءَ ڪهاڻيءَ ۾ اهو ٻڌايو ويو آهي ته ڪلچر (ثقافت) ڪيڏي نه سگهاري شئي آهي. هي لکي ٿو "پر پنهنجا ديس کان ٻاهر رهڻ سان ماڻهوءَ کي احساس ٿو ٿئي ته ٻولي، وطن ۽ ڪلچر سان ڪيو هجڻ جهڙو ٻيو ناتو آهي ئي ڪونه."
"سو يار ڌرتيءَ جي روحاني ڇڪ ٻاهر وڃي ئي محسوس ٿئي. اهوئي آهي منهنجو ولايت ۾ رهڻ جو تجربو ۽ احساس." ٽين ڪهاڻي سگا بنديءَ بابت آهي. چوٿينءَ ۾ پڻ شاديءَ جو مسئلو کنيو ويو آهي، پر جنهن اهو ڏيکاريو ويو آهي ته جن مائٽن جو ڇوڪرين جي ڪمائيءَ کانسواءِ گذر اوقات جو ٻيو وسيلو ڪونهي سي ڇوڪرين کي ڇڙواڳ ته ڇڏي ڏين ٿا، پر انهن جي شادي ڪونه ٿا ڪرائين ۽ هو ائين ڪرڻ لاءِ لاچار آهن. پنجين ڪهاڻيءَ ۾ ڀنگين جي باري ۾ ٻڌايو ويو آهي ته:

"مان هنن ڀنگين جي حالتن تي سوچيندو آهيان ته هنن کي صدين کان وٺي اڇترو پيڙيو، دٻايو، هيسايو ۽ ڀري رکيو ويو آهي، جو هو پنهنجو پاڻ کي به انسان کان گهٽ ٿا سمجهن. هو پنهنجو مذهب پڻ مٽائيندا رهيا. مسلمانن جي حڪومت ۾ مسلمان ٿيا. سکن جو راڄ ٿيو ته هو سک ٿيا. انگريز حاڪم بڻيا ته هنن عيسائيت قبول ڪئي. پر تڏهن به هنن کي انسان نه سمجهيو ويو ۽ ان برابري جو درجو مليو. هو پست ۽ اڇوت ئي رهيا."

اهڙيءَ طرح محسوس ٿيندو ته نجم عباسي، سماج جي مختلف مسئلن، طبيعتن ۽ حالتن جي پنهنجي ڪهاڻين ۾ نشاندهي ڪندو اچي ٿو. هن سماج جي ٻين ڪردارن سان گڏ پنهنجي پيشي وارن کي به ڪونه وساريو آهي. هن "بدذوق" ۾ ڊاڪٽر جي ڪردار کي ڪنيو آهي، جنهن ۾ ڏيکاريو ويو آهي ته ڪيترا ڊاڪٽر، بيمار زالن جي عصمت جي هاڃ لاهي، انهن جا پيڙا پار ڪري ڇڏيندا آهن. ۽ "هڪڙو غريب ٿيو بيمار" ۾ ان ڳالهه تي روشني وڌي آهي، سرڪاري

اسپتالن ۾ جتي مفت علاج ڪيو ويندو هو، اتي بہ بيمارن ۽ انهن جي مائٽن کي ڪيئن ڦريو ۽ لٽيو ويندو هو.

انهيءَ مان ظاهر آهي تہ نجم انهن سڀني مسئلن تي ڪهاڻيون لکندو رهندو آهي، جن کيس وقت بوقت متاثر ٿي ڪيو آهي. البت اها خبر ڪانهي تہ انهن جي عملي ميدان ۾ پاڻ ڪيتريقدر سلهاڙيل آهي، ڇاڪاڻ جو هو "ٻولين جو تون ٻول" ۾ ان جي نشاندهي ڪندي چوي ٿو "جيستائين لکڻ وارو پاڻ پنهنجين لکيتن تي عمل نہ ڪندو يا عملي ميدان ۾ نہ هوندو، تيستائين هن جون لکيون ايترو اثرائتيون ثابت نہ ٿينديون." ان ڏس ۾ آءٌ فقط ايترو ڄاڻان ٿو تہ نجم جون ڪهاڻيون پڙهندڙن تي پنهنجو اثر تہ ڇڏين ٿيون.

هي تہ ٿيو نجم جي ڪهاڻين جي باري ۾ پر هن جي ٻوليءَ ۽ ادبي معيار جي باري ۾ ايترو چئبو تہ هن جي ٻولي سادي، سرڪ، وقتائتي ۽ اثرائتي ٿئي ٿي. سهڻا محاورا، سهڻيون چوڻيون، سهڻيون تشبيهون استعمال ڪرڻ سان گڏ ڪهاڻين جا سهڻا پس منظر ۽ پيش منظر پيش ڪري ٿو، منظر نگاري ۽ جزئيات نگاريءَ جو بہ ڏانو اٿس ۽ حقائق کي حقائق جي صورت ۾ پيش ڪري ٿو. اديب تي ڪري اديب کي هرو ڀرو ساراهي مٿي تي کڻڻ ٿو چاڙهي، پر هن جي سماج ۾ جيتري حيثيت آهي ان جو اهترو ئي چٽ چٽي ٿو. نظرياتي طور بہ هو هڪ حقيقت پسند نظر اچي ٿو. هن جي تحرير جون اهي ئي خوبيون ۽ سهڻايون آهن، جن کيس اڄا تائين پڙهندڙن ۾ مقبول ڪري رکيو آهي. انهن سڀني ڳالهين هوندي، هن جون ڪي ڪهاڻيون اهڙيون بہ آهن جي ڪهاڻيون گهٽ ۽ مضمون وڌيڪ معلوم ٿيون ٿين. اهڙين ڪهاڻين ۾ "دليري" ۽ "آءٌ ڪنور، ڪر ڳالهہ" ڏانهن ڌيان خودبخود ڇڪجي وڃي ٿو. ازانسواءِ هن ڪيترن لفظن جي غلط صورتخطي استعمال ڪئي آهي. هونئن بہ نجم جو لاڳاپو وچولي (ساهتيہ) واري خطي سان آهي، جنهن جي ٻولي معياري ۽ صحيح ليکي وڃي آهي. اتي جو اديب جي غلط صورتون استعمال ڪري تہ پوءِ ٻوليءَ جو معيار ڪٿي قائم رهندو. آءٌ کيس ايترو عرض ڪندس تہ هو آئنده لفظن جي صحيح صورت ڏانهن ڌيان ڏئي. اهڙن چند لفظن جي آءٌ هتي نشاندهي ڪريان ٿو. مختيارڪار، خذمت، عيوضي، ڪاروائي ۽ ڇپڻ، جيڪي پاڻ اڪثر ڪتب آندا اٿس، تن جي صحيح صورت آهي: مختارڪار، خدمت، عوضي، ڪارروائي ۽ ڇاپڻ. پنهنجي ٻوليءَ جي معيار کي قائم رکڻ لاءِ اهو ضروري بہ آهي.

ٽي. ايس. ايليٽ

(هڪ مطالعو) بدرالدين آچر

ٽي. ايس. ايليٽ، آمريڪا ۾ مسوري رياست جي مشهور صنعتي شهر سينٽ لوئيس ۾ ١٨٨٨ع ۾ پيدا ٿيو. هن جو والد، صنعتي دنيا ۾ ممتاز شهرت رکندو هو. ايليٽ پنهنجي خانداني روايت مطابق هارورڊ يونيورسٽي ۾ تعليم حاصل ڪئي ۽ چار سال فلسفي جو علم پڙهندو رهيو. ١٩١٠ع ۾ هو ادب ۽ فلسفي جي وڌيڪ ڄاڻ حاصل ڪرڻ خاطر پيرس جي ساربون يونيورسٽي ۾ داخل ٿيو ۽ اتان واپس اچڻ سان وري اعليٰ تعليم لاءِ هارورڊ يونيورسٽي ۾ داخلا ورتائين.

ايليٽ ١٩١٤ع ڌاران آمريڪا کان ڪهي اچي انگلنڊ ۾ رهڻ لڳو، جتي بعد ۾ ڪيس شهريت به ملي ۽ پاڻ مستقل طور تي رهڻ جو فيصلو ڪيائين. ايليٽ پنهنجي زندگيءَ جو آغاز 'استاد' جي حيثيت سان ڪيو. هن ڏٺو ته پڙهائڻ هڪ ڏکيو پيشو آهي، جنهن هيٺ ذهني پيڙا گهڻي ٿئي ٿي ۽ پوءِ ذهني اوسر رڪجڻ جو انديشو ٿئي ٿو، ان ڪري هن صاحب ڪجهه عرصي لاءِ بئنڪ ۾ نوڪري حاصل ڪئي. ان عرصي دوران ايليٽ مختلف عنوانن تي لکندو ۽ پڙهندو رهيو، جنهن جي نتيجي ۾ هن 'ايف. ايچ. براڊلي' تي هڪ تحقيقي مقالو لکي ورتو، جيڪو ١٩٢٤ع ۾ ڇپيو هو.

ايليٽ، ١٩١٧ع کان ١٩١٩ع تائين، 'دي ايگوئسٽ' رسالي جو سب ايڊيٽر ٿي رهيو ۽ ان دوران پين به ڪيترن رسالن ۾ لکندو رهيو. ١٩٢٢ع ۾ هو 'دي ڪرائيٽيرين' جو ايڊيٽر ٿيو.

١٩٢٨ع ۾ ايليٽ جي زندگيءَ ۾ هڪ عجيب موڙ آيو، جڏهن هو عيسائيت واري مذهب ۾ داخل ٿيو. اهو لڳي ٿو ته مٿس جان ڊان جو گهرو اثر ٿيو، ان ڪري ايليٽ جا ڪافي ترقي پسند خيالن رکڻ وارا دوست مايوس ٿي پيا ۽ ڪانئس پري رهڻ لڳا.

ايليٽ جي گهريلو زندگي به سٺي نه رهي. هن ١٩١٥ع ۾ جڏهن شادي ڪئي ته هڪ سال گذرڻ بعد سندس زال چري ٿي پئي ۽ کيس چرين واري علاج گهر ۾ داخل ڪيو ويو. اتي هوءَ 'نه چرين ۾، ۽ نه سياڻن ۾'، واري حالت منجهه ١٩٤٧ع، يعني پنهنجي زندگيءَ جي آخري سال تائين داخل رهي. ايليٽ هن سان ملڻ لاءِ آخر تائين اتي ويندو رهيو. ان پريشانيءَ ايليٽ جي زندگيءَ تي ڪافي ڏکوئيندڙ اثر ڇڏيو.

ايليٽ ۱۹۵۷ع ۾ پنهنجي پرائيويٽ سيڪريٽري سان وري شادي رچائي ۽ پنهنجي حياتيءَ جا پويان سال گهريلو زندگي خوشگوار نموني سان گذاري.

آخرڪار ۱۹۶۵ع جي جنوري مهيني ۾ هن وفات ڪئي. هن کي مرڻ بعد وڏي ۾ وڏو قومي اعزاز ڏنو ويو.

ايليٽ ويهين صديءَ جي قدآور شخصيتن مان هڪ اهم حيثيت جو مالڪ آهي. هن جي حياتيءَ جا ٽي دور يا حصا آهن.- بحيثيت شاعر، نثر نويس ۽ ڊرامه نگار.

ايليٽ، شاعر جي حيثيت ۾:

ايليٽ بنيادي طور تي شاعر آهي. سندس نثر کي ڪيترو نه اهميت وارو هجي، پر اهو نه اسان کي هن جي شاعريءَ کي سمجهڻ ۾ مدد ڏئي ٿو.

انگريزي قوم کي جنهن ادبي صنف تي ناز آهي، اها شاعري آهي. شاعريءَ ۾ هوءَ يورپ جي سڀني قومن کان اڳيري آهي. انگريزي ادب جي تاريخ پڙهڻ سان اهو پتو پوي ٿو ته شاعريءَ جي صنف ترقي پذير ٿي رهي آهي؛ مگر اڻويهين صدي جي آخري چوٿائي ۽ ويهين صدي جي پهرين ڏهاڪي ۾، شاعر ته ڪٿي ڪهاڻي ڏسڻ ۾ اچن ٿا، پر انهن منجهه هڪ به اهڙو ناهي جنهن کي "عظيم شاعر" ڪوٺي سگهجي. رومانوي دور جي شاعرن جيڪي گهڙا پريا هئا، جن جو تاثر دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ تائين پهچي چڪو هو. اهي مٽ يا گهڙا جن نه سگهي چڪا هئا، هاڻي فقط "لفظي تڪرار" جن پيو هو.

انگريزي شاعريءَ جي هن خشڪساليءَ واري دور ۾ اسان کي آمريڪا جي سرزمين تي ٻه نوجوان شاعر ايرندي نظر آيا — هڪڙو ازرا پائونڊ ۽ ٻيو ٽي. ايس. ايليٽ. هنن جي شاعريءَ ۾ نئون روح، فن ۽ فڪر، طرز ۽ انداز بيان ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

ايليٽ جڏهن شاعري شروع ڪئي، تڏهن اها صنف پنهنجي اهميت وڃائي چڪي هئي. پڙهيل لکيل ۽ سنجيدي قسم جا ماڻهو ان کان بيزار ٿي چڪا هئا. ايليٽ جي اها ڪوشش رهي ته هو شاعريءَ کي وري اُن عروج تي آڻي ته جيئن اعليٰ تعليم وارا ماڻهو به ان سان لطف حاصل ڪن. ان لاءِ هن شاعريءَ جي عام استعمال کي ڇڏي ڪري، "مشڪل ۽ مبهم" طريقو اختيار ڪيو. ان ڪري سندس شاعري به مشڪل بڻجي وئي. اها وري وري پڙهڻ ۽ غور ڪرڻ کان سواءِ سمجهڻ مشڪل آهي. ان ۾ عنوان، حوالا ۽ لفظ اهڙا استعمال ٿيل آهن، جو عام پڙهندڙ جو ذهن اوستائين وڃي ئي نه ٿو سگهي.

ايليٽ جي شاعريءَ جو پهريون مجموعو ۱۹۱۷ع ۾ ڇپيو، جنهن ۾ اُن سالن دوران لکيل شاعري شامل هئي. انهن نظمن ۾ نمايان نظم "Love Song of Alfred Prafrock" آهي. هن نظم ۾ هڪ پوڙهي عاشق جو ذڪر ڪيو ويو آهي، جيڪو پنهنجي محبوبه سان روز شام

جوگھمندو وهي ٿو، ۽ عشق کي مقدس امانت سمجهي، سيني ۾ سانڍيو اچي ٿو: سڄي عمر گذرڻ کان پوءِ به ان جو اظهار نه ٿو ڪري. هن نظم ۾ عشق ۽ محبت جو تقدس برقرار رکيو ويو آهي، ان ڪري عام رولو عاشقن کي ڪو مزو نه ٿو اچي. هن مجموعي ۾ ٻين نظمن کان علاوه "Protrait of a lady" ۽ "Gerontion" مشهور ۽ تعريف لائق آهن.

ايليٽ جا ٻه مجموعا شاعريءَ جا هرهڪ ۱۹۱۹ع ۽ ۱۹۲۰ع ۾ نيويارڪ مان ڇپيا هئا. ۽ هن جي شاهڪار نظم "The Waste Land"، جيڪا پهرين نيويارڪ ۾ (۱۹۲۲ع ۽ ۱۹۲۵ع) ۾ پوءِ لنڊن ۾ ڇپي، هن نظم دنيا ۾ ڌماڪو ڪري ڇڏيو. هن نظم جو فارم ۽ انداز بلڪل انوکو آهي. چار سئو لڳ ڀڳ سٽن تي مشتمل هي نظم، جديد انگريزي شاعريءَ ۾ هڪ شاهڪار نظم جي حيثيت ۾ سڄي دنيا ۾ مشهور آهي. هن نظم جا پنج حصا آهن، جيڪي عام طور تي هڪ ٻئي کان جدا ٿا لڳن، پر وري وري پڙهڻ سان خبر پوي ٿي ته انهن جو پاڻ ۾ گهاٽو ڳانڍاپو آهي. هن نظم ۾ اٽالين، جرمن، فرانسي ۽ سنسڪرت ٻولين جا لفظ ۽ استعمال ۾ ايندڙ محاورا به ڏنا ويا آهن. هن نظم جي عنوان مان پتو پوي ٿو ته هن ۾ هڪ اجڙي دنيا جو ذڪر ڪيو ويو آهي، جيڪا برباد ٿي چڪي آهي ۽ هر طرف ويراني ڇانيل آهي. هن نظم جي شاعرانه عظمت سان گڏوگڏ، ٻنجن حصن ۾ ورهائجڻ ڪري ان مان ڊرامائي تاثر به ملي ٿو. ايليٽ جي عظيم شاهڪارن مان هي نظم سرفهرست آهي. هن کان علاوه "The Hollow men"، "East Coker"، "Ash Wednesday" ۽ "The Four Quartets" به عظيم شاهڪارن ۾ شامل آهن.

ايليٽ، نثرنويس جي حيثيت ۾:

ايليٽ جي نثر جو مطالعو ڪرڻ سان اسان اهو چوڻ تي مجبور ٿا ٿيون ته: "ايليٽ هڪ ئي وقت عظيم شاعر به آهي ته اعليٰ قسم جو نثر نويس به." هن جي نثر پڙهڻ سان خاص طور تي ڌارين (انگريزي کان علاوه) ٻولين وارن کي گهڻو فائدو رسي ٿو. ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته سندس شاعري عظيم آهي، پر شاعريءَ کي سمجهڻ ٿورو مشڪل ڪم هوندو آهي، ان جي برعڪس نثر سمجهڻ آسان آهي. ان ڪري ئي ايليٽ جو نثر ۽ خاص طور تي سندس "تنقيد" اسان لاءِ وڏي اهميت واري آهي.

اسان کي اهو پڙهي ايليٽ جي تنقيدي ۽ تخليقي صلاحيتن جو اعتراف ڪرڻو پوي ٿو، ڇاڪاڻ ته سندس اهي ٻئي صلاحيتون پنهنجي پنهنجي جاءِ تي جدا حيثيت رکيو بيٺيون آهن. اهي هڪ ٻئي تي اثرانداز ڪونه ٿيون ٿين. ايليٽ جي اندر وارو شاعر انوکي انداز سان تخليق ۾ مصروف آهي. سندس مذهبي عقيدي جي ڇاپ ڪٿي به ڏسڻ ۾ نه ايندي، ڇاڪاڻ ته هو فن کي آزاديءَ سان پيش ڪرڻ جو قائل آهي. حالانڪ سندس مذهبي نظريو رجعت پسند رهيو، پر هن ان کي پنهنجو شخصي فعل سمجهي دل جي ڪنڊ ۾ رکي ڇڏيو.

ايليٽ جي اندر وارو نقاد بلڪل پنهنجي مقرر ڪيل اصول Objective Corelative تحت پنهنجي ونڊر واري وات وٺيو اڳتي وڌندو رهيو، جنهن جي نتيجي ۾ اسان کي ايليٽ جا تنقيدي شاهڪار مضمون مليا، جن جي ذريعي ڪافي ادبي تنقيد جا مسئلا حل ٿي پيا. ايليٽ جي مضمونن مان چند مضمون جهڙوڪ: 'روايت ۽ انفرادي صلاحيت'، 'تنقيد جو مقام'، 'شاعريءَ جو سماجي ڪارج'، 'ڪلاسڪ ڇا آهي' ۽ 'ملٽن' وغيره تمام سٺا تنقيدي شاهڪار آهن.

ايليٽ جي تنقيدي بصيرت پنهنجي همعصرن کان مٿانئين مٿيري آهي. هو وسيع مطالعي جي باوجود، 'ادب' کي فڪر جو مرڪز بڻائي ٿو. هو 'ڪروچي' (فرانس جو فلسفي) جيان، تنقيد کي فلسفي جي شاخ بڻائي نه ٿو پيش ڪري، يا 'رچرڊ' (انگريز نقاد) وانگر ادب کي سائنسدان جي نظر سان پڙهي ان کي علم نفسيات جو حصو نه ٿو سڏي، پر ايليٽ جو انداز فڪر ۽ تنقيدي تعليم پنهنجي جاءِ تي هڪ عظيم تخليق آهي. هو پنهنجي منفرد انداز ۾ اهو قول پيش ڪري ٿو ته 'تخليق لاءِ بي خبري شرط آهي ۽ تنقيد لاءِ باخبري.' ڇاڪاڻ ته تخليق ڪار کي اها خبر نه هوندي آهي ته هو ڇا تخليق ڪندو، پر نقاد کي فن ۽ فڪر کان باخبر هجڻ گهرجي. ان ڪري جيڪا تنقيد فڪر کان خالي ۽ هوا ۾ لڏيون هڻڻ برابر هوندي آهي، ان کي ايليٽ ادب کان خارج سمجهندو آهي ۽ اهڙي تنقيد کي هو، 'ڪتابي يا نصابي تنقيد' ٿو ڪوٺي. ايليٽ ان قسم جي تنقيد کي هاڃيڪار ٿو ڪوٺي، ڇاڪاڻ ته نئون نسل اهڙي تنقيد پڙهي کوکلو ٿي وڃي ٿو، فن ۽ فڪر کان خالي ٿيندو وڃي ٿو. ايليٽ لاءِ تنقيد اوتري اهم ۽ اثر آهي، جيترو جسم لاءِ ساهه کڻڻ جو عمل ناگزير آهي.

ايليٽ، بحيثيت ڊراما نگار:

ايليٽ جي تنقيد ۽ ٻيون تحريرون جيئن سندس شاعريءَ جي ڪک مان نڪتل ٿيون ڏسجن، عين ان طرح، ڊراما نگاري به هن جي شاعريءَ جو هڪ ٻيو روپ آهي.

ايليٽ پنهنجي جڳ مشهور ليڪچر، 'شاعري ۽ ڊراما' (١٩٣٩ع) ۾ ڪافي تفصيل سان انهن ٻنهي تي روشني وڌي آهي ۽ صاف لفظن ۾ ٻڌايو اٿس ته 'منظوم ڊراما' ادب جي سڀ کان بهتر صنف آهي. زندگيءَ بابت جيڪي ڪجهه شاعريءَ ۾ پيش ڪري سگهجي ٿو، اهو وڌيڪ بهتر طور تي ڊرامي ۾ پيش ڪري سگهجي ٿو. ڇاڪاڻ ته ان جي اداڪي جيئرن جاڳندن ڪردارن جي روپ ۾ سٽيج جي آڏو وڌيڪ اثرائتي نموني سان پيش ڪري سگهجي ٿي ۽ ان جو اثر ديرپا ٿئي ٿو.

جهڙيءَ طرح ايليٽ جي شاعريءَ کي پراڻن پيمانن سان ماپڻ مشڪل آهي، اهڙيءَ طرح هن جا ڊراما به ڪاميڊي يا ٽريجڊي جي ڏسيل طريقن تحت ناهن. هن جي ڊرامن ۾ اهي اصول ٿي منجهيو وڃن. مثلاً يوناني ڊرامن ۽ ڊانتي جو اثر گهٽ ٿو ڏسجي.

ايليٽ جي لکيل ڊرامن ۾، جيڪي هن زندگيءَ جي آخري دور ۾ لکيا، اسان کي غم ۽ خوشيءَ جو سنگم ڏسڻ ۾ اچي ٿو. سندس پهريون ڊرامو 'Murder in the Cathedral'،

جيڪو عنوان تحت ٽرئجڊي لکي ٿو، پر ان جي اختتام ڪي ايليٽ ڪاميڊي بڻائي ڇڏيو آهي، ڇاڪاڻ تہ ٿامس بيڪٽ جي موت کي ڪليسا سان شادي ڪري پيش ڪيو ويو آهي، جنهنڪري هو هڪ مثالي هيرو بڻجي وڃي ٿو. حالانڪ هن کي ڪليسا ۾ سپاهي اچي قتل ڪن، جن کي پادريءَ اهڙو حڪم ڏني موڪليو هو.

ايليٽ جو ٻيو ڊرامو آهي 'The family reumon'، جيڪو انگلنڊ جي سماج جي عڪاسي ڪري ٿو، جنهن ۾ مفاد پرستي ۽ ذهني خلفشار جو نمونو ڏيکاريو ويو آهي.

اهڙيءَ طرح سان ايليٽ پنهنجن ٻين ڊرامن، 'The Confidential Clerk'، 'The Ccсktail Party' ۽ 'The Elder Ratesman' ۾ بہ پنهنجي سماج جي اوڻاين کي اُگهاڙو ڪري ننديو آهي.

ايليٽ جي ڊرامن کي جيڪڏهن سندس شاعريءَ جو ٻاهريون يا عملي روپ چئون تہ بجا ٿيندو. هن انهن کي شاعريءَ جي جديد ٽيڪنيڪ تحت لکيو ۽ مقبول بڻائڻ گهريو، عين ان طرح جيئن شيڪسپيئر بلئنڪ ورس کي پنهنجي دور ۾ ڪامياب بڻايو هو. ايليٽ بہ پنهنجي ڊرامن ۾ آزاد نظم جو ڪثرت سان استعمال ڪيو آهي ۽ شيڪسپيئر کان پوءِ انگلنڊ ۾ سؤ ساليان گذرڻ بعد منظوم ڊرامي جي روايت کي وري زنده ڪيو ۽ نہ فقط روايت کي جيئارياڻين، بلڪ ان ۾ جدت بہ شامل ڪري ڏاڍي خوبصورتي سان سينگاري پيش ڪيو اٿس.

ايليٽ ويهين صديءَ جي قدآور شخصيتن مان هڪ آهي. هو پنهنجي آمريڪي مزاج سميت روايتن، مذهبي اصولن ۽ عقيدن کي سيني سان لڳائي اڳتي وڌندو رهيو. هن ادب ۾ رومانيت جي مخالفت ڪئي ۽ وڏين شخصيتن سان ادبي اصولن تي اختلاف ڪيو. انهن وڏن اديبن ۾ شيڪسپيئر، ملٽن، ڪالرج، گوئٽي ۽ روسو وغيره جهڙا وڏا عالم اچي ٿا وڃن.

ايليٽ ادبي ميدان ۾ ان وقت داخل ٿيو جڏهن سماج ۾ رومانيت کان بيزاري، ڪلاسيڪيت طرف لاڙو، فرانسي اشاريت پسندي، هندو مت جو مطالعو، گيتا جي قصن سان دلچسپي ۽ آزاد نظم جهڙا انوکا تجربا ٿي رهيا هئا. هي ساڳيو ئي دور هو جڏهن ان وقت جا انسان پهرين عالمي جنگ جي تباهڪارين کان بيزار ٿي سڪون جي تلاش ۾ وري مذهب جي در تي سوالي ٿي اچي لڳا هئا. انهن حالتن جو فائدو وٺندي ايليٽ، پنهنجي تخليقي صلاحيتن کي اهڙي نموني استعمال ڪيو جو داد حاصل ڪري ويو ۽ پنهنجي سيني کي پوئتي ڇڏي ويو.

يورپ جي ادب ۾ عام طور تي ۽ انگريزي ادب ۾ خاص طور تي ايليٽ جي شخصيت ۽ سندس رهنما اصول، مشعلِ راهہ جيان آهن. هر سنجيده اديب کي اهي ضرور پڙهڻ گهرجن. هو اسان کي صاف لفظن ۾ ٻڌائي ٿو تہ هر ٻوليءَ جي عظيم ادب جو اهو ڪم آهي تہ ان ۾ زندگي گذارڻ جو مڪمل رنگ ۽ ڍنگ هجي ۽ اها مثالي هجي جو منجهس قوم جي امنگن جي ترجماني ٿئي ۽ ان جو ادب پنهنجي تخليقي قوتن جي زور تي آفاقي قدرن سان آشنار هجي. اهڙو سبق اسان کي ايليٽ جي مطالعي مان حاصل ٿئي ٿو.

ٽي. ايس. ايليٽ لنڊي ڪنڊ جي مختلف ٻولين ۽ علم ادب تي به گهرو اثر ڇڏيو ۽ ان ۾ هندو ۽ ٻڌمت کان متاثر ٿيو آهي، جاڪاڻ ته هن جي نظمن The Waste Land ۽ The Four Quartets ۾ اسان کي هندو، ٻڌمت ۽ سنسڪرت جا حوالا ملن ٿا.

سڀ کان پهريائين ايليٽ بنگالي تنقيدي ادب کي متاثر ڪيو. بنگالي ادب ۾ ترجمو ڪرڻ وارا هتا ٽئگور ۽ سڌن دتا. ٽئگور ايليٽ جي هڪ نظم 'Journey to Magi' کي ۱۹۳۱ع ۾ ترجمو ڪيو هو ۽ عنوان ڏنو هئائينس، 'تيرٿا جاترا'. هن نظم کان ٽئگور ڏاڍو متاثر ٿيو. سڌن دتا، بنگالي ادب ۾ صنعتي ترقي ۽ سماجي ڊوڙ جي خراب اثرن کي محسوس ڪيو ۽ کيس پنهنجي ادب ۾ 'Waste Land' ڏسڻ ۾ آئي. ان اثر کي ختم ڪرڻ لاءِ سڌن دتا، ايليٽ جو ترجمو بنگالي ٻوليءَ ۾ ڪيو ۽ هن جي تنقيدي نظرين کي عام ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. ان طرح سان بنگال جا ڪيترا اديب ايليٽ کان متاثر ٿيا، جن ۾ بشنوديو، مقامي ڪاليج ۾ انگريزيءَ جو پروفيسر پيش پيش هو.

ايليٽ، اردو ادب ۽ ٻوليءَ کي ڪافي حد تائين متاثر ڪيو آهي. ڊاڪٽر جميل جالبيءَ ايليٽ جا چوند مضمون ترجمو ڪري وڏو ڪارنامو انجام ڏنو آهي.

ڊاڪٽر ابوالخير ڪشفيءَ، اردو ادب جي مشهور پروفيسر جو چوڻ آهي ته: 'ايليٽ، اردو ادب کي ايترو ته متاثر ڪيو آهي جو اسان کي پنهنجا نظريا ۽ سوچ کي متاثر ٿيڻو پئجي ويو. خاص طور تي تنقيدي سوچ کي وڌائڻ ۾ ڪافي مدد حاصل ٿي.' مشهور ناول نگار خاتون قرت العين حيدر، پنهنجي ناول 'آگ کا دريا' جو آغاز ٿي ايليٽ جي نظم سان ڪيو آهي. اهڙيءَ طرح سان ٻيا به ڪيترا ليکڪ آهن، جيڪي ايليٽ کان متاثر ٿيا آهن.

انگريزي ۽ اردو ادب جي مشهور ليکڪ ۽ نقاد مرحوم ڊاڪٽر احسن فاروقي لکيو آهي ته اردو ادب جي تنقيد واري صنف ۾ مولانا حاليءَ کان پوءِ جيڪڏهن ترقي ٿي آهي ته اها ايليٽ جي مرهون منت آهي.

سنڌي ادب ۾ به ايليٽ کي جاتو سڃاتو وڃي ٿو، پر مٿس قلم ڪونہ کنيو ويو آهي. سڀ کان پهريائين سائين محمد ابراهيم جويي، ايليٽ جو مضمون 'شاعريءَ جو سماجي ڪارج' ترجمو ڪيو هو، جيڪو ٽماهي مهراڻ ۱۹۶۰ع جي (۳-۴) جلد ۾ ڇپيو هو ۽ هڪ دفعو ٻيهر هلال پاڪستان جي ٻه ورن اسٽائيل واري مئگزين ۾ ڇپيو هو. شيخ اياز، تنوير عباسي ۽ مولانا غلام محمد گراميءَ به ايليٽ کي حوالي طور پنهنجين لکڻين ۾ ڪم آندو آهي. تازو سائين ذوالفقار شاهه راشديءَ به پنهنجي شعري مجموعي 'سوچ کي لوچ' جي مهاڳ ۾ ايليٽ کي حوالي طور ڪم آندو آهي. راقم الحروف، ايليٽ جو مڪمل ترجمو، 'ايليٽ- هڪ مطالعو' جي عنوان سان ڪيو آهي. هي مضمون تعارف طور پڙهندڙن لاءِ پيش ڪجي ٿو.

کهاڻيون

"ادب جا جيترا بہ شعبا آهن، تن ۾ 'ڪهاڻي' سڀ ڪان زياده زندگيءَ جي عميق رازن جي نقاب ڪشائي ڪري ٿي؛ سڀ ڪان وڌيڪ معاشري جي تهذيب ۽ تمدن جي رفتار کي تيز ڪري ٿي؛ سڀ ڪان زياده انسانيت جي سچي تصوير ڪڍي ٿي—جو تہ ڪهاڻيءَ جي خاڪي ۾ هر طرح جي نقش نگاريءَ کي اُٿي ۽ سموهي سگهجي ٿو. داخليت ۽ خارجيت جي آميزش، زمان ۽ مڪان جوڀرپور احساس، انساني فطرت جي مختلف عنصرن جي تشريح، انساني زندگيءَ جي مقصدن ۽ مرادن جي وضاحت، ڪهاڻيءَ کان وڌيڪ ڪٿي بہ نہ ملندي. اهوئي سبب آهي، جو 'ڪهاڻي' ۾ هر دور جي زندگيءَ ۽ طرز معاشرت جو پورو پورو عڪس اڀري ۽ رچيو وڃي ٿو، جو نہ رڳو ادبيات، پر تاريخي قدرن ۽ تهذيبي معيارن جو اهم ترين جُزُ بڻجي وڃي ٿو."

—مولانا غلام محمد "گرامي"

ڪُيهان تان ڪُوڪ ٿئي

حميد سنڌي

هو منهنجي سامهون زور سان ڪنگهي رهيو هو، ۽ ڪنهن گهڙيءَ پوتڙو منهن کي ڏئي پيو ته ڪنهن مهل ساڻو ٿي پوتڙي جو پلئه پري پئي ڪيائين. مون ڪيس چتائي پئي ڏٺو. سندس جوڀن ته ختم هو، پر سندس منهن ۾ رت ڦڙو به نظر نه پئي آيو. هڏائين منهن ۽ جسم سان هو ساڻو ٿيو پيو هو. پرسان وهنل سندس پٽڙي پرگهور پئي ڪئي. ڪنهن ڪنهن مهل هو سامت ۾ پئي آيو. مان سندس ههڙو حال ڏسي پاڻ بيحال ٿي ويو هوس. هڪ ته اسين ورهين ڪرهين ڳوٺ وڃون، سو به پنهنجي دلبرن ۽ پيارن جا ههڙا ڏکوئيندڙ نظارا ڏسون، اصل دل ڦٽجي پئي. مون ڊاڪٽرکي ته سانهو موڪليو هو، پر ڪاوڙ ۾ هرهر ڪانئس پڇيم پئي، ”اڙي ههڙا حال ڪيئن ٿيئه موسي! اڙي ڇاڪ ڇگو پلو ته ڇڏي ويو هومانءَ. سيڪبهه ته هيئه، هي سال ڪن ۾ چا ٿي ويئه!“

هو جواب ته ڪونه پيو ڏئي، پر ڪنگهندي هڪ آڱر مٿي آسمان ڏي ڪري، رب جي مرضي ٿي ڄاڻايائين. ڪيس دوا درمل دارون ڪان ڪنهن جهليو ته ڪونه هو، پا ان ڪان به ويو هو جو پاڻ ڪٿائي مون تائين پهچي ها. ڪاوڙ پئي آيم، انهن ڪندي مون وارو مڙٽ ڊاڪٽر اندر اوطاق ۾ گهڙيو.

”ايتري دير!“

”دڪان تي رش هئي.“

”ها بابا! پيسن وارن کي ڏسندو، هنن غريبن کي ڪاٿي ڏسندو.“

”هن موسي غريب کان پڇ ته ڪيترن ڏينهن ڪان مون وٽ ايندو آهي، ڪڏهن پائي پئسو ورتو اٿمانس؟ توهان جو پراڻو نوڪر آهي ته اسان جو به پراڻو يار آهي. سندس هوٺل تي چار سال ڪاڏا اٿئون ــ ڪيئن موسي!“

موسو ڦڪي کل کليو ۽ ڊاڪٽر ڪيس تپاس لڳو.

”ڪمال آ، موسو هيترن ڏينهن ڪان بيمار آ. مون کي خبر نه آهي، ۽ وري ڊاڪٽر اهڙو ٿيو آهين، جو ڪيس اجان تائين ٺيڪ ڪري نه سگهيو آهين.“

مون واري مڙٽ ڊاڪٽر ڪيس تپاسڻ ڇڏي، مون ڏي خار مان نهاريو.

"هڪ ته ٽي. بي. اٿس، ٻيو ڪري هوٽل تي ٻاهر جو ڪم. وري دوا دارون کان به اڳونئي ته ڏينهن نه لڳندا ته ڇا ٿيندو. هوٽل به هاڻ هن ۾ رهيو ڇاهي. توکي خبر آهي ته سندس هاڻ ڪهڙا حال آهن. اهو جهڪيءَ ڇاپ روڊ وارو هوٽل جو تو ڪيس ڪيرائي ڏنو هو، سو بند پيو آهي. گذر سفر لاءِ پائي پيسو ڪونهي. هنن غريبن کي اهي بيماريون لڳن ٿيون وڻ ويڙهيءَ وانگر، جڪڙي نپوڙيو نهوڙين."

مون حيرانگيءَ مان موسي ڏي ڏٺو. هن ڪنڌ سان هائو ڪئي ۽ وري به آڳر مٿي ڪئي رب جي رضا ڄاڻايائين. مون يڪدم نظر ڦيرائي ڊاڪٽر کي ڏٺو، هو نسخو لکڻ ۾ پورو هو. پوءِ ڪنڌ کڻي ڏانهس نهاريو ۽ چيائينس: "دوائون لکي ٿو ڏيانءِ، باقاعدي کائيندين ته شفا به ٿيندءِ. ها، جونهين وري ڪم تي نه ٿي اچي. چنجانس لالچ ۾ منهن نه وجهي، هي اسان واري ويڙهي وارا گهر ايترو ڏينس ٿا، پوءِ ڇو ٿي در در پٽڪندي وتي."

پوءِ ڊاڪٽر کيس سٽي هڻي ۽ تڪڙو تڪڙو اٿين چوندو نڪري ويو، "يار هاڻي سالن کان پوءِ آيو آهين ته پنهنجي پياري موسي کي سنڀال، هتي مان وڃان ٿو هليو."

مون ڏانهنس نهاريو به نه ۽ موسي جي منهن ۾ نهاريو. هو خاموش اوطاق جي کٽ تي ليٽيو پيو هو. سندس پٽ سندس پٺي ٺپي مٺي پيو. مون پٽس ڏي ڏٺو، الائجي ڇو مون کي موسي جي جواني ياد اچي وئي. پٽس جا مهاندا به آهي ئي هئا، جيڪي پٽس جا هوندا هئا. موسو چوڪرات ئي هو جو منهنجي پيءُ وٽ نوڪري ۾ گهڙيو. اسين تنهن وقت ٻار هوندا هئاسين، پر هو جنهن نموني سان اسان ٻنهي ڀائرن جي خدمت ڪندو هو ۽ سات ڏيندو هو جڻ اسان جو سڳو آهي ۽ هڪ جيڏو سرتو آهي. اسان به کيس پنهنجن دوستن وانگر سمجهندا هئاسين، توڙي کڻي جوان ٿي وياسين، نوڪرين وارا ٿي وياسين، پر موسي کي نوڪر نه سمجهيو هو. هو سنهڙي هڏڪاٺ وارو پر سهڻو جوان نڪتو. اسين سندس فيشني ڳالهين وارا وار ۽ چوٽا ڏسي، بابي کي دانهن ڏيندا هئاسين. هن به کيس پٽن وانگر پاليو هو، مرڪي دڙڪو ڏيندو هئس: "موسيا! ماريندوسانءِ، هڪ ته پاڻ فيشني ٿيو آن، وري مون وارن ٻچن کي به ڪارين ٿو."

اسان يڪدم پنهنجن اڏوگاهڻ فيشني وارن کي هٿ هڻي ڳالهه ڊاهي سڌو ڪرڻ جي ڪندا هئاسين. وقت کي پَرَ هئا يا نه، پر وقت اسان کي اڻين اورانگهي ويو هو جو موسي جهڙو جوان پٽ تي پيو هو ۽ سندس پوتڙو رت سان ڀريل هو!

مون کي اهو وقت به ياد هو، جڏهن موسي سان اسان جو ناتو انسان دوستي ۽ ڀائپي وارو وڃي رهيو هو ۽ موسي اسان جي نوڪري ڇڏي پنهنجو گهر وسايو ۽ هڪ جهوپڙائين هوٽل ۾ وڃي ڇانهه ڪاهڻ لڳو. پوءِ اتي ئي ماني جو ڏنڌو کوليائين. پوءِ تريل گوشت جون چانپون، سيخ ڪباب ۽ پيون شيون ڪاهڻ لڳو، جو شهر جا شوقين روڊ تي گهمڻ ويندا هئا ته موسي جي هوٽل تي ڪباب يا چانپون ضرور کائيندا هئا. مان عيدبراد جڏهن به ڳوٺ ويندو هئس ته موسي سان ڪچهري به هلندي هئي ۽ سندس ماني به کائبي هئي. جي نه ويندو هئس ته ڪڏهن چانپون،

ڪڏهن ڪٿڪو پٽڪل، ڪڏهن ڇا ته ڪڏهن ڇا، ڀاڪنان ڀري گهر موڪلي ڏيندو هو. هڪ ڏينهن جيئن شام جو گهر پهتس ته ڏسان موسي وارا ڀاڪنان ڀوڙ ۽ پلاءُ ۽ چاشني سان ڀريل هئا. مون اسڙ ڏي نهاريو، مرڪي چيائين: ”موسي جي اڄ شادي ٿي، رات نڪاح ٿيس. الائي ڪيترا دفعا پڇڻ آيو آهي ته مون وارو صاحب آيو يا نه.“

مان تڙ پڙ ڪري، ڪپڙا مٽائي، اوطاق تي پهتس ته موسو ويٺو هو. اصل ڪلي ويو، اسان به ڪيس ڳاني وڄائي پرڻايو. سندس شادي اهڙي ٿي جهڙو آتي جي راڄن به گهٽ ڏٺي هوندي. موسي وارن جو ڳوٺڙو شهر کان پريرو اسٽيشن جي پاسي ۾ هيو. سندن گهرن ڏي وڃڻ لاءِ هٽ ڪهندي هئي. پر سان وٽس اهيتائين ويندو رهيس، جيستائين وري هو ڪم تي نه چڙهيو ۽ مان واپس نوڪري سانگي هليو ويس. هڪ ڏينهن هو جيئن آيو ته هو مون کي گهر وٺي هليو. سڌو اندر ڪٺي ويو. اڳيان ئي ٻه ڪنوڻ پيون هيون، هڪ کٽ تي هڪ سهٽي سيٽي نينگر ويٺل هئي. اصل تيڙي پيو. چي: ”ڏس صاحب! هيءَ اٿئي منهنجي ڪنوار نوران! آهي نه سهڻي!“

مان ڪا گهڙي ڪيس ڏسندو رهيس. نينگر واقعي سهڻي هئي، جسم ۾ ڀريل. آئي ويٺي ۽ هٿ ڏيڻ لاءِ رئي جو پلئه جهليائين ته منهنجي ڪلهي تائين تي آئي. هلي ٿي ته اصل ڊيل هئي. رنگ جي ڀوري، منون ۾ مشعالون پئي ٻريس. سندس ڪارا پنيا وار گوري منهن تي نهيا ۽ جرڪيا پئي، ۽ سندس وارن ۾ هڪ عجيب سونهن هئي. عجيب وڻاءُ هو. هلي پئي ته سندس چوٽو ڪيل وار لهرو ڪائيندا وَرُ واسينگ جيان پئي وريا. مون کي هوءَ مڪمل سونهن جي جوڙيل پتليءَ جيان لڳي جنهن ۾ ڪاٻه ڪمي ڪانه هئي. کلي پئي ته ڏند جرڪيس پئي. ”واقعي يارا ڪنوار ته ڀلي ملي اٿئي.“ مون ڪيس وَرُ وَرُ ڏسندي چيو. ويچاري نئين ڪنوار هوندي به چڱي خدمت ڪئي. جيسين ماني پچائي نه کارايائين تيسين ڪيس آرام نه آيو. وري جو مون کي ڏورانهين نوڪري ملي ته مان ڏانهن گهر لڏيس به ڪونه، باقي جڏهن به ڳوٺ اچبو تہ موسي جي هوٽل تي ضرور وڃبو ۽ ڪچهري ضرور ڪبي. موسي ٻه ٽي دفعا صلاح هنئي ۽ ماني جي دعوت ڏني، پر اسان جو پير پئي تي به نه هجي. ڏار هوٽل ڪيڏي چاهيائين تہ بنهه جهونپڙائين ڪتجي پڪي مٿاهين نهرائي ڏني مانس ۽ سندس پنهنجو هوٽل زور تي هلڻ لڳو. پر هاڻ هو اصل اڳي لالچ ۾ پيو. ٻارهوئي چلهه تي چڙهيو ويلو هوندو هيو. ياهه هٿي سٽي وڌس. ٻه ٽي دفعا بيمار ٿيو ته زوري شهر وٺي وڃي سندس علاج چڱي طرح ڪرايو مانس ۽ همراهه وڃي ڪرت سان لڳو. ڊاڪٽرن اهو تاڪيد ڪيو هوس ته ياهه جو ڪم گهٽ ڪر. پر همراهه ٻہ تہ مڙي. همراه اولادي ٿيو، ته ٻئن جي طهرن جون خوشيون ڪيائين ۽ مٺايون اچي اسان کي شهر پهچايائين.

سندس منهن تي مرڪ نہ هوندي ئي هوندي هئي. آن وقت جي مرڪندو هيو تہ آڄ هنڙي مهيٽي حال ۾ به مرڪ ساڻي هيس.

مون يادگيرين کي سندس مرڪندڙ منهن ۾ ٻڌي ڇڏيو. هاڻ سندس ڪنڪهه بند هئي، هو اٿي ويٺو هو ۽ وڃڻ جي موڪل گهريائين.

”چيم ته حياتي الائي باقي ڪهڙا ڏينهن، سو وڃي پنهنجي صاحب کان موڪلائي اچان.“

”خير. خير آ. پر تون هاڻ ڇو آئين، نياپو ڪرين ها.“

”مون پنهنجي صاحب جي پڇي حاضري ڀري آ. وڏو صاحب اڄ دنيا ۾ ڪونهي پر انهيءَ جي اولاد جي هن دنيا ۾ مان ويندي ويندي به حاضري نه ڀري وڃان ته پوءِ لعنت آ.“ هو مشڪيو پئي. مون ڪيس هٿان ڀاريو. هو هاڻي ئي اٿي کڙو ٿيو. مون ڪيس ٻانهن کان وٺي اچي موٽر ۾ اڳيان ويهاريو. اصل وهلور پيو وڃي پر ڪيس ۽ هٿس کي ڪٿي آيس سندن ڳوٺڙي. سندن گهر اسٽيشن پريان هيا، مون گاڏي اسٽيشن اوريان جهلي. ڪيس آهستي آهستي ريل جو بند ٽپائي اچي گهر پهچايو ڪيم. جڏهن ڪيس اچي اڱڻ ۾ ليٽايم ته آهي ٿي ته ڪٿان پيون هيون، جن تي هڪ ٻار ۽ ٻارڙي ويٺا هيا. پيو گهر ۾ ڪير به نه هيو. گهر ۾ هڪ عجيب خاموشي ۽ ويراني هئي. ٻنهي ٻوڙها ڳڙي پيو. پرسان تي ويٺو ماڻس، هو چپ چاپ پيو هو. ڊاڪٽر جون ڏنل گوريون ڦڪايون ماڻس. آهستي آهستي ڪيس ڪهيرٽ اچي ويو ۽ هو سمهي پيو. مان اٿي اڱڻ ۾ چڪر هڻڻ لڳس. ٻه ٻارڙا هيا. شادي کي ست اٺ سال مس ٿيا هوندس، مون سوچيو. هيءُ ننڍڙا ٻار ڪاڏي ويندا. موسي جي حالت واقعي صحيح نه هئي، مون اهڙو گهڙين لاءِ سوچيو. منهنجي نظر ٻارڙن جي معصوميت ۽ ويچارپڻي تي ڪتل هئي. هو ويچارا ٻئيا ڪٽ تي ٽنگون لڙڪائي ويٺا هيا. سندن مڪل هڙٻاڙيون نڪتل چهرن تي ڪا به خوشي ڪانه هئي. اوچتو ننڍڙو ڪڪو ٽپ ڏئي ڪٽ تان لٿو ۽ ڊوڙندو دروازي ڏي وڌيو. اچي برقعي سان ڪير اندر گهڙيو. هن ننڍڙي کي ڪڇ ۾ کڻي ڀاڪر پاتو ۽ چمي ڏني. ٻيا ٻئي وڏڙا ويٺا رهيا. هن اچي واري واري سان ٻنهي کي ڀاڪر پاتو.

”اوندهه ۾ ڇو ويٺا آهيو. نياڻا! تو ٻتي ڇو نه ٻاري آهي.“ هن وڏي کي ڇڙٻيندي چيو. هوءَ برقعو اڇلائيندي، رنڌڻي واري پاسي تکي وئي ۽ گهڙي ۾ لالٽين کنيو اڱڻ ۾ آئي. مون کي جهڙو اوندهه جو احساس نه ٿيو هو تهڙو روشني جو نه ٿيو. آئون جهڙو ويٺو رهيس. اوچتو سندس نظر مون تي پيئي. هوءَ ڀريائين چرڪي وئي، پوءِ لالٽين اهو ڪيائين. لالٽين جي روشني مون تي پئي يا نه پر سندس نقش چٽا ڏسڻ ۾ پئي آيا. ڀريائين اوڍي پئي لڳي پوءِ لڳي ته موسي جي آهائي گهرواري آهي، جا ڪي ورهيه اڳ هن اڱڻ ۾ ڪنوار ٿيجي آئي هئي. هن گذري ۾ وار ويڙهي ڪندي پويان وراڻي چڙهي هئي، سندس سونهن جهڪي ضرور ٿي هئي پر سندس ڏيا ۾ ڪمي ڪانه هئي. سندس بت اڄ سنهو ۽ سوس ڪاڏل پئي لڳو، پر سندس قد آهوئي ور ڪائي وڌيل پئي لڳو. هوءَ انهيءَ ڊيل چال سان مون ڏانهن وڌي آئي.

”سائين، توهان ڪيڏي مهل آيا.“ هوءَ مون کي ڇڪي طرح سڃاڻي ويئي.

”بابا صاحب ڏي ويو هو آمان! بابا کي ۽ مون کي صاحب ڪار ۾ وٺي آيو آهي، آمان! بابا کي صاحب سٺي هنڌ تي ۽ دوائون وٺي ڏنيون، آمان! بابا کي صاحب گوريون ڏکايون به.“ سندن وڏو پٽ جو اوطاق ۾ به خاموش هو ۽ هٽ به، پر هاڻ اصل کُلي پيو. هو ڳالهه ڪندو وڃي ۽ سهڪندو به پيو وڃي.

”چڱو، چڱو. سائين کي وهار ته سهين. تو ته سائين کي چانهه به ڪانه پياري هوندي.“

هوءَ لالٽين آڻي ننڍڙي ٽيبل ڏکي تي چڙهي وٺي. گهڙيءَ ڪان پوءِ رنڌڻي ۾ به روشني ٿي وئي. هٽن شايد پيو لالٽين به ٻاريو هو. هوءَ جيسين چانهه ڪٺي آئي، مان سندس ويچار ۾ رهيس. سندس سونهن پرڀي هڏڪاٺ ۽ وريل ٽ، آنهن ساڳين جرڪندڙ ڏندن کي ڏسي ڪئين خيال آيم. مون موسي ڏي ڏٺو، هو نشي جي گورين سبب غشي پيو هو. مون سندن گهر ۾ غريبي جا مڪمل اهڃاڻ ڏٺا. مون ٻارن کي ڏٺو ۽ سندن مستقبل ڏٺو، ٻنهه چرڪي ويس. مون هڪدم نوران لاءِ واجهايو ته آنهي سهڻي سيبتي جو چا ٿيندو. هوءَ جيئن رنڌڻي مان نڪتي ته سندس چال ۾ ڪو به فرق نه هو، هوءَ ڊيل مثل هئي. هوءَ هٿ ۾ لوڏ سان ڪوپ کي به لوڏيندي آئي. گنديءَ سان پورهيت جيان وارَ ڊڪيل، مرڪندي هٽن مون ڏانهن ڪوپ وڌايو. مون سندس هٿن ڏي ڏٺو، سندس هٿ ڪارائيل ۽ ٻاهر جا سڙيل هئا. سندس آڱريون بصر وڍي ۽ مانيون اٿلائي، ڦاٽي پيون هيون. اِنهيءَ جهڪي روشني ۾ هڪ اهڙي روشني به هئي جا آهستي آهستي مون آڏو مشعالون ٻاريندي پئي وئي.

”تون ڪٿي ڪٿي ڪم ڪندي آن.“

مون کي پنهنجي ڊاڪٽر سوٽ جا موسي کي چيل جملا ياد آيا. ڏٺم ته سندس چهري تي هڪ رنگ آيو، پوءِ مرڪي ڏنائين.

”ڪهڙا گهر ڳڻايانوَ. جت به پورهيو ملندو آهي، آت ويندي آهيان. ڪڏهن تي پيهان ٿي ته مالڪيائيون ٽڪي پيسي تي به ڪِر ڪِر ڪن ٿيون. بس، پوءِ جيترو ڊوڙي سگهان ٿي ڊوڙان ٿي ۽ جيڪي روز سڀني هنڌان ملي ٿو، گنج آهي. ڪٿي ماني پچايان، ڪٿي جنڊ ملي ته ڪٿي ٿانوَ پهاري.“

مون ڏٺو اصل ٻنهه ڪٿي پئي: ”سائين ڏسو سال کن ۾ چا ٿي ويو آهي. هاڻ ته روزگار به بند اٿس. چڱي ٿو چاڪ ٿيان ته نياز کي ڪم سيکاريندس ۽ هوٽل تي ويهاريندومانس. هاڻي سائين نياز ڏسو ۽ هوٽل جو ڪم ڏسو. بس چيو اٿمانس ته دل نه لاهي. جيُ جاهه ٿي هيس ته ڪارايائين به ته چوڙڻ لاءِ به سڀ ڪي ڏسائين. بس رَب ڪو ڪيس تندرستي ڏي، باقي گهر جو خيال نه ڪري؛ مان پورهيو ڪري به پاليندي مان. ڪيس حيدرآباد به ڪٺي ويندم. نياز کي پڙهائي وڏو ڪندم. وري نياز هنن ٻن ٻلونگڙن کي سنڀاليندو. ها نه نياز؟“

هوءَ ڳالهائي پئي، مان الائجي چو ڪڙو ٿيندو ويس. هوءَ چوندي هلي وئي.

”سائين! مڙني خير آ. مان پورهيي سان پيٽ ڀريندس. موسي جهڙي مڙس سان سير لڳي. مٿي سر ڀر کڙي تہ حاضر آ. شل ڏني هٿ سچو ڏئيس گھر ڪٿي ولبو.“

پوءِ هن جهڪي مڙس جي مٿي تي هٿ ڦيريو ۽ ڪوپ کڻي رڌڻي ۾ هلي وئي.

مان ڪيس ڏسندو رهيس. مون کي هاڻ هن گهر ۾ ڪابہ ڪمي نہ غربت ۽ ويراني ڏسڻ ۾ ڪانہ پئي آئي. هوءَ پئي لالٽين سان واپس اڱڻ ۾ آئي تہ ڏينهن تي ويو. سندس هلڻ ۾ اهائي ڍِل چال هئي. سندس هٿ بہ پئي انهيءَ رفتار سان لڏيا. مان آهستگي سان اٿيس ۽ پوءِ ٻارن ڏي ڏٺم، سمجهيم تہ سندن مستقبل بہ محفوظ آهي. مرڪي ٻارن جي مٿي تي هٿ رکيم ۽ کيسي مان ڏهين جا ڪجهہ نوٽ ڪڍي کين ڏنم ۽ پوءِ کيس ڏٺم، اهوئي ڍِل اهائي ڏيا، اهائي سونهن ۽ ڪابہ ڪمي ڪانہ--بي اختيار کيسي ۾ هٿ وجهي، سئون جا نوٽ ڪڍيم ۽ کيس ڏنم، ٻنهي مرڪي پئي.

”سائين! ٻارن جي خرچي تائين تہ ٺيڪ آهي، پر مون لاءِ نہ. توهان رکو دعا ڪيو.“

هن مون کي نوٽ موٽائي ڏنا. الائجي ڇو مون کي ڌڪ لڳو. پيسا کيسي ۾ وجهي، جيئن وريس پئي تہ نوران بي خياليءَ ۾ لهندڙ گنديءَ کي مٿي تان مٿي ڪئيو ۽ ورائي ڏسڻ لڳي. مون جيڪي پل ۾ ڏٺو، انهيءَ مون کي ڀڪهرائي ڇڏيو. نوران جو سڄو مٿو اڇو ٿي ويو هو ۽ اڇاڻ چانديءَ مثل چرڪي پئي. مان ڇمي ايهي رهيس. مون کي هاڻ ڪنهن ڪميءَ جو احساس ٿيو ۽ پوءِ وڌي مون سندس مٿي تي هٿ رکيو. هن ويلي سندس ڳوڙها ڳڙي پيا ۽ هوءَ اوڇنگارون ڏئي رئڻ لڳي.

نوڙ ۽ جوڙ

نجم عباسي

مان جي ڀيڻي اڻ تڻ واري خبر نه پڏان ها ته گهر مان هرگز نه نڪران ها. اصل ۾ مان گهر مان نڪرڻ جهڙو هوس به ڪونه ۽ پڻ مهينن کان چانئٺ کان ٻاهر وک نه وڌي هئم. چار مهينا اڳ دل جو دوروو پيو هوم ۽ ٻه مهينا اسپتال ۾ بستري داخل رهڻ کان پوءِ ڊاڪٽر ان تاڪيد سان گهر اچي رهڻ جي موڪل ڏني هئي ته نه مان هلندس چلندس ۽ نه ڪو ڇرپر وارو ڪم ڪندس. اڄ به حالت اها هئي جو ڏهه قدم کڻندو هوس ته ڇاتيءَ ۾ سور ۽ ساڙو اپرندو هو ۽ ڪاٻي ٻانهن ساڻي ٿي پوندي هئي ۽ سهڪو وٺي ويندو هو، جيتوڻيڪ دوائون باقاعده کائيندو پئي آيس.

الا، ٻاهر ڪيڏي نه روشني هئي، ٻاهر ڪيڏي نه زندگي هئي... زمين کان آڪاش تائين روشني ئي روشني، فضا روشن، ٻولار روشن، سج روشن، شهر روشن، رستا روشن. تازي هوا، ڪوڙ هوا، ڪليل هوا، آزاد هوا. هلندڙ ماڻهو، لڏندي جهومندي رنگا رنگي لباس ۾ لنگهندڙ سهڻيون سهڻيون عورتون، ڊڪندڙ گاڏين جو درياهه. هي چٽڪمريون جايون ۽ رنگين ڪپڙن وارا ڪيڏندڙ ٻارڙا... رنگ ئي رنگ، روشني ئي روشني!

مان ته ڄڻ ته پليو هن وايومنڊل ۾ آهيان. پنجاهه سالن کان هن ماحول ۾ پيو هلان. پوءِ اڄ تائين هنن شين منهنجي ذهن کي ايترو چونڊ ڇڪيو آهي، جيترو اڄ پيون ڇڪين؟ شايد محروميءَ ڪري. مان چئن مهينن کان انهن کان پري رکيو ويو آهيان، بند رکيو ويو آهيان. جيل جي سزا ۾ به ته ماڻهو والجهيل ۽ پابند رکيو ويندو آهي. قيد جي سزا جو گهٽ ۾ گهٽ هڪ نتيجو اهو هوندو آهي، جو هينئر محسوس ڪري رهيو آهيان.

مان گهر جي در وٽ بيهي ٿو رهان. ماحول مان منهنجيون اکيون جئريون ٿي ڇڪيون ۽ دل روشن ٿي ڇڪي ته رستي جي هيڏانهن هوڏانهن نهاريم. مون کي رڪشا کپندي هئي. ڇڪو خاصو وقت گذري ويو، ڪا خالي رڪشا ڪانه لنگهي، يا لنگهي ته منهنجي اشاري تي بيٺي ڪانه.

مان ٿڪاوٽ محسوس ڪرڻ لڳس ۽ پنهنجي گهر جي آڏو ئي پنڌ پيچري (فوٽ پاٿ) تي ويهي رهيس... اڄ منجهند جو مان پنهنجي ڪوٺيءَ ۾ ستو پيو هوس ته گهر جي پڻ هڏن

يعني اڳين ڪرڻ ۽ رڙڻ ۾ عجيب آواز ٻڌڻ ۾ آيو: سس ٻس، سرٻاٽ، سڏڪا، صلاح مصلحت، بحث مباحثو. ۽ اها ڪيفيت ڪجھ مهل رهي. ان وچ ۾ ڪوبہ مون ڏي نہ لڙيو. نيٺ مون زال کي سڏ ڪيو ۽ پڇيومانس تہ گھر ۾ اڄ ڇا پيو وهي واپري؟ مون ڏٺو تہ هن جون اکيون سُڄيل هيون، ڄڻ رُنندي رهي هئي، ڄڻ اڃا ڳوڙها روڪي نہ ٿي سگھي. مون محسوس ڪيو تہ هوءَ مون سان آلي رهي هئي ۽ سچي ڳالھ لڪائي رهي هئي. هن چيو تہ پاڙي وارن ٻارن ۽ اسان جي ٻارن جو پاڻ ۾ جھيڙو ٿي پيو آهي.

پوءِ مون کي ننڊ جي گوري کارائي وئي ۽ چيو ويو تہ ٿاسو ورائي ننڊ ڪر. اڌ ستو ڪلاڪ ننڊ اچي وئي. سجاڳيءَ تي محسوس ڪيم تہ گھر ۾ صفا سانت آهي. ڇا سڀئي سمهي پيا آهن؟ ٻار بہ سمهي پيا آهن، سوبہ منجهند جو؟ ائين ٿيندو تہ ڪونهي! اڄ گھر ۾ ڇا ٿي رهيو آهي؟ مون زال جو نالو وٺي سڏ ڪيو، پر ڪوبہ جواب ڪونہ مليو. مون کي پڪ ٿي تہ گھر صفا خالي آهي. سڀئي ڀاتي ڪيڏانهن ٻاهر ويل آهن؟

ان مهل ٻاهريون در کڙڪيو ۽ ڪوڙ مهل کڙڪندو رهيو. گھر مان ڪو ٻاهر نہ نڪتو، ان ڪري مون ليٽندي ئي زور سان پڇيو تہ ڪير آهي؟ مون آواز سڃاتو. هو هڪ پاڙي وارو دوست هو. مون هن کي آواز ڏنو تہ هليو اچ.

هن ئي ٻڌايو تہ منهنجي پٽ سچل سان ڇا ٿي گذريو آهي. منهنجي مائٽن مون کي اها خبر ان ڪري نہ ٻڌائي هئي جو هنن سمجھيو ٿي تہ هن وقت مان دل جي بيماريءَ ۾ ورتل آهيان ۽ هن خبر جو ٻڌڻ منهنجي دل جي شيشي کي ڇيهون ڇيهون ڪري، مون کي ختم نہ ڪري ڇڏي.

مان آهيان تہ جهونو وڪيل، پر ان ڌنڌي جي ڪمائي جا ڳُر ڪونہ آيو، نہ تہ ائين رڪشا جو انتظار ڪونہ ڪريان ها ۽ بيماريءَ ۾ ايترو ڏکھو عرصو ڪونہ لوڙيان ها. مطلب آهي تہ مونرون هجنر ها ۽ ماهر ڊاڪٽرن جو هتي يا ولايت ۾ علاج ڪرائي سگھان ها.

منهنجو وچون پٽ سچل، مهراڻ انجنيري يونيورسٽيءَ جو شاگرد آهي. هن جي سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ ۾ ماهر ٿيڻ جي شوق ۽ لاڙي جو قصو بہ مزيدار آهي. جڏهن هو ڇهن سالن جو هو تہ مان هڪ ٽرئنسسٽر ريڊيو خريد ڪري گھر ۾ آندو. جڏهن اهو وڄندو هو تہ سچل ان کي ڏاڍي غور سان ڏسندو ۽ ٻڌندو هو ۽ ان جي اڳيان ٻڌيان بيهي ان کي جاچيندو هو ۽ ٻار بار هٿن ۾ کڻي ان جي ڇڪاس ڪندو هو. پوءِ هو مون کان پڇندو هو تہ اهو ڪير ٿو ڳالهائي يا ڳائي؟ مان هن کي جواب ڏيندو هوس تہ ان ۾ اندر هڪڙو ننڍڙو ماڻهو بند ٿيل آهي، جو ڳائي ۽ ڳالهائي ٿو. هو ان جواب تي ماٺ تہ ٿي ويندو هو، پر عجب، جستجو ۽ بي اعتباريءَ جي نگاهن سان ريڊيي کي گھوريندو هو.

هڪ ڏينهن ڪورٽ مان واپس اچي گهر پر گهڙيس.

”اج تنهنجي لاڏلي پٽ سڄڻ ٽئين ريڊئي جي ستياناس ڪري ڇڏي.“ منهنجي زال ايف. آء. آر (فرياد) داخل ڪرايو.

”ڇا مطلب؟“ مون ڳالهه نه سمجهندي پڇيو.

”ريڊيو پڄي ڇڏيائين.“

”ڇا ميز تان ڪيرايائين!“ مون آڏي پڇا ڪئي.

”نه، ترڪي سان ان کي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيائين.“

”اهو وري ڪيئن؟“

”هلي پاڻ ڏسو!“

مان صفي پر گهڙيس. ڏٺم ته فرش تي ريڊئي جا آنڊا گجيون نڪتل هئا ۽ هڪ هڪ پرزو پرزا ٿيل هو ۽ پرسان لوهي ترڪو پيل هو. سڄڻ ڪٽ تي وينو هو. مون ڏوهه جي واردات جي جاء ڏٺي ۽ پوء ڏوهاريء ڏانهن نهاريم. پر ڏوهاري نه ڊڄل هو، نه هيسيل ۽ گهبرايل. هن جي چهري تي ڪو جرم جو احساس نه هو، جڻ عادتي ۽ پڪو ڏوهاري هجي. مون سمجهيو ته هو منهنجي نگاهن کي سوال سمجهي پنهنجي صفائي پيش ڪندو ۽ پاڻ کي جرم کان آجو ڪرڻ لاء ڪو بهانو پيش ڪندو، پر هن اٽلو مون کي ڳجهيء ڪان ورتو.

”بابا، توهان ته ڪوڙ ٿي ڳالهايو، ڪاٿي آهي ريڊئي پر ننڍڙو ماڻهو؟“ هن جي ان سوال پر شڪايت هئي ۽ الزام هو ۽ معصوميت هئي. اها پڇا هئي، جنهن جو مان جواب ڏئي ڪونه سگهيس ۽ فتوي منهنجي خلاف وئي.

سمجهدار ٿيڻ تي، گهر پر سڄڻ کي سندس ان ڪارنامي جي حوالي سان چيڙايو ويندو هو ۽ مذاق ڪئي ويندي هئي. هن جي مشينن سان دلچسپي وڌڻ لڳي. هن کي رانديڪا بس اهي وڻڻ لڳا، جي چابي ڏيڻ سان چرندا پرندا ۽ پيون حرڪتون ڪندا هئا. هو انهن کي کولي، پرزو پرزو الڳ ڪري، غور سان چڪاسيندو هو ۽ هرهڪ جي ڪارڪردگي جاچيندو هو ۽ وري اهي پرزا جوڙي گڏي، رانديڪي کي اصلي حالت پر آڻيندو هو. هن جو اهڙو لاڙو ڏسي، مون هن کي رانديڪن جو سيٽ، جنهن کي مڪينو چئبو آهي، سو وٺي ڏنو. ان پر ڪيترائي ننڍا وڏا اوزار، پرزا ۽ نٽ بولٽ هوندا آهن، جن کي پار گڏي جدا جدا شيون جوڙي سگهندا آهن. مثال طور گهر، بينچ، بندوق، ڪرسي، موٽر ۽ پيون شيون. مان ڏسندو هوس ته اسڪول مان اچي سارو وقت هو انهن ڪٽلئن ۽ پرزن کي گڏي جدا جدا شيون پيو ٺاهيندو هو ۽ فخر ۽ خوشيء سان مون کي اچي ڏيکاريندو هو. اچا وڏو ٿيو ته گهر جي مشينن سان هٿ چراند ڪرڻ لڳو. انهن کي کوليندو هو ۽ وري جوڙي اصلي حالت پر آڻيندو هو، جهڙوڪ سڀڻ جي مشين، گهڙيال، واچ، استري، انڊيڻ، بجليء جا پنکا. سائيڪل وٺي ڏنيمانس ته روز ان جا مختلف حصا کولي وري پيو جوڙيندو هو ۽ پنهنجي چاڻ ۽ محنت سان ان کي الائي ڪيترين

ٻتيون لڳايائين ۽ عجيب آوازن وارا هارن هڻيائين. هاڻي جي ريڊيو خراب ٿيندو آهي ته هو ٻالڻ ٺي ان جي مرمت ڪري ڇڏيندو آهي ۽ ٻين گھرو مشينن جي ٻڻ. منهنجي موٽر سائيڪل جون خرابيون ٻڻ هو درست ڪندو آهي.

* * *

مان اڃا رڪشا جي انتظار ۾ ٻنڊ ٻيچري (نوٽ ٻاٽ) تي ويٺو هوس ته گوري اچي ٻهتي. سڄڻ ۽ گوري هڪ ٻئي کي ڏاڍو ڀائيندا آهن. هن به سڄڻ جي ٻاري ۾ ٻڌو هو، سو ڊوڙندي سڌسماڻ لهڻ آئي هئي. هن جون اکيون ڳوڙهن سان ڀنل هيون. رڪشا ملي وئي ۽ اسين ٻئي ان ۾ چڙهي، سول اسپتال ڏي روانا ٿياسين.

سول اسپتال ۾ سرجيڪل وارڊ سامهون، منهنجي گهر جا ڀاتي ملول چهرن ۽ سُڄيل اکين سان ٻيٺا هئا. مون کي ڏسي، هو حيران ڪان وڌيڪ پريشان ٿي ويا. هنن ڪان خبر ٻي ته سڄڻ جي آپريشن ٿي چڪي آهي ۽ هو هوش ۾ اچي ويو آهي. اها ڳالهه ٻڌي منهنجي ٻيٽ ۾ ساهه ٻيو. حادثي جي حقيقت به مون کي ٻڌائي وئي، جا مختصر هن ريت هئي ته سڄڻ هاسٽل ۾ رهندڙ پنهنجي هڪ سنگتيءَ جي ڪوٺيءَ ۾، هن جي ڪلاشنڪوف رائيفل سڄي ڳولي وري اها جوڙي ۽ اچا آزمائش تي هو ته اها اتفاق سان چٽي وئي ۽ ان جي ڳولي هن جي ڳاٻي سٿر مان آرپار هلي وئي. هڏي جو ته بچاءُ ٿي ويو، پر رت جي ڪا وڏي شرياني ڪٽجي وئي هئي، جنهن ڪري رت نه ٿي بيٺو. سرجن آپريشن ڪري، رت بند ڪيو هو ۽ هو هاڻي خطري ڪان ٻاهر هو.

مان وارڊ ۾ هن وٽ ويس. هو پيلو پٽجي ويو ۽ نبل ٻئي لڳو، پر هن جي منهن تي دستوري رونق هئي.

ڳالهيون ڪندي، جڏن هو ننڊ ۾ هوندي ڪينو. رانديڪن مان پرزا ملائي، شيون ٺاهي، خوشيءَ مان مون کي اچي ڏيکاريندو هو، تڏن سرهائيءَ مان چيائين:

"بابا، هاڻي ڪلاشنڪوف بندوق جي مرمت به هتي ٿي سگهندي ۽ مان ڪندس!"

مان پنهنجي مرڪ روڪي نه سگهيس.

گرمي ۽ گل مهر

قاضي خادم

هوءَ گلابي قميص ۽ سائي سلوار پاتو، ورانڊي جي پهرين ٿنڀي کي ٽيڪ ڏيو، گلاب جي گل جيان ٽڙيل بيٺي آهي. آءٌ آهستي آهستي هلندو هن جي ويجهو ٿو وڃان. هوءَ هڪ ٽڪ اڳيان پيل گل مهر جي وڻ ۾ اکيون کپايو بيٺي آهي. آءٌ هن جي ويجهو پهچان ٿو ته به هوءَ مون کي ڪوبه ڌيان نٿي ڏئي. مون وڻ ڏانهن ڏٺو، جتي ڪڙيل گل مهر جا ڳاڙها ڳاڙها گل هن جي اکين ۾ اکيون وجهيو رهاڻيون ڪري رهيا هئا.

”هرسال جڏهن هي گل ٽڙندا آهن، آءٌ سمجهندي آهيان ته بهار اچي وئي.“ هن آهستي پڙڪيو.

”۽ آءٌ سمجهندو آهيان ته منهنجي عمر جو هڪ سال ٻيو به گهٽيو.“ مون زور سان چيو. هن ڪاوڙ ۾ چرڪ نڪري ويو. هن جي اکين ۾ شرم جي اهڙي لالاڻ اچي وئي جو چڻ ته مون هن جون ۽ گل مهر جون ڳالهيون ٻڌي ورتيون آهن.

”هن وڻ ۾ ڇا آهي؟ هن جي ته پاڇي به ڪونه ٿي.“ ٻيو سائي به اچي ويو.

”پاڇي سائين ڪچنار جي ڳان جي.“ پنيوالي چانهه ۾ ڪنڊ وجهندي ڪمري مان لنو وجهي چيو.

”توبهه، جاهل ... ڪٿي ڪچنار جون سهڻيون ڪچيون ڪليون ... ڪٿي پاڇيءَ جو تصور.“ هوءَ اچا به گل مهر جي پناهه ۾ هئي.

اڙي ڪٿي آهيو سڀ! زوردار آواز ٿو اچي.

آدم ٻو...آدم ٻو... ديو جو آواز ٻڌي جانعالم انجمن آرا کي وڻ جي ٿڙ ۾ ٿو لڪائي. ائين نه جيئن اڪبر انارڪليءَ کي ٻڪرن سرن جي چوديواريءَ ۾ لڪايو هو... سچو ماڻڊاڻ ٿي ويو، هرڪو پنهنجي پنهنجي غار ۾ هليو ويو.

ٽڪ... ٽڪ... ٽڪ... ڪا مٺي نينگري... مٺي خواب جيان... هوائن جي آڌار تي... خوشبو بنجي اچي پئي... اچي پئي... اچي پئي... اجهو هو اچي وئي. ڏاڙهين مٿون سان سليوليس (Sleeve Less) قميص، ڳلي ۾ سوني چڻن، زناني ڪُڙيءَ وارو بوٽ. اعتبار ڪجي ته ڪنهن تي ڪجي، ڳلي ۾ سوني چڻن... ڪلهي ۾ ڪلاشنڪوف!

”آءٌ ته روز لفٽ وٺي هلي وڃڻدي آهيان.“ پاسي مان ايندڙ آواز. ”پلي ڪنهن جي به ڪار هجي، بس ڪار ضرور هجي.“

”توکي ڊپ ڪونه لڳي؟“ حيرت مان ڀريل آواز.

”هن دنيا ۾ لڳو هئو، ڪئي منو ڀرس نه کٽي وڃي.“

”بس، ڀرس جو ڊپ لڳو هوندو!!“

”ڊڄ خدا پر... پنهنجو پل ته ڪڏهن غلط ڪونه ڀرپو اٿئي. اهو ته شڪر آهي جو آءٌ ڀاڳ وارو، نه ته مون وارا پئسا ته تون هضم ڪري وڃين ها.“ ٻئي غار مان ايندڙ آواز.

”پئسو تمام خراب شئي آهي، دانا ديوانا ڪريو وجهي.“ هڪ ٻئي غار مان ايندڙ آواز.

”تڏهن به هرڪو آهي ته هن جي پٺيان!“ جواب.

”آءٌ ته ڪونه آهيان.“

”اها به ڪا داناڻي ڪانهي.“

”ڀلا ٻڌو اڄ ته سيمسٽر جا اکهه وڏن پيا.“

”اڇا به ڇئو تا ته پئسو...“

”ڇڏيو پئسي جي ڳالهه، ڪا ٻي ڳالهه ڪريو... ها، سيمسٽر جا اکهه وڏيا آهن ڇا؟“

”ڪهڙيون نيون فلمون ڏٺو...“ ٻئي غار مان مردانو آواز.

”ڏورڙ ٻئي آهي نين فلمن کي...“ زنانو آواز، ”هر فلم ۾ ڪا نوکي... سين...“

”هاڻ ته هندستاني فارمولا فلمون پيا ٺاهين...“

”اهي به فلمون... فلمون هيون اسان جي وقت جون.“

”ڇوندا آهن پوڙهو آٿ به ڪنوات لهي...“

”پوڙهو آٿ نه... ڪي پراڻو آٿ!“

”ڇا دور هو اسان جو... ڏاڙيل به زائفان ۽ ساداتن جو خيال ڪندا هئا. ڀيڙو تري نون ليڪن جو، ساداتن جي خلاف لڪي لڪي ڏاڙيلن جي اکين مان به شرم ڪيدي ڇڏيو اٿن.“

هوءَ منهنجي منهن ۾ ڏسي رهي هئي ۽ آءٌ هرپرو ڦکو ٿي نظرون جهڪائي رهيو هوس.

”خبر اٿئي، چاچري ڀهچڻ تي صبح ساڻ مون ڇا ڏٺو هو؟“ آءٌ ڳالهه چورپان ٿو.

”تون چاچري ڇو ويو هئين؟“ هوءَ پڇي ٿي.

”اها پڇ پڇ واري عادت خراب آهي.“ آءٌ چوان ٿو، ”انڪري ته زال ڪونه ونير.“ دل ۾ چوان ٿو.

”مون واري زال ڏاڍي سگهڙ آهي.“ پر واري غار مان آواز آيو. ”آءٌ به جيڪي ڪمايان وڃيو هٿ تي رکانس... وري ڪڏهن به کهُر ڪانه ڪري.“

”سڀ پئسا نه ڏهنس... ڪي پاڻ وٽ به رک، پوءِ ڏس سگهڙپائي!“ جواب مليو.

”ڊهڻ ڪي ٻڌو اٿئي...“ ٻئي غار مان آواز آيو.

”... ڇا ڪندو هو؟“

”اڪثر هو اڪثر... سڄي دنيا ۾ غريب ٻارڙن جي مدد لاءِ مسخريءَ جا شو ڪيا ائائين.“

”سڄي دنيا جا غريب ٻار!“

”ها، سواءِ ايشيا جي... ايشيا اڃا دنيا جي نقشي تي ڪانهي.“

”جي هو خيراتي شو ڪندو وتندو هو ته فلمن ۾ ڪم ڪير ڪندو هو؟“

”ميان، انٽر نيشنل پين جي ڪڏجائيءَ ۾ جارج شلز جي تقرير ٿي اديب ناراض ٿي ويا. آرٿر ملر لاءِ جان بچائڻ مسئلو ٿي پيو.“ پرئين غار مان آواز آيو.

”مون ڇا پئي چيو؟“ هيترن آوازن ۾ مون کي پنهنجو آواز به اوپرو پئي لڳو.

”چاچري ۾ الاهي ڏٺو هوندي؟“ هن ورائيو.

”الاهي ڇا، اتي ته مون مور نچندي ڏٺا هئا، عاج جي ٻانهين سان رنگبرنگي لباس ۾ ويڙهيل لڏندڙ لمندڙ جسمن کي مٽي ۽ ڪچن ۾ گهڙا کنيو، ڪورس ۾ جهونگاريندو ترائيءَ ڏانهن پاڻي ڀرڻ ويندي ڏٺو هئم. رستن تي نانگ ۽ ٻلائون، گدرا ۽ ونگيون، ٻيون ۽ گولاڙا ڏٺا هئم، ريتيءَ جون ڍيون ۽ نبل جسم وارا بيڊولا انسان ڏٺا هئم، گهوڙن تي سوار هٿياربند نڪر، تلڪ ڪيڏيل ٽلها ٽيرا ٻانهن ڏٺا هئم، الاهي توکي ڇا ٿي ٻڌائڻ چاهيم... مون ڪوه مريءَ ۾ به مينهن وسندي ڏٺو آهي ۽ ٿر ۾ به... ٻر جو مزو ٿر ۾ مينهن وسڻ جو آهي، سو هنن ساون جبلن ۾ ڪٿي... هُت مينهن موسم کي سهڻو ٿو ڪري... هيت مينهن ٻڪين جو پيٽ ٿو پالي.“

”تو اهو ڏٺو هو چاچري ۾...“ هوءَ حيران ٿي ٿئي.

”ها... ۽ مون هڪ گڏهه کي ٻڪ کان مرندو ڏٺو هو... ۽ هڪ ٻار کي جهڪو ماءُ جي ڇاتيءَ سان چهٽيل ٿي مري ويو هو، هن کي ڪاڏو ته ڏهيو پر پاڻي به نه مليو هو... پاڻي... ويچارو ٻار...“

”۽ ماءُ...“

”هوءَ اڳ ۾ ٿي مري چڪي هئي.“

”دنيا ڪي کي خبر هجي ها ته ضرور شو ڪري ها.“

”سائين، ڪنهن جي مرڻ جي ڳالهه پيا ڪريو؟“ پاسي واري منهنجو جملو ٻڌو ته هو، پر سمجهيو ڪونه هئائين.

”ڪو مري ويو ڇا؟“ پئي پاسي کان آواز آيو.

”انا لله وانا اليه راجعون“ ٽئين طرف کان آواز آيو.

”سائين، عذرخواهي تي ضرور هلجي.“ ڪنهن چيو.

”ها ادا، اهو انساني فرض آهي.“ ٻئي چيو.

”ويٺو ته هرڪنهن کي آهي.“ هن وري چيو.

"سائين، توهين وجو ته اسان کي وٺيو هلجو." ڀهرڻين چيو.
هوءَ منهنجي منهن ۾ ڏسي رهي هئي. هن جو رنگ ٿورو ڦڪو ٿي ويو هو.
"بس، ڇاڇري ۾ اهو ڏٺو هوئي." هن ڪجهه رڪجي پڇيو.
نه نه مون ڇاڇري کان ٻه ميل پري رامگڙهه جو ميلو به ڏٺو هو... آئن ۽ گهوڙن تي سوار ڀيلين ڀگڙين وارن نوجوانن جي نيزي بازي، آئن جي ريس، رنگبرنگي ڪپڙن واريون موملون... ها، اها سوني سوناري به ڏٺي هئم جيڪا مٿائيءَ واري هٽ تان برفي وٺي کائي رهي هئي ۽ مون ڏانهن ڏسي وڏا ٽهڪ ڏيئي رهي هئي... اهائي جيڪا واپسيءَ تي اٺ تان ڪري رڙيون ڪندي رنندي ڏٺي هئم ۽ منهنجو نئيڊين جو دوست، جيڪو مون کان رسي، هڪ پٽ تي ويهي اڪيلو مٺائي کائي رهيو هو... پيو ڇا؟ ها... آن کي به ڏٺم جنهن موڙ کي ڇهلي ڪٺي چڙهيو...
"موڙ کي؟ ڇا ماڻهو موڙ جو گوشت به کائيندا آهن؟ اهڙي سهڻي پکيءَ جو؟" هوءَ حيران ٿي وئي.
"ٻڪ ۾ ماڻهو ماڻهوءَ جو گوشت به کائيندا آهن." مون وراڻيو.
"توبهه توبهه گوشت ڪيڏو نه مهانگو ٿي ويو آهي." ڀاسي مان آواز آيو.
"دال کان ته وري به سستو آهي." ٻئي چيو.
"ڪيئن نه وهليوز بداجن ٿا، ڪڏهن گوشت کائڻ تي فخر ڪبو هو، هاڻي دال کائڻ تي." اتان ئي ڪنهن چيو.
"ادا سائين پئسو ٿا کائون پئسو، ڇا دال ڇا گوشت." ڀرڻين پر کان آواز آيو.
"ڀهرين ٻلن جو مسئلو ته حل ڪريو، منهنجا پئسا ڪير ڀريندو؟ دال وارو يا گوشت وارو." اجا تائين احتجاج ٿي رهيو هو.
"پلا پئسا وڌيا به آهن يا؟" پيو آواز آيريو.
"سائين اسان اهي زمانا ڏٺا آهن جڏهن ٽڪي جا ٻڪريءَ جا ٻه مغز ملندا هئا. مٺيءَ ۾ اڱارو ڪاسائي وڪڻندو هو." سڀ ٽهڪ ڏين ٿا... ٽهڪن جي گوڙ ۾ هڪ جو آواز اڀري ٿو.
"چون ٿا ماڻهوءَ جو گوشت لذيذ ٿئي ٿو؟"
"ٿيندو هوندو." مون وراڻيو.
"ڪالهه اسان کي ڏاڏو سنو گوشت مليو هو. لذيذ هو ڏاڍو." ڀاسي مان آواز آيو.
"ماڻهوءَ جو هوندو." جواب آيو.
"دال ۾ اها ته ٻڪ آهي ته ماڻهوءَ جي ٿي نه ٿي سگهي." ڪنهن چيو.
"ٻڪ تي لڳي ته خود بخود مانيءَ ۽ ڪاڏي جون ڳالهيون ڪرڻ تي دل ٿي چوي." هن ئي چيو.
"توهين ماٺ ڇو ٿي وئي، ٻڌايو نه سوني سوناري ڪير ڪئي؟" هن پڇيو.

”لوڪ ادب غور سان پڙهي، پاڻهي خبر پوندءِ.“ مون وراڻيو.
”لوڪ ادب ۾ ته ڪهاڻيون آهن.“ هن چيو.
”زندگي به ته ڪهاڻي آهي، ابتدا ۽ انتها تي ٻڌل.“ مون چيو.
”انتها... پڇاڻي... ٻيڪيو پار، ٻيڪي ماءُ جي هنج ۾...“ هوءَ وري چپ ٿي وئي. گهڙي کن رکي مون ڏانهن ڏٺائين.
موت جو ڏپ ته آهي ئي خراب. گل مهر ڏي ڏسي هن جو رنگ جيڪو گلابي ٿي لڳو، سو هاڻ بدلجي چڪو هو. مون هڪ دفعو هن جي اکين ۾ ليئو وڌو... آءٌ اچا به گل مهر جا گل هئا.
”چا پيا ڏسو؟“ هن چيو.
”وري چوندينءَ چو پيا ڏسو.“ مون وراڻيو.
پاسي واري ڪمري سان هلڪا هلڪا آواز اچڻ لڳا.
”اڄڪلهه هن وٽ ڪو اچي ٿو؟“ هُن چيو.
”تون به ته مون وٽ وينئي آهين.“ مون وراڻيو.
”منهنجي ڳالهه ٻي آهي.“ هن موڙو ڏيندي چيو.
”سائين وري ڏاڍو لڳو آهي.“ هن پاهران زور سان چيو.
”ابا، ڪا نئين ڳالهه ڪر.“ ٻئي وراڻيو.
”سائين، مون کي ته ڏپ آهي ته جي ڪو ڪٿي وبو ۽ گهربائين لڪ روپين جو ته چا ٿيندو!“ هُن وري چيو.
”ستا سچو ڏينهن ٿا ڏاڍيلن جون ڳالهيون ڪن.“ هن چيو...
”جيڪي ٻڌندا... ڏسندا... تنهن جو ئي ته ذڪر ڪندا.“ مون چيو ”ڀلا اڄڪلهه چا پڙهين ٿي پڙهين؟“
”اڄ ريلوي ٽائيم ٽيبل وٺندو هئم... هاڻي ٽيليفون ڊائريڪٽري.“ جواب.
”ٽيليفون جي ڳالهه ڪنهن ڪئي؟“ پريان آواز. ”اسان جا ته لاهه ٿي چڏيا اٿن، نون ڪريون نه ڪريون، بل ضرور ايندو.“
”ته پوءِ بهتر آهي فون ڪريو... پئسا ته حلال ٿين.“ جواب.
”سائين، سفر چا ۾ ڪجي... جهاز ۾ ته اغوا جو ڏپ ٿو لڳي... ريل به گهٽ خطرناڪ ڪانهي... ڪار ۾ به جان جو جوکو آهي... پنڌ ممڪن ڪونهي.“ هو چئي رهيو هو.
”خواب ۾ سفر ڪر... خواب ۾ نه خوف نه خطرو.“ هن وراڻيس.
”آءٌ ته جڏهن سوچيندي آهيان ته پڙهائيءَ سان جان چٽي، ته ڏاڍي خوش ٿيندي آهيان.“ هوءَ مون کي چئي رهي هئي.
”ها، آءٌ جيستائين ڪجهه پڙهان نه، تيستائين ننڊ ئي ڪانه ايندي اٿم. مون وراڻيو.

”سائين، ننڍ جي ڳالهه ڪنهن ڪئي... مون کي به ننڍ ڪونه ٿي اچي.“ هن وري ٻاهران چيو.

”پلا ڪو چانهه پيارينديو يا نه!“ پرئين غار مان آواز آيو.

”ڪو چا... هو ٻي پيارينديو... ويچارو پٽيوالو... چڳويلو جمعدار هو پوليس ۾، ٻاڙي پنيءَ جا ڪڪڙ پڪڙيو رڌيو کائيو ويٺو هوندو هو... رٽائر ٿي اچي پٽيوالي ڪئي اٿس. هاڻ وري سڄو ڏينهن پيو چانهه ٺاهي پياري، جمعداري مان پٽيوالي پٽيوالي مان بار وارو.“

”ڀگهار مان ته پورت ٿي کاڻ ٿي ٿئي.“ هوءَ چئي رهي هئي.

”ڀگهار مان ته ڪنهن جي پورت کاڻ ٿيندي آهي.“ مون چيس. ”ڀگهاردارن جو سهارو ته بينڪ او. ڊي هوندي آهي.“

”بينڪ ۾ به مئي مئنيجر سان اڌ ڪلاڪ مغز ماري ڪجي تڏهن او. ڊي ملي.“ هن بيزاريءَ وچان چيو.

”سائين جديد ادب جي باري ۾ هڪ سوالنامو آيو آهي، توهان ڏنو آهي؟“ هن پاسي واري غار مان رڙ ڪري چيو.

”اهو ته ٺاهيو ئي مون آهي.“ مون ورائيو.

”سڄو ڏينهن ڪنهن نه ڪنهن ڌنڌي ۾ لڳا پيا آهيو... ڪو ڪم چونڊ ٿا ڪريو.“ هوءَ چئي رهي هئي.

”توهان وٽ بال پين آهي.“ پاسي واري غار مان هوءَ نڪ سڪندي اندر آئي ۽ ميز تي پيل بال پين کڻي بنا ڪجهه ٻڌڻ جي نڪ سڪندي هلي وئي.

”آئي هئي ڏسڻ ته پاڻ چا پيا ڪريون.“ هن چيو.

”توهين عورتون جڏهن پاڻ هڪ ٻئي کي ڪونه ٿيون سهو ته ڪيئن ٿيون عورتن جي آزاديءَ لاءِ رڙيون ڪريو.“ آءُ پڇانس ٿو.

”عورتن کي آزادي هئڻ گهرجي... مردن سان ڪلهوڪلهي ۾ ملائي هلڻ جي آزادي.“ هن جوش وچان چيو.

”ڪاش توهين اسان سان ڪلهوڪلهي ۾ ملائي هلو.“ پاسي واري غار مان ٿڌي ساهه سان گڏيل آواز آيو.

”سائين ڪو آهي.“ ٻاهران ڪنهن سڏيو پٽسي. اندر خاموشي ٿي وئي... سڀ غار مان ۾ گم ٿي ويا... ”شايد سڀ هليا ويا.“ ٻاهران آيل مايوس ٿي هليو ويو.

”تون مان چو ٿي ويو آهين.“ هن مان کان بيزار ٿيندي چيو. ٻاهران سينڊلن جي کٽ کٽ ٻڌڻ ۾ آئي، ”هوءَ ته هلي... هاڻ ونندي لفٽ.“ ٿوري مان کان پوءِ به وري سينڊلن جي کٽ کٽ...

"هوءَ بہ هلي... آءٌ تہ چانھہ پيئنديس."

چانھہ اچي ٿي... گرم گرم ھاف نکرندڙ چانھہ... گرم گرم ماحول... تيز اُس ۽ حبس. چرنوبل جي ايٽمي ري ايڪٽر مان نڪتل گرم گرم الا...

"چون ٿا تہ اها گرمي تابڪاريءَ جي ڪري آهي. پر اها هت پهتي ڪيئن؟" هن پڇيو.

"جيئن سائبيريا جي آڙي يا ڊگوش منھن تي پھچندا آهن... ساڳئي روت ڪان ٿڌيون هوائون بہ تہ هت پهچن ٿيون... پوءِ گرم هوا ڇونہ ٿي پهچي سگهي؟"

"چون ٿا تہ پاڇين ۽ گاهہ ڪائيندڙ جانورن جي کير تي اثر ٿيندو آهي تابڪاريءَ جو." هن پڇيو... "پوءِ آءٌ تہ ڪڏهن نہ ڪان... گوشت وٺيم ڪونہ."

"سائين قومن جي ڪرڻ ۽ سڌرڻ ۾ ادب جو وڏو حصو هوندو آهي." هن پر واري غار مان رڙ ڪري چيو.

"سڌريل قومن جا اديب سڌريل ۽ ڪريل قومن جا اديب ڪريل هوندا آهن." هن چيو.

"حالانڪ مصلح ڪريل قومن ۾ بيدا ٿيندا آهن." مون ورائيو.

"توهان جي تہ هرڳالهہ ابتي آهي." هن چيو.

"ها, جيڪا ڳالهہ سمجهہ ۾ نہ اچي اها ابتي ٿي تہ ڇئبي..." مون چيو.

"سائين هڪڙو انگريز فرينچ هو."

"نہ نہ انگريز فرينچ ڪونہ ٿيندا آهن."

"منهنجو بطلب آهي تہ انگريز فرينچ ۾ لکيو."

"نہ ادا... انگريز فرانسي ڪونہ لکندا آهن."

"منهنجو مطلب آهي تہ."

"تنهنجو مطلب آهي تہ ڪنهن فرينچ ليکڪ جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ٿيل مضمون."

"ها ها... ائين... ائين..."

هوءَ چئني طرفن ڪان ايندڙ آوازن ڪي هڏي بور ٿي اوباسي ڏئي ٿي ۽ بنا ڪجهہ ڪهڻي پاهر نڪري ٿي وڃي... آءٌ اٿي هن جي پٺيان ٿو وڃان. هوءَ وراندي ۾ ٿنيءَ ڪي ٽيڪ ڏئي گل مهر جي وڻ ۾ ڏسڻ ٿي لڳي- آءٌ بہ ٻئي ٿنيءَ ڪي ٽيڪ ڏئي گل مهر جي وڻ ڪي ٿو ڏسان, جيڪو سخت پوسٽ ۽ گرميءَ جي باوجود چپ چاپ, گلن سان جهنجهيو سرڪي پيو.

رومال (Hand kerchief)

ريونو سوڪي اڪوتاگاوا

(جپاني ڪهاڻي) — مترجم: ولي رام "ولڀ"

ريونوسوڪي اڪوتاگاوا (Ryunosuke Akutagawa) (۱۸۹۲ع-۱۹۲۷ع) سهيو ڪي جپاني ليکڪن ۾ البت سڀني کان وڌيڪ سڃاتو وڃندو آهي. سندس ڪهاڻي "Rashoman" تي ساڳئي نالي سان هڪ انعام يافته فلم به ٺهي ۽ سندس ڪالي ڪهاڻيون، جيڪي عجيب ۽ زوردار آهن، مختلف ٻولين ۾ ترجمو ٿي شهرت حاصل ڪري چڪيون آهن. جيتوڻيڪ هن هائيڪو (Haiku) شاعريءَ تي پڻ طبع آزمائي ڪئي ۽ مضمون به لکيا آهن، پر هو سڃاتو ڪهاڻيڪار جي حيثيت سان وڃندو آهي. سندس ڪهاڻين مان ڏيڍ سؤ ڪهاڻيون فرينچ، جرمن، اسپيني ۽ انگريزيءَ ۾ ترجمو ٿي، ستن مجموعن ۾ شايع ٿي چڪيون آهن. سنڌيءَ ۾ پڻ منهنجون ترجمو ڪيل سندس ٽي ڪهاڻيون (۱) 'ڪيسا ۽ موريتو'، (۲) 'نارنگيون' ۽ (۳) 'حقيقت هن حال جي، ظاهر ڪريان ڪيئن...' ڇپجي چڪيون آهن.

ريونوسوڪي اڪوتاگاوا جو جنم ۱- مارچ ۱۸۹۲ع تي ٿيو هو. هو جپان جي ٻن طوفانن — سهجي انقلاب ۽ شووا جي واڌ جي وچ واري دؤر ۾ جيئرو رهيو. جيتوڻيڪ هو پنهنجي ننڍي حياتيءَ ۾ پنهنجي وطن، چين ۽ ڪوريا کان سواءِ ڪڏهن ٻاهر نه نڪتو هو، پر جوانيءَ کان ئي هن جپاني، چيني ۽ اولهه جي ادب جو گهرو اڀياس ڪيو هو. هو وليم مورس ۽ ٽالسٽاءِ جو پڪو شاگرد هو. اولهه جي ليکڪن مان انتول فرانس، ايڊگر ايلن پو، باڊليئر ۽ اسٽرنڊبرگ سندس من پسند ليکڪ هئا. سندس اسٽائيل جي سرد خارجيت (Cold objectivity) جي پيشڪش ۾ اسٽرنڊبرگ جو پڙاڏو ملي ٿو، جنهن ۾ پراڻن روايتي موضوعن ۽ جديد سرئيلزم جي دلڪش هم آهنگي ڏسڻ ۾ اچي ٿي. پو ۽ باڊليئر جي اڪيلي ذهن ۾ وڃايل اداسي ۽ للڪاريندڙ موضوعن کيس زندگيءَ جي روزمره جي رولڻ کان ڪٽو ڪري ڇڏيو هو. سندس بيمار صحت، سندس وراثتي ديوالڪي ۽ سندس دُک-درد وڌندي نيٺ پنجنيهن ورهين جي ڄمار ۾ ۲۴- اپريل ۱۹۲۷ع تي ڪانئس پنهنجي هٿان پنهنجو انت آڻائي ڇڏيو.

هيءَ ڪهاڻي هيرام هيڊن ۽ جان ڪورلاس جي سهيڙيل "A World of Great Stories" مان ڪيوشي موريڪوبو جي انگريزي ترجمي "Handkerchief" تان ترجمو ڪئي وئي آهي، جيڪا 'ايشيا ميگزين' ۾ مئي ۱۹۲۳ع ۾ شايع ٿي هئي.

— ولي رام ولڀ

ٽوڪيو امپيريل يونيورسٽي لا اسڪول جو پروفيسر ڪنزو هاسيڪاوا ورانڊي ۾ ويٺو جي ڪرسيءَ تي اسٽرنڊ برگ (Strindburg) جو ’ڊراما ٽرجي‘ (Dramaturgy) پڙهي رهيو هو.

اسان سڀني کي سڌ آهي ته پروفيسر جي اڀياس جو موضوع بيشڪ راڄ آهي. پڙهندڙن کي شايد اهو عجب لڳندو هجي ته هو ڊرامائي تنقيد جو ڪتاب ڇو پيو پڙهي. پر پروفيسر هڪ تعليمي ماهر ۽ محقق جي حيثيت سان سڃاتو ويندو هو، ۽ اها سندس عادت رهي آهي ته پنهنجي مخصوص موضوع جي دائري اندر يا ٻاهر ڪهڙو به ڪتاب ڏسي جيڪو اڄ جي شاگرد جي سوچ ۽ جذبن کي ٿورو به متاثر ڪندو هجي. مثال طور: هن آڪسفورڊ جا ’ڊي پروفنڊس‘ ۽ ’انٽينشنس‘ رکيو انهيءَ ڪري پڙهيا آهن، جو جنهن ڪاليج جو هو ڊين آهي، انهيءَ جي شاگردن ۾ وسيع طور تي پڙهيا وڃن ٿا. تنهنڪري، اها ڪا تعجب جي ڳالهه ناهي جو پروفيسر هڪ اهڙو ڪتاب پيو ڏسي جو جديد يورپ جي ناٽڪ ۽ اداڪاري جي باري ۾ آهي. ڇو جو پروفيسر جي گهڻن ئي شاگردن مان نه رڳو ڪي اهڙا آهن جيڪي ابسن، اسٽرنڊبرگ ۽ مئٽرلنڪ جي تنقيد تي مضمون لکن ٿا، پر پيا انهن جديد ناٽڪ ڪارن جي نقش قدم تي هلڻ جا خواهشمند آهن ۽ ناٽڪ ڪاريءَ کي پنهنجي زندگيءَ جو شيوو بڻائڻ چاهين ٿا.

هر ظرافت پريل باب پورو ڪرڻ تي پروفيسر پيلي ڪپڙي جي جلد وارو ڪتاب پنهنجي هنج ۾ رکيو ٿي ۽ ڇت ۾ ٽنگيل ’گيفو‘ لالٽين ڏانهن سڀهر نموني نهاريو ٿي. هڪدم اسٽرنڊبرگ سندس ذهن ۾ پوئتي رهجي ويو ۽ هن جي بدران پنهنجي پياري زال جي باري ۾ سوچڻ لڳو، جيڪا اهو لالٽين خريدڻ لاءِ ساڻس گڏ هلي هئي. پروفيسر جڏهن امريڪا ۾ هو تڏهن ساڻس شادي ڪئي هئائين. ظاهر آهي ته تنهنڪري سندس زال امريڪي آهي، پر جپان ۽ جپانين جي محبت ۾ هوءَ پروفيسر کان مختلف نه آهي. خاص ڪري جپان جو پيچيده فن ته سندس موهه رهيو آهي. ورانڊي وارو گيفو لالٽين پروفيسر جي خواهش کان وڌيڪ مادام جي پسنديءَ جو اظهار آهي.

پروفيسر جڏهن به ڪتاب بند ڪري رکيو ٿي ته ڪيس پنهنجي زال ۽ گيفو لالٽين ۽ آن سان لاڳاپيل تهذيب جو خيال ٿي آيو. پروفيسر جو ويساهه آهي ته گذريل پنجاهه ورهين ۾ جپاني تهذيب مادي طرح ته گهڻي ترقي ڪئي آهي، پر روحاني طرح هڪ هنڌ بيٺل ٿي لڳي: حقيقت ۾، ڪن حالتن ۾ پاڻ پوئتي پوندي پئي وڃي. اهي ڪهڙا وسيلا آهن جن سان سمهوڪي دانشور انهي پوئتي قدر کي اڳتي وڌائڻ ۾ مدد ڪندا؟ پروفيسر جو دليل آهي ته اهي وسيلا جپان جي پنهنجي ’بشيدو‘ ۾ ڳولڻ گهرجن. بشيدو کي هڪ پوڙهي جي رهواسين جي رڳو تنگ اخلاقيات نه سمجهڻ گهرجي. حقيقت ۾ انهيءَ جا ڪهڙيئي عنصر آهن جيڪي اولاهين قومن جي عيسائي روحن سان لهڪي اچن ٿا. بشيدو کي وري جاڳرتا ڏيئي جپاني سوچ کي تڪائي سان اڳيرو ڪيو ته رڳو جپان جي روحاني تهذيب ۾ واڌارو ٿيندو، پر جپان ۽ اولاهين ملڪن کي هڪ ٻئي

کي سمجهڻ ۾ پيش قدمي ڏيندي. اها پاڻ بين الاقوامي امن جي ڏس ۾ امداد ڏيندي. پروفيسر، ان ڏس ۾ هميشه اوير ۽ اولهہ جي وچ ۾ هڪ پُل ڏيڻ چاهيو آهي. انهيءَ صورت ۾ هن شخص لاءِ پنهنجي شعور ۾ زال، لالٽين ۽ ان جي نمائندگي ڪندڙ تهذيب جي هم آهنگ نياريءَ جي موجودگيءَ کي ڳولهڻ اڻ وڻندڙ ڪم نہ هو.

پروفيسر نيٺ جڏهن محسوس ڪيو تہ اهو خود خيالي اطمينان ڪوس استرنڊ برگ کي چڱيءَ طرح سمجهڻ کان پري ڪري رهيو هو تہ هن بيزاريءَ وچان پنهنجو ڪنڌ توڙيو ۽ پنهنجي اڳيان رکيل سهڻي ڪتاب تي وري پنهنجو ڌيان ڄمائي ڇڏيائين. پهرين ڳالهہ جيڪا پڙهيائين سا هئي:

”جڏهن هڪ اداڪار ڪي ڪنهن عام جذباتي ڪيفيت جي اظهار لاءِ ٽيڪنڪ ملي وڃي ٿي ۽ انهيءَ ٽيڪنڪ سان هو ڪاميابي حاصل ڪري ٿو تہ قطع نظر ان جي تہ اها موجود مواد سان نهڪي ٿي، ڪيس انهيءَ ٽيڪنڪ کي اختيار ڪرڻ جو لاڙو رکڻو پوندو، ڇو جو اها ڪجهہ قدر سولي ۽ ڪجهہ قدر اڳيئي ڪامياب ٿي چڪي آهي. اهو مئنرزم (Mannerism) آهي.“

سڀ ڦن، خاص ڪري اسٽيج جو ڦن، پروفيسر لاءِ هڪ اڻ سرڪيل خطو رهيا آهن. جهان ۾ هن ڪيترا پيرا آگرين تي ڳڻڻ جيترا ناٽڪ ڏٺا آهن. سندس شاگردن مان ڪنهن هڪ ناول لکيو آهي، جنهن ۾ ’پنڪو‘ نالو آيو هو. اهو نالو پروفيسر جي انسائيڪلو پيڊيائي ذهن لاءِ بي معنوي هو. جڏهن اهو شاگرد مليس تہ ڪانئس پڇي ورتائين:

”اهو ’پنڪو‘ ڇا آهي؟“

”پنڪو؟ پنڪو، شاهي ٿيٽر سان لاڳاپيل هڪ اداڪار آهي ۽ هاڻي ’ططوڪي‘ جي ڏهين ناٽڪ ۾ ’ميسانو‘ جي طور تي پيش ٿي رهيو آهي،“ شاگرد ڏاڍي نئڙت سان ورائيو.

تنهنڪري استرنڊ برگ جي چيڙيل مختلف ٿيٽريڪل پراڊڪشن جي بحث جي باري ۾ پروفيسر کي پنهنجي ڪاهہ راهہ نہ هئي. هن ولايت ۾ جيڪي ناٽڪ ڏٺا هئا، تن جي ياد منجهس اڻ لکي دلچسپي قائم رکي هئي. حقيقت ۾ سندس استرنڊ برگ جو احساس برنارڊ شا جي ناٽڪن جي احساس کان مختلف نہ هو، جيڪو سيڪنڊري اسڪول جو انگريزيءَ جو استاد ڪجهہ نوان اصطلاح گڏ ڪرڻ خاطر پڙهائيندو هو. جيتوڻيڪ اهي نالي ماتر هئا پر پوءِ بہ شوق شوق هوندو آهي.

ورانڊي جي ڇت ۾ ٽنگيل اڻ پاريل ڪيئو لالٽين ۽ پيد جي ڪرسيءَ تي استرنڊ برگ جو ’ڊراما ترجي‘ پڙهندي پروفيسر ڪنزو هاسيڪاوا — پڙهندڙ کي اهو ڏيکارڻ لاءِ ڪافي آهي اها شروعاتي اونهاري جي ذهن جي هڪ ڏکي شام هئي. پر انهيءَ مان اهو نہ سمجهجو تہ پروفيسر کو هلاڪ ٿي رهيو هو. جيڪڏهن ڪو اهڙي سنڪي وضاحت تي اصرار ڪري ٿو، مان چئي سگهان ٿو تہ هو غلطيءَ تي آهي. نوڪرياڻي جڏهن اچي ٻڌايس تہ ڪو ساڻس ملڻ آيو

آهي ته سندس وڻندڙ نويڪلائيءَ ۾ رخنو پئجي ويو. ڪيس اسٽرنڊبرگ چڙ لڳو هو. شايد دنيا کي اها ڳالهه وڻي ٿي ته اونهاري جي اهڙي ڏينهن جو به پروفيسر کي رڌل رکجي.

هن ڪتاب پاسيرو ڪري رکيو ۽ نوڪرياڻي جي آندل ننڍڙي ڪارڊ تي نگاهه وڌائين. عاجڪي ڪاغذ تي ننڍڙن اکرن ۾ ڇپيل هو، 'مادام اتسوڪو نشي ياما.' نالي مان هو سڃاڻپ جو ڪو سلسلو ڳنڍي نه سگهيو. ڪرسيءَ تان اٿندي هن هڪ ڀيرو وري پنهنجي وسيع ملاقاتين جي فهرست من ۾ ورجائي. پر اهڙو ڪو به چهرو ياد نه آيس جو نالي سان ٺهڪندو هجي. ڪتاب ۾ ڪارڊ مارڪر طور وجهي ڪرسي تي رکيائين ۽ ٿورو چهري کي ٺيڪ ڪري ٻي نگاهه لالٽين تي وڌائين. انتظار ۾ ويٺل مهمان جي پٺ ۾ گهڻو ڪري ميزبان پنهنجي مهمان سان ملڻ لاءِ وڌيڪ ماندو هوندو آهي. جيڪي پروفيسر کي سڃاڻين ٿا، تن کي اهو وڌيڪ ٻڌائڻ جي ضرورت ناهي ته سندس ماندگي اڻ ڄاتل ملاقاتيءَ جي جنس جي ڪري نه هئي.

جلد ئي پروفيسر ڊرائنگ روم جو در کوليو. ٺيڪ اُن مهل هڪ عورت، جيڪا چاليهارو ورهين جي پيٽي ۾ ٿي لڳي، ڪرسيءَ تان اٿي بيٺي. ڪيس ڏاڍو ٺهندڙ لوهي-نيرو ڪمونو (Kimono) جنهن تي ڪاري ريشمي جاريءَ جي 'هئوري' (Haori) پيل هئي ۽ ڇاتيءَ جي وچ تي ٿڌو هيري جهڙو ڳَرڊي جي شڪل وارو اوبي-بروچ (Obi-Broach) لٽڪي رهيو هو. سندس وار اهڙيءَ ريت ويڙهيل ٿي پڌل هئا، جيئن شادي شده عورت جا هوندا آهن، ايتري قدر جو پروفيسر جهو اهڙين ڳالهين کان ناواقف هوندي به سڃاڻي ورتس. هوءَ صاف طرح هڪ 'سگهڙ ماءُ' جهڙي ٿي لڳي. سندس گول چهرو ۽ عنبرين رنگت جپاني خصوصيت جا ٿي لڳا. ٻهرين نگاهه ۾ ئي پروفيسر کي اطمينان ٿيو ته هن اهو چهرو اڳي ڪٿي ڏٺو هو.

"ڪهڙو حال اٿوَ: مان هاسيڪاوا آهيان،" هن چيو ۽ اهو سوچي سڀاجهائيءَ مان جهڪيو ته ائين ڪيڪر ڪرڻ سان هوءَ ورائيندي ته هن کان اڳ هوءَ ساس ڪڏهن ۽ ڪٿي ملي هئي.

"مان ڪيني چيرو نشي ياما جي ماءُ آهيان،" هن صاف آواز ۽ چيو ۽ ادب وچان جهڪي.

پروفيسر جي لاءِ ڪيني چيرو نشي ياما جو نالو ڄاتل سڃاتل هو. هو انهن مخصوص شاگردن مان هو، جن ابسن ۽ اسٽرنڊبرگ تي تنقيد لکي هئي: جيتوڻيڪ يونيورسٽيءَ ۾ سندس مضمون جرمن قانون هو. هو گهڻو ڪري پروفيسر جي گهر تي هميشه لظرياتي مسئلا کڻي ايندو هو. هن بهار جي مند ۾ ڪيس پيٽ جي جهليءَ جي بيماري (Peritonitis) ٿي پئي هئي ۽ پروفيسر کيس يونيورسٽي-اسپتال ۾ هڪ-ٻه ڀيرا پڇڻ به ويو هو. "سمجهان ٿو ته هن عورت کي مون اڳ ۾ ڏٺو آهي." پروفيسر سوچيو. ڪارن پيرڻ وارو اهو سهڻو نوجوان ۽ هيءَ عورت پاڻ ۾ ڪيتري قدر هڪٻئي سان ملن ٿا. ٻن گدرن وانگيان، جيئن جپاني چوندا آهن.

"اوهه! مسٽر نشي ياما جي ماءُ ـــ ها، ها."

پروفيسر سامهون ننڍي ميز اڳيان پيل ڪرسيءَ ڏانهن اشارو ڪري پنهنجو ڪنڌ لوڏيندي چيو: "ويهو ويهو." عورت پنهنجي اوچتي اچڻ تي معذرت گهرڻ لڳي ۽ ويهڻ کان اڳ وري ادب وچان جهڪي. ڪرسيءَ تي ويهڻ سان ئي، هن پنهنجي لباس جي ڍڳهي ٻانهن مان هڪ اڇي شيءِ ڇڪي ٻاهر ڪڍي. رومال کي سڃاڻندي پروفيسر ڪيس ميز تي پيل ڪوربائي پنکي استعمال ڪرڻ لاءِ چيو ۽ پاڻ سامهون ڪرسيءَ تي ويهي رهيو.

"ڏاڍو خوبصورت ڪمرو آهي،" عورت ڪجهه بناوت وچان چيو ۽ ڪمري ۾ چوڌاري نظر وڌائين.

"اهو چڱو وڏو آهي، پر اسان ورلي استعمال ڪندا آهيون."

پروفيسر اهڙن ابتدائي جملن سان چڱيءَ طرح هريل هو. هن چانهه جو ڪوپ، جيڪو نوڪرياڻي آندو هو، سندس اڳيان رکيو ۽ موضوع کي ڏانهس موڙيائين:

"نشي ياما ڪيئن آهي؟ اميد اٿم، هاڻي بهتر هوندو؟"

هوءَ ڪن لاءِ هٻڪي پر پوءِ سڀاجهائيءَ سان پنهنجا هٿ پنهنجي هنج ۾ رکي ڌيمي آواز ۾ چوڻ لڳي. "حقيقت ۾ اڄ مان هتي توهان وٽ هن جي ئي ڪارڻ آئي آهيان. اهو چوندي افسوس ٿو ٿئيم ته هو اوهان وٽ هلي اچڻ جهڙو نه هو؛ ۽ جڏهن زنده هو ته توهان کي هن جو ڪيڏو فڪر هو..."

عورت کي چانهه کي نه ڇهندو ڏسي ۽ اها سندس مرضي سمجهندي، پروفيسر پنهنجو چانهه جو ڪوپ کنيو. ائين ڪرڻ سان هن ڪيس آرام ڏيڻ ٿي گهريو. پر ڪوپ اڃا سندس نرم مڇن تائين پهتو ئي مس هو ته غيرمتوقع طور تي عورت جا لفظ سندس ڪنن تي پيا! "هي مون کي پيئڻ گهرجي يا نه؟" هڪ ڪن لاءِ سندس ذهن ۾ رڳو اهوئي سوال رهجي ويو ۽ نوجوان جي موت جي ڳالهه بلڪل نڪري ويئي. هن ڄاتو ٿي ته مٿي کنيل ڪوپ هوا ۾ جهلڻ مناسب ناهي، تنهن ڪري هڪ ئي ڍڪي ڍڪي سان هو چانهه پي ويو ۽ مشڪل سان ٽڙيءَ مان گهٽيل آواز ڪڍي سگهيو، "بلڪل نه!"

"هو جڏهن اسپتال ۾ هو ته اوهان جو اڪثر ذڪر ڪندو رهندو هو،" هوءَ اڳتي چوڻ لڳي. "مون اوهان سان ملڻ جو سوچيو، جيتوڻيڪ مون کي سڌ آهي ته اوهان ڏاڍا مصروف آهيو. رڳو ٿورا مهڻ ۽ اوهان کي جيئڻ سڌ پوي..."

"اوهه، بلڪل نه."

پروفيسر ڪوپ رکيو ۽ نيري لاک جڙيل پنکو کنيائين. سندس لهجو فڪرمند ٿي ويو هو.

"مون کي اندازو نه هو ته هن جي حالت اهڙي خراب هئي ۽ هو انهيءَ ڇمار جو هو جڏهن ٿورن ورهين اندر اسان ڪانئس وڏين ڳالهين جي توقع پڻ رکي ٿي سگهياسين. ٿوري

وقت لاءِ اسپتال وڃڻ کان انهيءَ ڪري لنوايو هئم جو پڪ هئم ته هو هاڻي ڇڱو ڀلو ٿي ويو هوندو. ڀلا هو ڪڏهن...؟"

"ڪالهه هڪ هفتو ٿيو."

"اسپتال ۾؟"

"ها، اسپتال ۾."

"اهو بالڪل غيرمتوقع ٿيو،" هن چيو.

"اسان کي پنهنجو پاڻ ڪجهه آئت ڏيڻ گهرجي،" عورت ورائيو، "اهو ڄاڻندي سندس بهترين پرگهور لڌيسين، ڏاڍو ڪير ٿڪل نه پوندو. اسان کي خبر آهي ته اهو ائين ئي ٿيڻو هو."

گفتگوءَ جي دوران پروفيسر کي حيرت ٿي. عورت جي رويي مان اصل ئي لڳو ته هوءَ ڪا پنهنجي پٽ جي موت جي باري ۾ ڳالهائي رهي هئي. سندس اکين ۾ لڙڪ اصل نه هئا. آواز سائنٽيڪو هئس ۽ وات جي ڪُنڊن تي مرڪ جي جهلڪ ٻن هئس. جيڪو به ڪيس ڳالهائيندي نه ٻڌندو، اهو ائين سمجهندو ته هوءَ روزمرهه جي ڪا عام ڳالهه ڪري رهي آهي. پروفيسر لاءِ اها ڳالهه ڏاڍي عجيب هئي.

گهڻو وقت اڳ، جڏهن پروفيسر برلن ۾ زير تعليم هو ته ٻڍو قيصر ولهيم بهربون گذاري ويو. ڪيس سندس موت جي خبر ڪيفي ۾ پيئي، جتي هو اڪثر ويندو هو. هر ڪيس سياه پڪ طرح تمام اڻ لکو ڏکُ ٿيو هو تنهنڪري هو هميشه جي چال سان لڪڻ ٽيڪيندو بورڊنگ هائوس موٽيو. جيئن ئي هن ٻاهريون در کوليو ته در تي بيٺل ٻه ٻار ڏانهس ڊوڙندا آيا ۽ زور زور سان روئڻ لڳا. سنجهاڻڻ هڪ ٻارنهن ورهين جي ڇوڪري هئي، جنهن کي ناسي جنڪيٽ پاتل هئي ۽ ٻيو نون ورهين جو ڇوڪرو هو جنهن کي لُنڊي پتلون پاتل هئي. ٻارن کي هميشه چاهيندڙ پروفيسر سندن متن تي هٿ گهمائيندي آتاولائي وچان پڇيو، "ڇو، ڇا ڳالهه آهي، ڇا ڳالهه آهي".
هن سڏڪن وچان نيٺ اهو سمجهيو: "ڏاڏو شهنشاهه گذاري ويو. ڏاڍو شهنشاهه گذاري ويو."

ملڪ جي واليءَ جي موت ٻارن تي ايڏو اثر ڪيو هو، اها ڳالهه هن لاءِ عجيب هئي. اولهه وارن جي من جي جذبي جي اڇل - بادشاهي ۽ عوام جهڙي سوال، جيڪو هن اڳ ۾ به ڄاتو ٿي، ڪيس نه رڳو سوچڻ تي مجبور ڪيو؛ پر هڪ جپاني ۽ ٻڌيندڙ ۾ ويساهه رکندڙ پروفيسر کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو. هو انهيءَ عجيب ۽ سمجهه ۾ نه ايندڙ همدرديءَ کي وساري نه سگهيو هو، جيڪا هن انهيءَ موقعي تي محسوس ڪئي هئي. هاڻي اُن جي اُبتڙ سا ڳئي ٻه جيتري حقيقت ٻسي حيرت ۾ پنجي ويو، جڏهن ڏٺائين ته عورت جون اکيون خشڪ هيون.
پهرين ڪوچ تي ٻي ڪوچ هڪدم غالب پئجي ويئي.

گفتگو جو سلسلو مرحيات جي روزمرهه جي زندگيءَ جي يادن جي تفصيلن بابت ٿيندو وري عام يادگيرين تي واپس اچي ويو. پروفيسر اوچتو ٻنڪو ڪاٺ جي فرش تي رکڻ ڇڏيو. گفتگو ايتري دٻاءُ واري نه هئي جو هو، ميز هيٺان پيل ٻنڪو، جيڪو عورت جي صاف اچي

جسم پرسان پيو هو، جنهن جو ڪجهه حصو سندس سليپرن ۾ اٽڪل هو، ڪنهن لاءِ وڏي وڃڻ سان وچ ۾ چڙهي نه سگهي.

پروفيسر جون اکيون عورت جي هنج ۾ مٿس رکيل سندس پٺال هٿن تي ٽڪي بيهي رهيون. اهي خود ۾ ڪا گوڄ نه هئي، پر هن ڏٺو ته سندس هٿ ڏڪي رهيا هئا ۽ ڏڪڻي کي روڪڻ جي ڪوشش ۾ هن رومال کي ايڏو سختيءَ سان پڪوڙي رکيو هو جو لڳو ٿي ته اجهو ڦاٽي پوندو. ۽ نيٺ هن ڏٺو ته سندس نازڪ آڱرين ۾ پيل اهو مروڙيل ريشمي رومال، جيڪو هٿن جي ڏڪڻي ڏيکاري رهيو هو، انهيءَ جا پيرت پيريل چيڙا ائين ڦڙڪي رهيا هئا جڻ هوا جي لهر سان ڦڙڪي رهيا هجن. سندس چهرو کِلي رهيو هو پر هوءَ پنهنجي سموري جسم سان روئي رهي هئي.

پروفيسر جڏهن پنڪو کنيو ۽ پاڻ سڌو ٿي ويٺو ته سندس چهري تي هڪ نئون اظهار هو. اهو هڪ قسم جي پوتر پاپ جو احساس ـ هن اهو ڪجهه ڏٺو جيڪو ڪيس ڏسڻو نه هو ۽ انهي احساس جي شعور سان حاصل ٿيندڙ هڪ اطمينان ـ اهي ٻئي اڻ لکي ناٽڪي رنگ ۾ مبالغي آميز هئا ـــ اهو هڪ تمام منجهيل اظهار هو.

”نه، مون جهڙو بي اولاد شخص ته اندازو ڪري سگهي ٿو ته توکي ڪيڏو نه ڏکوئيندڙ ڇيهو رسيو آهي،“ پروفيسر جذبات سان پرپور ڏيهي لهجي ۾ چيو. سندس اکيون ائين نهاري رهيون هيون جڻ ٿڪائيءَ سان چمڪي ڪنهن ڏانهن گهوري رهيون هجن.

”توهان جي وڏي مهرباني“، هن چيو. ”پر، اهو اهڙو ڪجهه آهي، جنهن لاءِ اسان ڪجهه به نٿا ڪري سگهون.“ هوءَ ٿورو جهڪي. سندس پاوَهيڻ چهري تي اهاڻي مرڪ هئي.

پن ڪلاڪن کان پوءِ پروفيسر وهنتو، رات جي ماني ڪاڏائين، مٿان ۾ ڪجهه ڇيري ورتابائين ۽ وري وراندي ۾ آرامده بيد جي ڪرسيءَ تي ويهي رهيو.

ڪشادي ۽ کليل وراندي ۾ اونهاري جي ڏکهي سنجها، اچڻ واري رات کان اجا پرپرو هئي. پروفيسر انهيءَ وٿندڙ لالاڻ ۾ ويٺو رهيو. سندس جنگهه تي جنگهه چڙهيل هئي؛ مٿو ڪرسيءَ جي پٺ سان ٽڪيل هو؛ اکيون حليمائيءَ سان ڪِفو لالٽين جي ڳاڙهي ڦندڻ کي غور سان تڪي رهيون هيون ۽ اسٽرنڊ برگ جو ڪتاب سندس هٿ ۾ هو، پر واپسيءَ کان پوءِ هڪ پنو به نه اٿلايو هئائين، ڇاڪاڻ جو سندس ذهن تي مادام اتسوڪو نشي ياما جو سهڻو ورتاءُ ڇانيل هو.

رات جي ماني دوران هن انهيءَ عورت کي ساراهيندي پنهنجي زال کي ٻڌايو ته اهو ڪيئن بُشيڊو جي اظهار جو هڪ بهترين نمونو هئي. مادام هاسيگاوا، جنهن کي جپان ۽ جپانين سان محبت هئي، سياوبڪ طرح همدرديءَ سان ٻڌي رهي هئي. پروفيسر کي ڏاڍي خوشي ٿئي ٿي جڏهن هن ڏٺو ته جونس سندس ڳالهه ڏاڍي ڌيان سان ٻڌي پئي ٻڌي. تيئي ـــ سندس زال، اها عورت ۽ ڪِفو لالٽين ـــ هڪ اخلاقي معنيٰ سان سندس شعور ۾ گهر ڪري ويهي رهيا هئا.

ڪافي دير تائين هو خوش خياليءَ ۾ غلطان رهيو، پوءِ کيس ياد آيو ته کيس ڪنهن مخزن طرفان مضمون لکڻ لاءِ گذارش ڪئي ويئي هئي. انهيءَ مخزن ۾ مختلف وڏين شخصيتن کان ’سهيوڳي نوجوانن ڏانهن سنيهو‘ جي موضوع تي رايا گڏ ڪري سهيڙيا پئي ويا. ”ڇو نه اجوڪي واقعي تي پنهنجا تاثرات لکي موڪليان!“ پروفيسر سوچيو ۽ پنهنجو مسئو ڪنهڻ لڳو.

جنهن هٿ سان هن پنهنجو مسئو ڪنهيو، اُن ۾ ڪتاب جهليل هو. پروفيسر محسوس ڪيو ته هن ڪتاب ڏانهن ڌيان ئي نه ڏنو هو. هڪدم اهو صفحو کوليائين جنهن ۾ مارڪر طور تي ڪارڊ وجهي رکيو هئائين. ٽوڪرياڻي مٿانس ٽنگيل لالٽين پاري چڙيو هو، جنهن جي روشني ڪتاب جي سهٽي ڇپائي کي پڙهڻ لاءِ ڪافي هئي. هن پي ڏليو صفحي جي مواد تي نگاهه وڌي. اسٽرنڊ برگ چوي ٿو:

”جڏهن مان جوان هوس ته ماڻهو مادام هيبرگ پاريسين جي رومال جو ذڪر ڪندا هئا. اها هڪ ڊبل اداڪاري هئي، جنهن ۾ مرڪندڙ چهري سان، سندس هٿن رومال کي پن ٽڪرن ۾ ڦاڙيو ٿي. انهيءَ کي هائي اسان مئنرزم سڏيون ٿا.“

پروفيسر ڪتاب هيٺ رکي ڇڏيو. اهو اجا تائين اُتان ڪليل هو، جتي مادام اتسوڪوشي ياما جو ڪارڊ پيل هو. هاڻي سندس ذهن ۾ نڪا آها عورت هئي، نه مادام هاسيگاوا ۽ نه وري جپان جي تهذيب. جيڪڏهن سندس ذهن ۾ ڪا شيءِ رهجي ويئي هئي ته آها هڪ بيان کان ٻاهر ڳالهه هئي، جنهن تياريءَ جي سانت پرئي هر آهنگيءَ کي ٽوڙڻ جي ڪوشش ڪئي هئي.

اُئين برابر آهي ته اسٽرنڊ برگ جي پڊابل پراڊڪشن جي ٽيڪنڪ کان عملي اخلاقيات جا مسئلا مختلف آهن، پر انهيءَ مام ۾ ڪا اهڙي شيءِ هئي جيڪا هن لنگهه مان پروفيسر کي ملي هئي، جيڪا سندس هيل تائين آرام سان مطمئن ٿيل ذهن کي لوڏي رهي هئي. بُشيڊو ۽ ان جي مئنرزم کي —

پروفيسر پنهنجو ڪنڌ هڪ ٻه ڀيرا لوڏيو، ڄڻ ڪنهن اڻ وڻندڙ خيال کي تڙي ڪيندو هجي. پوءِ هو وري نئين پربل لالٽين ڏانهن نهارڻ لڳو.

ادبي خط

امر جليل

[پڙهندڙن طرفان آيل خطن جي جواب ۾ ڪجهه خط اهڙا به هوندا آهن، جن جو دائرو هڪ فرد تائين محدود نه لڳندو آهي. ائين محسوس ٿيندو آهي ته جڻ اهي جواب شايع ڪرائي عام پڙهندڙن تائين پهچائجن. اهڙو هڪ پيو خط ڪالهه لکيو اٿم. پنهنجي خطن جون فوٽو ڪاپيون موڪلي رهيو آهيان، 'ادبي خط' جي عنوان سان شايع ڪري ڇڏيندا.]
– جليل

ڀاءُ عبدالجليل مخدوم،

ورهين کان پوءِ يادگيريءَ لاءِ اوهان جو ٿورائتو آهيان.

ڪراچيءَ ويل هوس. ڪالهه موٽيو آهيان. اوهان جو خط پڙهي خوشي ٿي. خوشي ان لاءِ جو ليک سان واضح نموني ۽ تفصيل سان ڳالهائجي. اهڙن خطن جا جواب مان ترت ڏيندو آهيان، ۽ پنهنجو فرض سمجهندو آهيان.

ڀاءُ، هڪ لحاظ کان منهنجي بدنصيبي آهي، جو شهر ۾ ڄائس، شهر ۾ نپس، ۽ پلس شهر ۾ ئي جوان ٿي پوڙهو ٿيس. لڳيم ٿو، آخري سفر تي به شهر مان روانو ٿيندس. بدقسمتيءَ سان منهنجو مشاهدو شهرن تائين، ۽ شهرن جي وچين، هيٺاهين ۽ ڏتڙيل طبقي تائين محدود آهي. مان جيستائين متاثر نه ٿيندو آهيان (ڪنهن واقعي يا ڪردار کان) تيستائين لکي نه سگهندو آهيان. اهو ئي سبب آهي (شايد) جو مون تي اڪثر تنقيد ڪئي ويندي آهي ته منهنجين ڪهاڻين جا ڪردار عام رواجي نه هوندا آهن. مان سمجهان ٿو ائين برابر آهي. مان جيڪڏهن ليک بدران آرٽسٽ هجان ها، ته يقين ڄاڻو، صادقين وانگر انسان جي درد کي اظهار جي صورت ڏيڻ لاءِ سندس جسم مان ٿوهر ڦٽي نڪرندي ڏيکاريان ها، ۽ سندس سسي سندس ئي هٿ تي بيهاريان ها. مان ماراڪاريءَ کي خودڪشيءَ جو اعليٰ ترين طريقو سمجهندو آهيان. مان جيڪڏهن فوٽوگرافر هجان ها ته جيڪر ڊبل ۽ ملٽيپل ايڪسپوير واري فوٽوگرافي ڪريان ها، ۽ اسپيشل افيڪٽس لاءِ مختلف لينس استعمال ڪريان ها. ان احساس کي اوهين منهنجيءَ وڏي ۾ وڏي خامي سڏي سگهو ٿا.

گھڻو اڳ، ڪنهن انٽرويو ۾ پڇيل هڪ سوال جو جواب ڏيندي چيو هوم ته، لکڻ لاءِ جيڪڏهن مون کي رواجي حالتون ملن ها ته مان ڪڏهن به لکي نه سگهان ها. مان فقط گهٽ، بوسٽ، وٿ ۽ ڪڙو ۽ سينسرشپ واري غيرمعمولي ماحول ۾ لکي سگهندو آهيان، ۽ شدت سان لکي سگهندو آهيان. اتفاق جي ڳالهه آهي جو گذريل پنجويهن سالن کان، جڏهن کان مان لکي رهيو آهيان، مون کي لکڻ لاءِ ڏانو ونان ماحول مليو آهي.

دنيا جي جنهن به يونيورسٽيءَ ۾ ادب پڙهايو ويندو آهي، اتي ڪهاڻيءَ ۽ ناول کي تخليقي ادب جو نالو ڏنو ويو آهي. اهوئي سبب آهي جو ڪهاڻي ۽ ناول جي صنف جا ليکڪ پنهنجين تحريرن ۾ اهڙن ڪردارن کي به تخليق ڪندا آهن، جنم ڏيندا آهن ۽ پيدا ڪندا آهن، جن جي باري ۾ پڙهڻ، يا ٻڌڻ سان اتساهه، اميد، محبت، نفرت، بدلي ۽ درگذر ڪرڻ جهڙا بنيادي انساني جذبا واضح نموني ظاهر ٿي پوندا آهن، ۽ پنهنجي دور کي متاثر ڪندا آهن، جيئن آرٿر ڪوئيسلر جي ناول 'ڊارڪنيس ايٽ نون' جو مرڪزي ڪردار روباشوف.

سمجهان ٿو، مون ڏيڍ يا ٻه سؤ کن ڪهاڻيون لکيون آهن. انهن مان پنجن-ڇهن ڪهاڻين ۾ اسٽينوگرافرن، ڪلارڪن، ڪافي، ريسٽورنٽ وغيره جو ذڪر آهي. غير سنجيده تنقيدن ۾، جن کي مان پنهنجي باري ۾ ٺٺوليءَ سان تشبيهه ڏيندو آهيان، فقط انهن ڪهاڻين جو سرسري حوالو ڏنو ويندو آهي، جيئن اوهان پنهنجي خط ۾ ڏنو آهي. اهڙين تنقيدن ۾ اروڙ جو ست، زندگي هڪ ڪن، هن چار ۾، عشق ۽ انٽرويو. موسٽ ڊينجرس مين اِن پاڪستان، ۽ چرپٽ وارين ڪهاڻين جو ذڪر يا حوالو نه ڏنو ويندو آهي. وبجهڙائيءَ ۾ لکيل، عاشق ۽ شهيد موٽي ايندا آهن، ٽئين دنيا، پنجين موسم، رني ڪوٽ جو خزانو وغيره جو به ذڪر نه ڪيو ويندو آهي. انهن ڪهاڻين ۾ اسٽينوگرافر ڇوڪرين، ڪلارڪ، ڪافي ۽ ريسٽورنٽ وغيره وارو ماحول نه آهي.

هر آچاريل لفظ کي ٻڌندڙ ۽ هر لکيل لفظ کي پڙهندڙ ملي ويندو آهي. منهنجين تحريرن کي فقط اهڙن پڙهندڙن پسند ڪيو آهي، جن رستي جي پٿرن ۾ تاج محل ڏٺو آهي، ۽ سوريءَ کي سرويچن جو سينگار سمجهيو آهي. مون کي احساس آهي ته منهنجن پڙهندڙن ۽ منهنجين تحريرن کي پسند ڪرڻ وارن جو تعداد تمام محدود آهي. مان محدود دائري ۾، محدود پڙهڻ وارن جو، محدود ليکڪ آهيان.

ڪجهه عرصي کان منهنجين تحريرن ۾ ايليمنٽ آف سپر نيچرل، جنهن کي سنڌيءَ ۾ مافوق الفطرت چئبو آهي، داخل ٿي رهيو آهي، شايد معنائن کي وڌيڪ توسيع ڏيڻ لاءِ. ان سلسلي ۾ مان حوالو ڏيندس، 'عاشق ۽ شهيد موٽي ايندا آهن'، ۽ 'رني ڪوٽ جو خزانو'، وغيره جو. 'نيون وجود' جهڙي پڇاڻي هڪ کان وڌيڪ دفعا مون پنهنجي زندگيءَ ۾ ڏٺي آهي. دنيا ۾ اڃا به گهڻو ڪجهه، ۽ بي انتها حد تائين، ترقي پسنديءَ جي باوجود انسان جي

عقل ۽ فهم جي دائري کان ٻاهر آهي. جنهن رات ڪراچيءَ ۾ منهنجي جيجل امڙ منهنجين ٻانهن مان آسمان ڏانهن پرواز ڪئي هئي، تنهن رات، مڪرند ۾ آڌ رات ڌاري، ساڳئي وقت، بابا جاڳي پيو هو، ۽ تهجد پڙهندي روئي پيو هو. منهنجي نانيءَ جي سڪتي، ماڻي ۽ موت، رفيق، ٽيهن سالن جي عمر ۾ وفات ڪرڻ کان ڪجهه ڏينهن اڳ حيدرآباد ۾ مون سان ملڻ آيو هو. شيشن جهڙو اوڄ ۽ سگهارو. اسٽيشن تي ڇڏڻ ويو هاس. پاڪر ٻانهن سوڪلايوسين ته روئي پيا سين. مون محسوس ڪيو ته ڪيس وري ڏسي نه سگهندس.

ڪجهه ڏينهن کان پوءِ روهڙيءَ مان فون آئي. رفيق اوچتو ئي اوچتو گذاري ويو. موت منهنجي لاءِ نه فقط پُراسرار آهي، پر هميشه کان، خاص ڪري امڙ جي آسهڻ کان پوءِ، تجسس جو سبب رهيو آهي. 'تيون وجود' ۾ روپ جو اهڙي وقت اچڻ، جڏهن چاچا ذري گهٽ آخري سفر تي روانو ٿي چڪو هو، "عاشق ۽ شهيد موتي ايندا آهن" ۾ محرم علي جي موتي اچڻ کان وڌيڪ پُراسرار نه آهي. ٻنهين ڪهاڻيءَ ۾ تجسس امڪان جي حد اندر آهي، ۽ ٻئي ڪهاڻيءَ ۾ تجسس امڪان جي حد کان ٻاهر آهي. دعائون

اوهان جو

امر جليل

• * *

پيارا جئرام

اسلام آباد کان ٻاهر ويل هوس. موٽي آيو آهيان ته اوهان جو خط، ٽربائيتو خط، مليو آهي. جواب ۾ دير لاءِ دل ۾ ڪ ڪندا.

اوهان پنهنجي خط ۾ ڪجهه سوال پڇيا آهن. جواب لکڻ فرض سمجهان ٿو، ۽ عرض ڪريان ٿو ته منهنجو خط پنهنجي دوستن کي به پڙهائيندا، جن ايتري پيار ۽ غور سان مون کي پڙهيو آهي.

لاڳيتو ۽ مسلسل لکڻ سبب هر ليکڪ پنهنجي لکڻيءَ، پنهنجي تحرير ۽ پنهنجي اظهار لاءِ پنهنجو انفرادي انداز ۽ ڍنگ پيدا ڪري وجهندو آهي، جنهن ۾ سندس شعوري ڪوشش ڪي ڪوبه دخل حاصل نه هوندو آهي. ڪرشن چندر، هيمنگوي، بيدي، ۽ پُراڻي ڪلاسيڪي ادب مان پيرومل مهرچند آڏواڻي وغيره جو مثال ان سلسلي ۾ ڏيئي سگهجي ٿو. شاعرن ۾ اوهان ڏٺو هوندو ته سچل ۽ شاهه جو پنهنجو پنهنجو انداز آهي. اياز ۽ لياز همايونيءَ جو پنهنجو پنهنجو انداز آهي. مون کي پنهنجي اولائيءَ جو احساس آهي. هڪ اسٽائيل هئڻ سبب مان ڪجهه پڙهندڙن کي ننهه نه وڻندو آهيان.

'دل جي دنيا' لکڻ کان پوءِ مون کي احساس ٿيو هو، ته ڪهاڻي ختم ٿي وهندي آهي، پر ڪهاڻيءَ جا ڪردار ختم نه ٿيندا آهن-ڇو ته ڪهاڻين جو ڪو اهڙو سلسلو شروع

ڪجي جنهن ۾ ڪردار ساڳيا هجن، پر ڪهاڻيءَ جو موضوع نئون هجي! اهڙي سوچ اچڻ کان پوءِ "زهر ۽ زندگي" لکي هئم. افسوس اٿو جو ان سلسلي کي جاري رکي نہ سگهيس. حياتيءَ وفا ڪئي تہ ان سلسلي کي هڪ دفعو ٻيهر شروع ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس.

پيارا جئرام، هر ليکڪ سڌي طرح، يا اڻ سڌي طرح پنهنجي تحرير ۾ موجود هوندو آهي. پر، هر ڪهاڻي ليکڪ جي آتم ڪهاڻي نہ هوندي آهي. 'مان برف ۾ تو سان ملندس' لاءِ ڪن مون کان پڇيو ويو هو تہ ڇا اِها اوهان جي پنهنجي ڪهاڻي آهي؟ 'منهنجي نصيب ۾ تون نہ آهين'، بابت بہ ساڳي ڳالهہ ڪئي ويئي هئي. 'هڪ دل جي اڪيلائي' ۽ 'هڪ دور جو ماتم' تي اڪثر پڙهندڙن کي ساڳيو گمان ٿيو آهي. هن دفعي، 'نيون وجود' بابت بہ مون کان ساڳيا سوال، يا ساڳيو هڪ سوال اڪثر دوستن پڇيو آهي، تہ ڇا اِها ڪهاڻي اوهان جي پنهنجي ڪهاڻي آهي! مان ڪهڙو جواب ڏيان پيارا! ڪهڙي وات سان چوان تہ اِها منهنجي ڪهاڻي نہ آهي؛ ۽ ڪهڙي وات سان چوان تہ اِها منهنجي آتم ڪهاڻي آهي! ليکڪ جي دنيا ڏاڍي پُراسرار، ۽ هزارين پيچرن ۾ ورهايل هوندي آهي. ليکڪ ڪڏهن عڪس، ۽ ڪڏهن پاڇو ٿي پنهنجي تحرير ۾ هليو ايندو آهي، پر سندس وجود مخفي رهندو آهي.

'نيون وجود' جي روپ بابت اوهان پڇيو آهي تہ هوءَ هندو آهي يا مسلمان آهي؟ پيارا، غير معمولي چاهتن جا آسين فرقن، نسلن ۽ مذهبن ۾ ورهايل نہ هوندا آهن. اوهين دوست بہ روپ کي ويڇن ۾ نہ ورهايو. هوءَ جيئن آهي، ڪيس قبول ڪريو.

۽ شادي!

چون ٿا تہ ڪٿو اڳ منهنجي شادي ٿي ويئي هئي؛ پر، مون کي تہ اڃا تائين يقين نہ آيو آهي. ايڏي وڏي حادثي جو شڪار ٿيڻ کان پوءِ بہ جيئرو آهيان! وڏو ڪو نيرجو آهيان.

دوستن لاءِ سلام، دعائون ۽ جهجها جهجها پيار.

اوهان سڀني جو
امر جليل

پوري چوڪري حق جي ڳولا ۾

(تبصرو / تعارف)

حيدر علي لغاري

سنڌ جي روشن ضمير عالم ۽ فلسفي، برگزيده روزگار فاضل ۽ مداحيات هستي حضرت علامه آءِ. آءِ. قاضي، هي ڪتاب برطانيه جي مشهور مفڪر ۽ ڊرامه نگار برنارڊشا جي لکيل ڪتاب "ڪاري چوڪري خدا جي ڳولا ۾" جي جواب طور لکيو آهي.

قاضي صاحب هن ڪتاب ذريعي انساني زندگي جي انهن اهم عمراني، تعليمي، نفسياتي، جمالياتي ۽ وجداني مسئلن، مونجهارن ۽ پيچيدگين جو ڀرپور جائزو ورتو آهي، جيڪي مجموعي طور تي انسان جي مختلف نسلن ڪي سندن ارتقا جي مختلف دورن ۽ مرحلن ۾ پيش ايندا رهيا آهن، ۽ منجهن ڪڏهن مثبت قدرن سان نباهه جي صورت پيدا ڪرڻ ۽ اڳتي وڌڻ جو حوصلو ۽ اتساهه پيدا ڪندا رهيا آهن ته ڪڏهن ڪين منفي ڪيفيت سان همڪنار ڪري سندن بالغ نظري ۽ وسيع القلبي کي آزمائش ۾ مبتلا ڪندا رهيا آهن. ازانسواءِ انسانذات جي عقل، فهم، ارادي ۽ عمل جون صفتون پنهنجي صحيح سمت ۾ ڪم ڪنديون، ڪيئن آفاقي هدايت جي ذريعي منطقي نتيجي تي پهچي حق جي طالب کي 'شرح صدر' جا ارتقائي مقام ۽ مرحلا مهيا ڪري ذهن ۾ سندس معاون ۽ مددگار ٿينديون رهيون آهن. علامه قاضي صاحب انهن جو تاريخي ارتقا جي حوالي سان ڏاڍو دلڪش ۽ پيرائتو ذڪر ڪيو آهي ۽ هدايت جي ان سلسلي کي عڪري عالمگير ضرورت طور پيش ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو آهي. انسان جي ذوقِ نظر ۽ تسڪين قلب جا معيار ۽ ماڳ ڪيئن بدلبا رهيا آهن، ۽ انهن ۾ ڪهڙي ريت بلوغت ۽ بلاغت پيدا ٿيندي رهي آهي؟ هيءُ ڪتاب ان پوري انساني ارتقائي سفر جا پائدار ۽ پختا سنگِ ميل بيان ڪري ٿو، ۽ ٻڌائي ٿو ته انسان جي ارتقا سدائين سنئين واٽ يا خط مستقيم ۾ سفر نه ڪيو آهي: ان ۾ ڪيئي ناخوشگوار بلڪ هولناڪ ۽ تباهه ڪن موڙ به آيا آهن، مگر انهن هولناڪين ۽ تخريبڪارين کي به پنهنجو مفهوم آهي ۽ انسان جي ساري جهد ۽ عمل کي تناظر ۾ رکي ڏسڻ سان انهن جي معنويت پوري طرح واضح ٿي سگهي ٿي. اهو سفر ڪڏهن ماڪوڙيءَ جي رفتار سان ته ڪڏهن تيز طوفان جي انداز ۾، ڪنهن وقت امن ۽ صلح جي فضا ۾، ته ڪنهن سمي ميدان جنگ جي هنگامن ۾، بهرحال جاري رهندو آيو آهي. حق لاءِ قربانيون، ڏک، سور ۽ سختيون ضرور سٺيون ويون آهن، مگر حق پنهنجي پرستارن کي قطعي طور ڪڏهن به نااميد نه ڪيو آهي.

”ڀوري ڇوڪري“ پنهنجي تلاش دوران اهڙين وارداتن مان گذرندي پنهنجي گوهر مقصود تائين پهتي آهي: تهذيبن ۽ تمدنن جا مکيه دؤر، انهن جي عروج ۽ زوال جا احوال، هن جي چشم بينا جي مشاهدي ۾ آيا آهن. هر دؤر جي اهم ترين فڪر ۽ صالح جذبي جي نمائندگي ڪي قاضي صاحب پنهنجي هن ڪتاب ۾ جاءِ ڏني آهي ۽ ڀوري ڇوڪري بالاخر حق جي حتمي ۽ آخري زيارت خاتم النبيين جي وسيلي سان ماڻي آهي ۽ سچائيءَ جي ڀرپور سواد ڪي حاصل ڪيو آهي، جنهن سان هن جو پورو وجود معمور ۽ هُن جي پوري ماهيت مُنوَر ٿي آهي ۽ هاڻ ڪيس انسان ڪي پيش ايندڙ واقعن، حادثن ۽ مسئلن جي اصل ماهيت ۽ انهن جي عِلت ڪان واقفيت به حاصل ٿي آهي، جنهن ڪري هُن جو روح ۽ ضمير مطمئن ٿيو آهي. اها آهي سنڌ جي جڳ مشهور ۽ سدا حيات عالم حضرت علامه آءِ. آءِ. قاضي جي اصل مراد، جا هن ڪتاب جي پڙهندڙ ڏانهن بطور هڪ بيبها فيض جي منتقل ٿئي ٿي ۽ هن ڪي پنهنجي وجود جي معنيٰ ۽ جُهدلِلبقا جي اصل مقصد سان همڪنار ڪري ٿي.

هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ تازو شايع ڪيو آهي. اصل انگريزي ڪتاب “Adventure of the Brown Girl in her search for God” به بورڊ ئي شايع ڪيو هو. هي سنڌي ترجمو جناب سومارعلي سومري جو ڪيل آهي.

هي ڪتاب ڊيمي سائيز ۾، ١٥٨ صفحن تي مشتمل آهي. سرورق دلڪش اٿس ۽ ڇپائي پڻ جاذب آهي. آڇي ڪاغذ واري ڪاپي جي قيمت ٢٥ رپيا ۽ سادي ڪاغذ واري ڪاپي جي قيمت ٢٠ رپيا آهي. اهي قيمتون نهايت مناسب آهن. هُجڻ ته ائين گهرجي ته ههڙو فڪرانگيز املهه ڪتاب سنڌ جي هر لئبرريءَ ۾ پُهچي ۽ هر گهر جي سونهن بنجي. اهڙا ڪتاب، ٻولين جي صحيح معنيٰ ۾ سونهن هوندا آهن ۽ سنڌي زبان ۾ اُن جو ترجمو ٿي شايع ٿيڻ نيڪ فال آهي. ان لاءِ بورڊ ڪي واقعي جَسُ جڳائي.

هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو/حيدرآباد وٽان ملي سگهي ٿو.

پهچ

تون ڪتابن مان هيٺين چند ڪتابن تي ايندڙ پرچي ۾ تبصرا / تعارف پيش ڪيا ويندا.

١. ڪليات حاجي خانڻ چنجڻي — ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو

٢. الڪيمي آف هئپينيس (انگريزي) — امام غزالي، ترجمو : مرزا قليچ بيگ

٣. وات ويندي — علي احمد بروهي

٤. تن سيون سوجهي ڪيڻون، پاتارن پيهي — ڊاڪٽر سنتداس جهانگياڻي

٥. سنڌي ادب (ڇماهي) — انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي

٦. سنڌ الاجيڪل اسٽڊيز — انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي

٧. مڪليءَ کان ملاڪا تائين — الطاف شيخ

٨. ڪرڻا ڪرڻا — مقصود گل

٩. راز و نياز — مير محمد خان نياز ٽالپر

١٠. شاھ لطيف جا لاڙ تان پيرا — محمد سومار شيخ

١١. چنڊ چنبيليءَ ول — شيخ اياز

١٢. ڪهاڻيءَ جو قافلو — لجو عباسي

١٣. حاميءَ جو ڪلام — مرتب : محمد علي ساد

١٤. ملاقات — مخدوم جميل الزمان جميل

١٥. ترقي پسند ادب جا معيار — خاڪي جويو

سنڌي ڇپائيءَ جي تاريخ ۾ هڪ منفرد نئون قدم

(سنڌي ادبي بورڊ، پنهنجن ڪتابن ۽ رسالن لاءِ، ڪمپيوٽر وسيلي ڦوٽو ٽائپ سيٽنگ يعني سنڌي ٻوليءَ جي ڪمپوزنگ جو انتظام (Phototype Setting system for Sindhi Composing) ڪرايو آهي. هن جديد تيز رفتار نظام وسيلي ڪمپوزنگ جي ڪم ۾ ڪيتريون آسانيون پيدا ٿينديون.)